

ناول

نئون نیاپو

مرزا مہزون آ سید احمد

سراج

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره: ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

مرڻ صون سين اٽ

(ناول)

سراج

نئون نياپو اڪيڊمي

سچل ڳوٺ، ڪراچي، سنڌ

مرڻ مون سين آءُ

ناول

سراج

ڇاپو يارهون: جنوري 2017

ڪمپوزنگ: مير آفتاب احمد ٽالپر

انگ: هڪ هزار

پاران: نئون نياپو اڪيڊمي.

سي-4، سچل ڳوٺ گلشن اقبال ڪراچي

Ph: 021_332624153, 34690389

Cell # 0333_2311582

مٿه: 300 زپيا

اڀيان ٿو

سند جي وريامن کي

سراج

به اکر

" مون سين آء " لکڻ وقت آء اڃا جوان مڙس هوس. ماڻهو چون ٿا ته هاڻ آء ڪراڙو ٿي ويو آهيان ان ڪري ممڪن آهي ته مون کي ايترا سال اڳ لکيل ڪتاب سان سنڌ جهڙو ٿي ويو هجي. ايئن ڪونهي. سنڌ جي تاريخ به پيرسن آهي، پر انهيءَ پيرسنيءَ جي باوجود اسان لاءِ مون لاءِ ايتري ئي اهم آهي، ايتري ئي پياري آهي، جهڙي ان وقت هئي جڏهن جوان هئي.

ڏک رڳو اهڙو اثر ته جي پي جي جنگ ۾ اڃا ئي مصروفيت جي بهاني ڪتاب دير سان پيو ڇپجي. اها به شاباس آهي فيروز احمد کي جنهن تڙ پيڙ ڪري مون کان نقل ڪرائي ڇپائي وڌو آهي. نه ته اڃا الائجي ڪيترا وڌيڪ سال پيو هجي ها.

ڪهاڻي ساڳي سنڌ جي آهي، جيڪا " پڙاڏو سوئي سڌ " ۾ هئي. پر اوهاڻ کي سڌ به بدليل ملندو ۽ سڌ جو پڙاڏو به مختلف لڳندو. ڪيئن نياپو اثر سوا اوهاڻ تي ڇڏيل آهي رسول بخش پليجو جي چواڻي جيڪڏهن سراج " پڙاڏو..... " نه لکي ها ته کيس اسين رديءَ جي توڪريءَ ۾ ڦٽو ڪري ڇڏيون ها. الائجي هاڻ سندس ڪهڙي راءِ بيمندي

سراج

مرتبہ ہونے سے پہلے

"ڪجهه ڏينهن قاتل! بادشاهي برقرار!" سڀ نظرون اوڀري ماڻهوءَ جي منهن ۾ سڃاڻپ ڳولڻ لڳيون. جيڪو ماڻهو "بادشاهي برقرار" جو سلام ورهائي، سو پنهنجو ڪيئن ٿو ٿي سگهي؟ سانوڻ خاص طرح اوڀري ماڻهوءَ جي منهن ۾ گهور پائي ڏسڻ لڳو. هن جو ويساھ هاڻي ڪنهن ۾ به ڪونه هو. ان کان اڳي جو سانوڻ ڪو ارڏو جواب ڏئي، ڪنهن ڏاڍيان چيو: "ابا، پلي ڪري آئين!" هڪ پيرسن سانت کي ٿوڙيندي سلام جي جواب ۾ چيو. پر هن جي آجيان ۾ نه پنهنجاڻپ هئي، نه گرمجوشي.

"آءُ مسافر آهيان، رات جا چار پهر گذاري هليو ويندس؛ پريان باهڙي ڏنر ته لڙي آيس. پنڌ پري اٿم ۽ ٻڌو اٿم ته هن پيلي ۾ رات وڳڙي لنگهڻ جو ڪم کان خالي ڪونهي."

سانوڻ کان پوءِ به رهيو ڪونه ٿيو ۽ رکائيءَ مان چيائين: "ڪير مڙس آهي ۽ هت ڪيئن آيو آهي؟"

مسافر پهرين ته ڪو جواب نه ڏنو پر پوءِ چڻ ته هن کي پنهنجي پاڻ تي ڪاوڙ اچڻ لڳي ۽ هن پڙڪو ڪاڌو:

"چير نه ته آءُ مسافر آهيان؛ رات جا چار پهر گذاري هليو ويندس. ڀلا جي اوهان کي ڪو اعتراض هجي ته پوءِ وري چڪيان پنڌ کي!" ائين چئي مسافر ويڃڻ لاءِ مڙڻ لڳو.

پيرسن وري به ڌيرج سان چيو: "ابا، اسان وٽ گهر آئي مهمان تي ڪنهن کي به اعتراض نه هوندو آهي، ۽ رات جو وڳڙو آهي. تو پاڻ چيو ته هن پيلي مان رات جو مسافري جو ڪم واري آهي. همراهه ته توکان رڳو سڃاڻپ ٿي ڪرائي؟ پر پائنڻجي ٿو ته توکي سڃاڻپ تي به اعتراض آهي!"

مسافر گهڙيءَ لاءِ چپ تي ويو. هن پنهنجي آس پاس تي نظر وڌي: ڏهاڪو مڙسن جو ڪاٺيون ٻڌيو، باهه جي چوڌاري گول دائري ۾ ويٺو هو. ٿانڊن جي هلڪي جوت ۾ سندن منهن: ٿانڊائن جيان ڳاڙها ٿي لڳا. رکي رکي وڻن جي جُهڻڊ منجهان هوا جا سوسات ٿي آيا، ۽ ٿانڊائن جي جوت جهڪي ٿيڻ ٿي لڳي، ۽ ماڻهن بدران پاڇولا نچڻ ٿي لڳا. هن کي اها ڳالهه به ياد آئي ته جڏهن هو پيلي ۾ داخل ٿيو هو ته چيري چيٽ ڪئي هئي. وري جڏهن باهه جو دٿو ڏٺو هئائين تڏهن به چيري جي چيٽ جو آواز ڪنن تي پيو هئس. ۽ جڏهن هو ويجهو پمتو هو تڏهن به ويٺل ماڻهن مان ڪوبه اُٿي نه بيٺو. ان جو هڪڙو ئي مطلب ٿي ٿو سگهي ته هنن همراهن کي اڳي ئي ڇڏا هئا ته ڪو اوڀرو ماڻهو پيلي ۾ داخل ٿيو هو: اهي سموريون ڳالهيون ڪن پل ۾ مسافر جي دماغ ۾ گهمي ويون. هي ڪي عام رواجي ماڻهو نه هئا. لاشڪه هي ئي پيلي جا شاهينگ هئا، جن ملڪ ۾ ٿر ٿلو وجهي ڇڏيو هو ۽ ڏکڻ کي اتر کان ڌار ڪري ڇڏيو هو..... پر هي مُٺ جيترا ماڻهو شاهي لشڪر کان ڪيئن بچي سگهيا هئا، جن پيلي جي وڻ وڻ جي سار لڏي هئي..... متان هي به واقعي مسافر هجن، پر چيري جي چيٽ.....

مسافر ڪجهه سوچي جواب ڏنو: ”سڃاڻپ وطن سان ٿيندي آهي: منهنجو ڪو وطن ڪونهي!“

هيءُ جواب نه هو ڇڻ ته ڇههڪ هو جنهن جي شپڪي جو آواز ڪافي دير هوا ۾ تنگجي پيمي رهيو. انهيءَ ڇههڪ جو ڏنگ سيني محسوس ڪيو پر سانوڻ ائين ڀانيو ڇڻ ته ڇههڪ سندس دل کي ڏنگي ويو هو. هو اٿي پيمي رهيو ۽ مسافر کي پاڪر پائي، وڏي سڏ چيائين:

”ادا، مون کي بخش ڪجانءِ! منهنجو مطلب توکي رنجائڻ نه هو!“

”پاڻو آءُ رنج ڪونه ٿيو آهيان..... پر جيئن اوهان ويساهه وڃائي ويٺا آهيو

تيئن آءُ به ويساهه وڃايل آهيان!“

سيني مان ڪيڪر ڪري مسافر به ڪاٺ ٻڌي ويهي رهيو. سانوڻ به ساڻس گڏ ويهي رهيو. مسافر خود ئي ڳالهه چوري: ”پاڻو نالو دلاور اٿم، ذات جو پنوهر

آهيان. وينجهرڪي وسينءَ جو ويٺل آهيان. دريا جي ڪپ تي پنهنجو پنيءَ جو
تڪر هٿم: سڪيو تڪر ته نصيب ڪون هو: هر لابياري تي مغل اچي پنهنجو اڌ
کٽي ويندا هئا. جيڪي بچندو هو تنهن مان ڏکيا سڪيا ڏينهن پيا گذرندا هئا. دين
دنيا ۾ هڪڙي نياڻي هير جنهن کي ڏسي پيا جيئنڌا هئاسون....”

مسافر جي ڳچيءَ ۾ چٽ ڳنڍ پئجي وئي. سڀني محسوس ڪيو ته مسافر
پنهنجي دل کي ڪوري چڇري پيو ڳالهائي. ٿڌو شوڪارو پريندي مسافر پنهنجي
ڳالهه اڳتي وڌائي: گذريل سانوڻ ۾ اسان جي ڳوٺ ڌاڙو لڳو آءُ ٺٽي ويل هئس.
موتي آيس ته گهر ۾ ڪاريءَ وارا ڪڪ هئا. منهنجي گهر واري پالن جو بڪ ٿي
ويئي. ۽ منهنجي نياڻيءَ کي شاهينگ پاڻ سان گڏ زوريءَ کڻي ويا. منهنجي ته دنيا
ئي اوندهه ٿي وئي. عامل وٽ دانھين ٿي ويس. عامل خط ڏيئي ٺٽي موڪليو. امير
وٽ دانھن پهچائڻ ۾ ئي مهينو لڳي ويو. پوءِ هلي تفتيش: ڳوٺ وارن مان ڪن چيو
هو ”شاهينگن جون پٽون ٻڌل هيون، انڪري پڪ نه هئي ته ڌاڙي ۾ اصل جوابدار
ڪير هئا: پر هنن وڃڻ مهل ٺٽي جي امير جو نالو اهڙي نموني ورتو هو جنهن مان
گمان هو ته ڪي مغل سپاهي هئا!

”آخر تفتيش کان پوءِ مون کي چيائون ته ڌاڙو سانوڻ جي ٽولي هنيو هو. شاهي
لشڪر اڳي ئي سندن ڪڍ هو ۽ جڏهن ٽولو جهليو تڏهن منهنجي نياڻي مونکي
پهچائي ڏيندا!“

سانوڻ جو منهن ٽامڻي هڻي ويو. ڪا گهڙي ڪنهن ڪونه ڳالهايو. پوءِ سانوڻ
چيو: ”مغل ڪميٽا ڪوڙ ٿا ڳالهائين، سانوڻ جي ٽولي ۾ اڃا ڪواهڙو بي غيرت نه
ٿيو آهي جو پنهنجي ئي نياڻين ۾ هٿ وجهي!“ سانوڻ جي لفظن ۾ باهه جون
چييون اُڀر ڪري آيون، ۽ سڀني کي انهن جو سِيڪَ ٽانڊائڻ کان به وڌيڪ
محسوس ٿيو. دلاور کي به هڪ اُڃا توڊپ ويڙهي ويو. مڃاڻ هي به ڪي سانوڻ جا
ساٿي هجن، پوءِ ته هن جي پنهنجي سر جو به خير ڪونه هو. هن سانوڻ ۽ سندس
ساٿين بابت ٺٽي ۾ جيڪي ڳالهيون ٻڌيون هيون، تن کي ياد ڪري هن جي لونءَ
لونءَ ڪانڊارجي وئي. مغلن جڏهن سانوڻ جي ڳالهه ٿي ڪئي، تڏهن سندن منهن

تي ڪاوڙ نفرت ۽ ڊپ جا اهڙا آثار ٿي پيدا ٿيا، جن هنن کي بد صورت بڻائي ٿي
 ڇڏيو. البت اها عجيب ڳالهه هئي ته ڪنهن به سنڌيءَ جي واتان هن سانوڻ يا
 سندس ساٿين جي باري ۾ ڪجهه به نه ٻڌو هو. پاڻ اهي سرگوشيون سندس ڪنن
 تي پيون هيون ته ٺٽي جا مدرسا، مسجدون ۽ يتيم خانا سانوڻ ۽ سندس ساٿين جي
 مدد تي پئي ٿڳيا. هن اهو به ٻڌو هو ته ٺٽي شهر ۾ ڪيترا گهر اهڙا هئا، جن کي هر
 مهيني خرچ پڪو ڪي اوڀرا ماڻهو ڏئي ٿي ويا، جن لاءِ چيو ٿي ويو ته اهي سانوڻ جا
 ماڻهو هئا.

مسافر هڪندي چيو: ”ادا، منهنجو مطلب سانوڻ يا سندس ساٿين جي هٿائي
 ڪونه هو. مون ته رڳو اها ڳالهه چئي، جيڪا ٺٽي جي مغلن ٿي ڪئي.....“

سانوڻ کيس دلداري ڏيندي چيو: ”پاڻو سانوڻ جي نالي ڪنڌڙ مغلن جا به
 مقصد حل ٿا ٿين: هڪڙو ته پاڻ جيڪي ڌاڙا هڻن، ڦرون ڪن، سي کين ڦهيو وڃن،
 ۽ ٻيو ته سانوڻ ۽ سندس ساٿين لاءِ سنڌين جي دل ۾ نفرت پيدا ٿئي ٿي. خير باقي
 رهي تنهنجي نياڻيءَ جي ڳولا، ان جو به ڪو بلو ٿي پوندو. هاڻ تون پلي آرام ڪر،
 سڀاڻي نئين صبح، نيون ڳالهيون!“

سانوڻ جي اشاري تي هڪڙو ماڻهو اٿي بيٺو ۽ گهڙيءَ کانپوءِ فراسي، وهائو ۽
 رلي کڻي آيو ۽ اتي ئي باهه کان ٿورو پريرو مسافر کي وڃائي ڏنائين. مسافر ڪو
 وقت پريان ويٺل همرهن کي اوندهه مان گهوريندو رهيو. هن کي سمجهه ۾ نه آيو ته
 هي همرام ڪير هئا، هت پيلي ۾ ڪٿي ٿا رهن. ضرور وٽن ڪا اهڙي جاءِ آهي
 جتي کاڌي پيئي کانسواءِ هنڌ بستر موجود آهن! ۽ هي همرام ڪير هو جنهن
 ساڻس ائين ٿي ڳالهائيو ڄڻ ته هو سندس ورهين جو ڄاڻو سڃاڻو هو. ڪيڏي مهل
 سندس ڳالهائڻ ۾ تلوار واري ڌار هئي ته ڪيڏي مهل ماڪيءَ کان به منو هو. ۽
 سندس ساٿي سندس اڳيان ڪيئن نه سانت ۾ هئا. متان هي سانوڻ جا ڪي ساٿي
 ته نه هئا! پر جي سانوڻ جا ساٿي هجن ها ته هن کي جيئرو ڪيئن ڇڏين ها، يا وري
 کيس پاڻ وٽ ڪيئن ٽڪائين ها! ۽ اوچتو مسافر کي ڊپ ورائي ويو ته پڪ ٿي

پڪ سمهڻ کانپوءِ کيس گهمي ڇڏيندا. اهو خيال ايندي ئي هن جي ننڊ پٿر ڪري
اڏامي ويئي، پر پوءِ رفتہ رفتہ جيئن جيئن رات پھندي وئي، ٺرندي ويئي، تيئن تيئن
هن جون اکيون ننڊ کان ڳريون ٿينديون ويون، ۽ هن کي الائي ڪيڏي مهل ننڊ
اچي ويئي.

۱۱۱۱۱۱۱۱ جڏهن به نٿي ايندو هو تڏهن سندس دل ڳري ڳري محسوس ٿيندي هئي. پوءِ کٽي سوين دفعا نٿي آيو هجي..... نٿو جنهن جي نالي سان ڄڻ سندس روح جڙيل هو: هي نٿو ئي ته هو جنهن جي گهٽي گهٽيءَ ۾ سندس وڏي چاچي سوي جو نالو پُڙ لڳندو هو اڄ به پوڙها پڪا مغل سوي جو نالو ٻڌي ڪنبي ويندا هئا. سوي جي نالي تي ڪئين ڏند ڪٿائون ٺهي پيون هيون. سوي جي ساٿي هٿ جي شڪ ۾ سوين شاگردن ۽ استادن کي نٿي جي چونڪن ۾ قاهيون ڏنيون هئائون! هو اهي داستان ٻڌي ٻڌي وڌو ٿيو هو: هن جي اکين جي اڳيان اڄ به سوي ۽ سنگهار جون شڪليون پنهنجي سموري شجاعت ۽ سورهياڻيءَ سان روشن لات جيان بکنديون هيون. سندس پيءُ جيسين جيئرو هو تيسين سندس چپ چپاٽ کي فقط سوي يا سنگهار جو نالو ئي توڙي سڳندو هو: هن کي صديون اڳ اهو ڏينهن ياد آيو جڏهن سيوهڻ واري معرڪي کانپوءِ سوي جو لاش ڳوٺ پهتو هو تڏهن ائين ٿي پانيو ته سموري سنڌ اٿلي پئي هئي. مغلن کي اهو اچي پوڻيو هو ته هي هزارين کانڌي متان وري ڪا نئين بغاوت ڪن. هن ماتر جا ڪئين رنگ ڏٺا: ٻيڙا جمهور پوڙها هن جي لاش اڳيان لنگهڻ وقت ڄڻ ته مرشد جي پيرانديءَ کان ٿي لنگهيا. جنهن ڏانهن سندن عقيدت ڳوڙهن جي روپ ۾ سندن ڏاڙهين کي پنيولي ٿي ويئي. وچوليءَ عمر وارا ۽ جوان ٽمندڙا اکين سان خاموش. محبوب. اوچي ڳاٽ لنگهي. هن جي پيراندي چمي. ڄڻ ته ڪو عهد ڪندا ٿي ويا. هن جي دفن ڪرڻ وقت هزارين اوچنگارون آپ کي وگهارينديون ٿي ويون!
 پر هن کي اهو منظر به ياد آيو جڏهن هن جو پيءُ سوي جو آخري ديدار ڪرڻ لاءِ ڪٽ ڏانهن وڌيو هو. هن جي اکين ۾ لڙڪ نه هئا. هن ڪوبه سڏڪو نه ٿي پريو:

سانوڻ جو هٿ جهلي، سوڍي جي اکين تان گهمائي، کير مخطب ٿي چيائين، ”
سانوڻ، شل توکي به همڙو سورهيءَ موت نصيب ٿئي!

۽ پوءِ هن جو پيءُ جيسين جيئرو هو، نيسين کيس سوڍي جون ڳالهيون
ٻڌائيندو هو. سنڌ جون ڳالهيون ٻڌائيندو هو. ٺٽي جو ڳالهيون ٻڌائيندو هو ۽ داد
جون ڳالهيون ٻڌائيندو هو. جنهن کي هيبت خان پاڻ سان گرفتار ڪري آڳري وٺي
ويو هو، سنگمار جون ڳالهيون ٻڌائيندو هو. جنهن جي خبر نه پيئي هئي ته ڪٿي
هوا!

۽ اڄ هو وري ٺٽي اُسميو هو ته هن کي اهي سموريون ڳالهيون ياد اچي رهيون
هيون. اُن ڳالهه کي ٿيڻ وريه ٿي ويا هئا. هاڻ ته سانوڻ جي عمر به اچي موت کاڌي
هئي. ٺٽي جي عمر به موت کاڌي هئي: ارغونن، ترخانن جي حڪومت بدران هاڻ
دهليءَ کان مغلن جي حڪومت هلندي هئي. پر سنڌ وارن لاءِ - ٺٽي، سيوهڻ،
چانڊڪا، سکر ۽ اروڙ وارن لاءِ ڪو فرق ڪونه پيو هو. جي ڪو فرق پيو هو ته اهو ته
رفتہ رفتہ ماڻهن ۾ هڪ ڳهر، ڪا ننڍڙي چائنجندي ٿي ويئي جنهن ڪجهه به ياد
ڪرڻ نه ٿي گهريو! ايئن به نه هو ته ڪا سنڌ ۾ مات ٿي وئي هئي. اڄ به راتاها ايندا
ها، ننڍيون وڏيون بغاوتون ٿينديون هيون، پر انهن ۾ اها ڳالهه نه هئي جيڪا اڳي
ٻڌبي هئي. ماڻهن ۾ هڪ عجيب اثر ڄاڻائي، ڪمپرس ۽ بيوسي اچي وئي هئي.
سيڪو پنهنجي ڪل بچائڻ جي فڪر ۾ هو. اُن ڪل بچائڻ ۾ ڪيترا سنڌي مغلن
وت پاڻ وٽائڻ لڳا هئا. انهيءَ پاڻ وٽائڻ ۾ ڪو به نقصان نه هو فائدو ٿي فائدو هو:
هونئن جيڪا ڳالهه چغلخوري سمجهي هئي، سا عادت بڻجندي ٿي ويئي. مغلن
جي نوڪري ڪرڻ ۾ هاڻ ڪو عيب ڪونه سمجهيو ويندو هو. مغلن جي مخبري
ڪرڻ تي ڪن کي واپار وڙي ۾ فائدو ٿيڻ لڳو هو ته ڪن کي جائدادون ۽ جاگيرون
ملڻ لڳيون هيون. هڪڙن جي جائدادن ۽ جاگيرون کي ڏسي، ٻيا انهن جي ٿڻگ
چڪڻ ۾ مصروف هئا. اڳي مغلن کي سڱ ڏيڻ گناهه کان گهٽ نه هو ۽ هاڻ ڌار
ڌور سان سڱ ڏنا ويندا هئا. مدرسن ۾ ڪيترا عالم سنڌيءَ بدران فارسيءَ ۾
شاعري ڪرڻ لڳا هئا، ۽ اهڙيون محفلون مڇڻ لڳيون هيون، جتي فارسي شاعريءَ
جو داد حاصل ڪرڻ لاءِ پئسا ڏنا ويندا هئا. اسي جي دربار تائين رسائي حاصل

ڪرڻ ڄڻ ته هڪ ڪاروبار تي پيو هو ۽ چڱا، ڏسڻا وائسڻا ماڻهو ڪنهن مغل جي دوستيءَ جو دم ڀرڻ لاءِ دعوتون جهليندا هئا. پنهنجي اولاد کي فارسيءَ جي تعليم ڏيارڻ لاءِ دهلي ۽ آگري موڪليندا هئا ته جيئن مغلن جي دربارين ۾ ڪا نوڪري ملي وڃي. ٽيهن سالن ۾ سنڌي ماڻهن جو نقشو ئي بدلجي رهيو هو: هاڻ آزادي ۽ غلاميءَ جي ڳالهه ڪنهن به ڪرڻ نه ٿي گھري. هاڻ جيڪڏهن ڪنهن ارڙي اڙينگ ماڻهو سنڌ جي ڳالهه ٿي ڪئي ته هن کي اهو چئي چپ ٿي ڪرائي ويئي ته سنڌ هاڻ اسلامي سلطنت جو هڪ صوبو هئي، ان جي آزاديءَ جي ڳالهه ڪرڻ اسلام جي خلاف آهي. سنڌ ته باب الاسلام هئي، ۽ هاڻ مٿس سچن پچن مومنن جي حڪومت هئي. انهن جي مخالفن تي اسلامي تعزيرون لڳنديون ۽ کين اها سزا ملندي جيڪا سزا مرتد جي هئي. ايئن ماڻهو ڦاهيون چڙهندا رهيا، اهي وعظ به ٻڌندا رهيا، ۽ ڪنڌ هيٺ ڪري ڪلما پڙهندا، چڙوچڙ ٿيندا رهيا!

اندر سنڌ ۾ مغلن جا ڪٽڪ، مغل ۽ اسلامي سلطنت جي نالي تي، هر شيءِ ڦهائڻ جو ڪاروبار ڪري رهيا هئا. ڪنهن وٽ ڪوپلو وٽ ڏٺائون ته شهنشاهه جي اصطبل جي نالي ۾ اهو وٽ به ضبط ته قيمت کان به آڱوٺو. هر دڪاندار کي عامل امير ۽ شهنشاهه جي نالي تي ٿڌ، چوٽ ۽ ڏهاڻي ڏيڻي ٿي پئي. ساڳي ڳالهه زمينن سان هئي: فصل پچي راس ٿيندو هو ته عامل جا عملدار اچي سڙندا هئا. اڌ ٻٽي شهنشاهه جي نالي تي، چوٿين پتي امير جي، ۽ ڏهون حصو عامل جي نالي ڏوڻي ويندا هئا. ماڻهن آن اُڀائڻ کان بان پري ڇڏي هئي. مالوند ماڻهن مال رکڻ ڇڏي ڏنو هو. ايترو اُڀائيندا هئا جو پنهنجن پچن جو قوت ٿئي ۽ باقي وڪڻي، ڪو وڪر وٺي سگهن. ٽيهن سالن ۾ ڀليون زمينون پينگ ٿي ويون هيون. البت جاگيرن تي ڀلا فصل ٿيندا هئا، مال به ميا هوندا هئا. هَر هاريءَ کي ڪاٺ جيٽرو آن ملندو هو. مال سنڀاليندڙ کي سال جو قوت ملندو هو. هزارين زمينن جي مالڪن، مغل حاڪمن کي پنهنجون زمينون ڀڳڙن ۾ ٺٽ تي وڪڻي ڇڏيون هيون، ۽ پاڻ هَر هاري ٿي ويهي رهيا. ٽيهن سالن اندر هر ٽئين سال اهڙو ڏڪر ٿي پيو جو الله پيو پناهه ڏي هزارين ڪٽنب ڪڇ، ڪاٺياواڙ جيسلمير، ملتان ويندي دکن تائين لڏي ويا. ”جنهن وطن ۾ سڪ نه هجي، سو وطن ئي گھوريو.“ اها هڪ عام چوڻي ٿي ويئي. ان

جي برعڪس مغلن جا ڪٽڪ اچي لهندا هئا. شهنشاهه جي دربار ۾ سفارشون ۽ رشوتون هلنديون هيون ته سنڌ ۾ ڪا ننڍي وڏي نوڪري ملي. پنجن سالن اندر رشوت کان هزارين دفعا وڌيڪ مال متاع گڏ ڪري دهلي، آگري، لاهور موٽندا هئا. ڪي ته زمينون خريد ڪري زميندار بڻجي ويهي رهندا هئا. سنڌ جو هاري سڀ کان سستو پوندو هو. سنڌ جو پورهيت به سڀ کان سستو: مار موچڙو ڪر ته ڪم ۾ جامڙو. اها ڳالهه دهليءَ تائين مشهور هئي ته سنڌي فقط موچڙي سان سڌا آهن!

سنڌ جي صورت ئي بدلجي ويئي: سنڌ جا سڀئي ملوڪ شهر ۽ ڳوٺڙا ويران ٿيندا ويا. ڀلا شهرن ۽ ڳوٺڙن سان ڪنهن کي محبت هجي ته سندن اونوبه ڪنهن کي هجي. ميڙا ملاڪڙا بند ٿيندا ويا. ڳائڻ وڃائڻ فقط درباري ميراثين تائين محدود ٿي ويو. ناٽڪ ۽ ڀڳتون فتوائن جو شڪار ٿينديون ويون. ماڻهن مان مٺ محبت موڪلائيندي ويئي.

سانوڻ اهو سڀ ڪجهه سوچيندي ٺٽي پهتو هو. ٺٽي ۾ هونئن ته هو چاچي علوءَ جي مسافر خاني ۾ اچي ترسندو هو. چاچو علو جيسين جيئرو هو تيسين وٽس وڃبو هو ته رڳو سوڍي جا ڳڻ ڳائيندو هو سنڌ جي ڪا ڳالهه ڳجهارتن جي انداز ۾ ڪٽندو هو ۽ پوءِ روئڻ ۾ اچي پوندو هو. مرقيات مري ويو پر ڪنهن ارغون، ترخان يا مغل کي مسافر خاني ۾ ترسڻ نه ڏيندو هو. پر سندس مرڻ کانپوءِ سندس نينگر بلاول مسافر خاني کي رڳو روزگار جو وسيلو ڪري ڪم آڻيندو هو. سانوڻ لاءِ پوءِ به سڀني کي ڪا اُنسيت هئي. هر ڪو کيس ڏسي ڄڻ اکين تي اکين ۾ چونڌو هو ته سوڍي ۽ سنگهار وارن جو چوڪرو آهي! اڄ اهو چوڪرو پاڻ اچي اڌرو ٿيو هو پر مسافر خاني ۾ کيس اهائي عزت ملندي هئي. البت مسافر خاني ۾ مغلن جو به ميڙو متل هوندو هو جيڪي ڪٿان ڪٿان ڪمي اچي رات جا چار پهر ڪاٽيندا هئا. علوءَ جي مسافر خاني جي اچي ماڻي به مشهور هوندي هئي. جيڪو هڪڙو پيرو اهو مڏي ويو سو وري پيرو نه پيچندو!

پر سانوڻ اتي نه ترسيو. رڳو بلاول کي پنهنجي گهوڙيءَ جي ڀارت ڪري ويو. بلاول ڪميت کي وٺي جڏهن ڪڙهه ۾ داخل ٿيو تڏهن ڪميت پنهنجي مالڪ بنان اهڙي بي چين ٿي ويئي جو جمل ئي نه پئي ڏي سانوڻ جيسين خود اچي کيس

ٽپڪي ڏيئي توبرو نه ڏئي ويو تيسين منج لاهڻ نه ڏنائين. سانوڻ درياھ جو ڪپ ڏيندو ترخانن جي محلي ۾ داخل ٿيو. ان محلي ۾ هڪڙو به سنڌي گهر نه هو. يا ترخانن ۽ ارغونن جا سپاهي رهندا هئا جن جا ننڍا ننڍا ڪشادا گهر هڪ ٻئي سان ڀتو ڀت ڳنڍيل هئا. يا انهن کان اڳتي مغل عاملن جون چؤحويليون هيون. اهي چؤحويليون دراصل چئن حويلين کي ڳنڍي ٺاهيون ويون هيون: هڪڙي مردان خانو ٻي زنانه خانو ٽين معمان خانو ۽ چوٿين چويخانهو جتي محافظ چویدار ۽ حوالدار رهندا هئا. اهي حويليون اصل ۾ ارغون ۽ ترخان سردارن جون هيون ۽ جڏهن سنڌ اڪبري سلطنت ۾ گذجي ويئي، تڏهن ارغون ۽ ترخان رفت رفت جاگيرون هٿ ڪري سنڌ جي مختلف ضلعن ۾ آباد ٿيندا ويا. فقط غريب سپاهي رهجي ويا سي مغل لشڪر ۾ شامل ٿي ويا. اهي اڪثر رات جو چوريون ڪندا هئا، يا چنڊو خانا هلائيندا هئا. مغل عاملن ۽ سردارن لاءِ ڪنيزون ۽ غلامن کي ڦاسائي آڻيندا هئا. ڪالهه جا حاڪم اڃا پڙوا ۽ داداگير بڻجي ويا هئا!

سانوڻ هيڏانهن هوڏانهن نهاريندو هڪڙي گهر اڳيان اچي بيهي رهيو. ڪڙو ڪڙڪاڻو بدران، هن هڪڙي سيٽي وڃائي، ڇڻ ته ڪو لنگمندڙ پڪي پنهنجي ولر کي آواز ڏيندو هجي. گهري ڪانه گذري ته هڪڙي پوڙهي شخص دروازي مان منهن ڪڍيو ۽ سانوڻ کي ڏسي هڪدم دروازو کولي ڇڏيائين. پوڙهي شخص سانوڻ کي ڏسي اهڙي ڏيکائي ڏني، ڇڻ ورهين جي واقفيت هجي. سندس وات مان ڪني انگوريءَ جي ڌپ پئي آئي. سانوڻ کيس کيڪاريو به ڪونه ۽ رڳو ايترو چيائين ته ”ارسلان بيد آهي؟“

”تنهنجي لاءِ نه هجي ته به حاضر ٿي ويندو. تون اندر ته اچ، ٻاهر ڇو بيٺو آهين؟“

سانوڻ اندر هليو آيو. اندر گهڙڻ سان ڪني انگوريءَ جي بانس سانوڻ جي ذهن ۾ چڙ پيدا ڪرڻ لڳي. دالان ٽپي، ورائندي جي چارين واري دروازي کان اندر ڌوڪيندو ويو. ورائندي جي سامهون ٿي ٻه دروازا هئا. هڪڙي دروازي منجهان دارونءَ جي بانس جا پيڪا اچي رهيا هئا. ان دروازي کي ڇڏي سانوڻ ٻئي دروازي کي ڌڪو ڏنو.

سامهون هڪ ٿلهو متارو شخص اڌ لپٽيل هو ۽ هڪڙو ڳيرو چوڪرو سندس هنج ۾ لپٽيل هو. سامهون ميز تي اچي انگوري بلوري صراحيءَ ۾ پيل هئي، ۽ هڪڙو جام اڌ ڀريل رکيل هو. سانوڻ کي ڏسي ڳيرو چوڪرو چرڪ ڀري اٿي ويٺو ۽ ڪٽ کان لهي، ڪورنش ڪري هٿ ٻڌي بيهي رهيو. لپٽيل شخص به اٿي بيٺو.

”سردار خان، تون ڪيئن؟“ ماڻهو موڪلين ها ته مان پاڻ اچي حاضر ٿيان ها، ڀلا ڪا انگوري پيئندي؟ بنهه تازي آهي. جان من، سردار خان لاءِ به ٺاهيا.“

”نه ارسلان بيگم انگوريءَ لاءِ وقت ڪونه اٿم. ٺٽي آيو هئس، سوچيم ته توهان حساب ڪتاب ڪندو وڃان!“

سردار خان، حساب ڪتاب ته اڳئين دفعي ڪيو هوسين. ان کانپوءِ حرام جو آڏو ٻاهر به ڇريو هجان.....“ ارسلان بيگ جو منهن لهي ويو. هن جي شپرن ۾ هلڪي لرزش اچي وئي هئي. سندس منهن جي سرخي پيلاڻ ۾ بدلجڻ لڳي هئي.

”ارسلان، مون توکي چيو هو ته مغل سردارن، ترخان جاگيردارن تي تنهنجو حق آهي، پر جيڪڏهن ڪنهن سنڌي گهريا ڳوٺ تي ڏاڙو هنيو اٿئي ته پوءِ پاڻ ٿو ڄاڻين..... پر پائنڄي ٿو ته منهنجي صلاح تي نه هلئين.....“

ارسلان بيگ هاڻ ته بلڪل ڏڪڻ لڳو: جيڏو مٿس هو اوتري منجهس رقائبي اچي ويئي. ويتر جو سانوڻ خنجر جي دستي ۾ هٿ وڌو ته هن جي حالت غير ٿي وئي. ڏڪندڙ آواز ۾ چيائين: مون کي قسم آهي الله ۽ پنج تن پاڪ جو مون ان ڏينهن کانپوءِ وري ڪنهن سنڌيءَ جو نالو نه ورتو آهي..... تون مون تي اعتبار ڪر.....“

سانوڻ ڪا گهڙي خنجر جي مٿي تي هٿ ٿيريندو رهيو ڇڻ ته فيصلو نه پئي ڪري سگهيو. پوءِ ڌيرج سان چيائين: ”گذريل چوڏهينءَ تي وينجهر کي وسينءَ ۾ ڏاڙو لڳو هو. پنوهرن جو ڳوٺ آهي، درياھ جي بنهه ڪپ تي. اتي ڪي ترخان پتون ٻڌي ڏاڙو هڻي ويا، ۽ هڪڙي نينگر به پاڻ سان کڻي ويا آهن.....“

”قسم آهي قرآن جو مون کي ڪا خبر ڪانهي..... ۽ توکي خبر آهي، مون کي ته نينگرين جو شوق ئي ڪونهي.....!“ ارسلان بيگ هاڻ ته بلڪل سھڪي رهيو هو. دارونءَ جو نشو لهڻ جي باوجود هن جي زبان ٻاٽي ٿيندي وئي.

” مون کي اعتبار تڏهن ايندو جڏهن ڌاڙو لهي ڏيندين. هئا ترخان يا ارغون، تنهن جي پڪ اٿس. ممڪن آهي ته ڪو مغل به ساڻ هجين..... نينگري سورهن سترهن ورهين جي آهي. نالو ٿوري اٿس.....“ سانوڻ اهڙي انداز ۾ چيو جنهن ۾ ڌڙڪي سان گڏ حڪم به شامل هو. ائين پئي پانيو ته لفظن کان وڌيڪ سانوڻ جي اکين ۾ ڪجهه هو جنهن ارسلان بيگ جي بدن ۾ ڌڪڻي وجهي ڇڏي هئي.

ارسلان بيگ ڪجهه سامت جو سامه ڪنيو ۽ چيائين، ”چنڊو خاني جي مهتر کان ٿا پڇون. ارغون يا ترخان هوندا ته ضرور مال هٿ ڪڍي آيا هوندا ۽ جوا ڪيڏي هوندائون..... چوڏهين تاريخ تي چيئ نه..... ڀلا تون ويهه ته آءُ ٿي ٿو اچان..... پر تيسين جيڪڏهن انگورن پين ته حجاب نه ڪجانءِ.....“

سانوڻ رڳو ڪنڌ ڏوڙ ڪئي، ۽ موڙي تي ويهي رهيو. ارسلان بيگ اتان نڪري پاسي واري ڪمري ۾ لنگهي ويو. ان ڪمري جو در ڪليو ته ماڻهن جو شور ٿيڪن، گارين ۽ التين جي گڏيل گهمسان جو آواز اچڻ لڳو پر وري ڪوئي جود بند ٿيو ته آواز به بند ٿي ويا.

ٿوري دير کانپوءِ ارسلان بيگ، هڪڙي سنهڙي سيپڪڙي ارغون سان گڏ وره اندر آيو. ان شخص جي خاص ڳالهه سندس شپڙ هئا، جيڪي ايڏا وڏا هئا، ج ڌاڙهيءَ کان ٻاهر نڪري آيا هئا، ۽ ڌاڙهي به قلمن کان شپڙن تائين، ۽ شپڙن کان هيٺ ائين ڪوڙيل هئي جو ڌاڙهيءَ جا وار به شپڙن جو حصو بڻجي ويا هئا. هر ايندي شرط اچي سانوڻ کي هٿ ڏنو ۽ ادب سان هڪڙي پاسي ٿي بيهي رهيو. ارسلان بيگ پاڻ به ڪٿ تي اچي ويهي رهيو ۽ جهيڙي آواز ۾ چيائين، ”شهباز خان، مون کي جيڪو ٻڌايو، سو سردار خان کي سربستو احوال ڪري ٻڌاءِ.....“

شهباز خان بي خيالو پنهنجي شپڙن تي هٿ لائيندي چيو: ”برابر، پندرهنين تاريخ به ترخان ۽ هڪ مغل سپاهي ڪافي مال ڪڍي آيا هئا. سڄي رات پيئندا رهيا ۽ جوا ڪيڏندا رهيا: جڏهن نشي ۾ آيا، تڏهن ڳالهيون ڳالهيون ۾ اها ڳالهه ڪيائون ته هڪ نهايت حسين ڪنيز به درياهه جي ڪپ تان ڪڍي هئائون، ۽ اها ڪنيز سندن سردار قيصر بيگ ارغون وٽ آهي پر قيصر بيگ به ڪنيزن بدران

غلامن جو شوقين آهي. ان ڪنيز کي ڪنهن مغل امير هٿ وڪڻڻ جو سوچي رهيو هو ۽ اهو به چيو هئائين ته سؤ سونين مهرن کان گهٽ نه وڪڻندو.....“

سانوڻ نهايت آهستيءَ چيو ”۽ قيصر بيگ ڪٿي ٿورهي؟“

ارسلان بيگ شهباز خان ڏانهن ڏٺو. شهباز خان ڪنڌ هيٺ ڪري زمين ۾ نهارڻ لڳو. سانوڻ جي آواز ۾ چمڪ ۽ ڀر جي آيا: ”مون پڇيو ته قيصر بيگ ڪٿي ٿورهي؟“

شهباز خان هٻڪندي چيو: ”قيصر بيگ مغل لشڪر جي توشي خاني جو عملدار آهي. سندس ٽولي ۾ اڌو اڌ مغل به آهن. جيڪي سپاهي گيريءَ مان عاجز اچي ويا آهن، ۽ ڪجهه نه ڪجهه لالچ ۽ هٻج ۾ اچي قيصر بيگ جي ٽولي ۾ شامل ٿي ويا آهن. قيصر بيگ کي رهڻ لاءِ وڏي حويلي مليل آهي، ۽ انهي حويليءَ ۾ هٿ وجهڻ موت کي سڌ ڪرڻ آهي.....“

سانوڻ جي منهن تي ارڙهي مرڪ اچي ويئي. ان مرڪ ۾ الائي ڪهڙي ڳالهه هئي. جو شهباز خان ٽڪڙو ٽڪڙو چوڻ لڳو: ”سردار خان..... منهنجو مقصد آهي ته انهن حويلين ۾ سخت پهرو آهي. خبرداريءَ کان ڪم وٺو پوندو!“

سانوڻ ارسلان بيگ ڏانهن ڏٺو. ارسلان بيگ انهيءَ نگاهه کان بچڻ کان زمين ۾ گهورڻ لڳو. پر ڇڻ ته هن جي پويان به ڪي اڪيون هيون، جن سانوڻ جي گهور کي محسوس ڪيو. نيٺ منهن مٿي ڪندي چيائين ”سردار خان آءُ مغلن ۽ ارغونن..... پنهنجي سان رهائيو ويٺو آهيان. جيڪڏهن آءُ يا منهنجو ڪو ماڻهو انهن حويلين جي پاسي جهلجي پيو ته ڏاڍي خراب ڳالهه ٿيندي..... پر توکي انڪار ڪونه ڪندس!“

سانوڻ جي منهن جي مرڪ ڇڻ وڌيڪ ويڪري ٿي ويئي: ”ته پوءِ اڄ رات قيصر بيگ جي حويليءَ تي ڌاڙو لڳندو ۽ ائين لڳندو ڇڻ مغلن ڌاڙو هنيو آهي..... اوهاڻ کي جيڪو مال هٿ اچي سو اوهاڻ جو. هن پيري اسان جو حصو به توهان کي آيو. باقي ٻانهن آءُ پاڻ کڻي ويندس.“

ارسلان بيگ جي منهن تي به مرڪ اچي ويئي. ٺٽي جي شهر اندر مغلن جي ويس ۾ ڌاڙي جا هن گهڻائي خواب لڌا هئا، پر سانوڻ جي ڊپ ۽ حصي جي خيال

کان همت نه ٿي ٿي. قيصر بيگ خود به وڏو ڌاڙيل هو ۽ سندس حويلي سنڌين کان
لٽيل مال سان ڏٺي پيئي هوندي اهو سمورو مال، بنان سانوڻ جي حصي جي، هن
کي ٻه ٽي سال ڌاڙا هڻڻ کان بچائي ڇڏيندو. اهي سمورا اٽسنا ٺاهيندي هن مرڪي
چيو: سردار خان، توهان مير لڳي!

..... پوءِ ڳچ دير هوان ڌاڙي جي رٿابندي ڪندا رهيا.

چڏڻهن کان رستم بيگ قنڌاري ٺٽي جو عامل بڻجي آيو هو. تڏهن کان ٺٽي ۾ چڻ راڪاس گهمي ويو هو. سنڌي ته سنڌي پر ارغون ۽ ترخان به ڪا رات سڪ سان نه سٿا هئا. رستم بيگ کان اڳي سندس شهرت ٺٽي تائين پهتي هئي: ملتان ۾ هن جيڪي ڪيس ڪيا هئا، اهي چارون ماڻهن رڳو افواهن طور ٻڌيون هيون. پر ٺٽي پهچڻ کان اڳ ۾ مناديءَ وارا هر محلي ۾ وڙ وڙ پڙهو ڏيندا ويا ته آئيندي شهر ۾ سواءِ مغلن جي، ڪوبه گهوڙي تي سواري ڪونه ڪندو. ڪوبه ماڻهو مغلن سان، اڳواٽ اجازت کان سواءِ، مخاطب ٿيڻ جي ڪوشش نه ڪندو. مغلن جي حرمن جي ڏولي لنگهڻ وقت، هر ڪو ماڻهو ڪنڌ هيٺ ڪري بيهندو. سيدن کانسواءِ ڪوبه پنهنجي زائفائن لاءِ ڏولي استعمال نه ڪندو. ڪوبه دڪاندار مغلن سان شين جي خريداريءَ وقت قيمت تي تڪرار نه ڪندو ۽ جيڪا قيمت مغل ڏيندا، سا خوشيءَ سان قبول ڪندو. ٺٽي کان ٻاهران ڪوبه ماڻهو شهر ۾ داخل ٿيندو ته مقرر ڪيل چوڪين تي پنهنجي سڃاڻپ ڪرائيندو ۽ پنهنجي ترسڻ جو هنڌ ۽ ڪل وقت درج ڪرائيندو. ڪوبه ماڻهو عامل جي منظوريءَ کان سواءِ سانجهيءَ کان پوءِ اوطاق کليل نه رکندو. سڀني مدرسن ۾ فارسي تعليم لازمي ٿيندي ۽ هر مدرسي جو مقرر ان جو پابند هوندو ته ڪوبه نئون معلم رکڻ کان اڳ، عامل جو اجازت نامو حاصل ڪري. هر نڪاح خوان، هر پيش امام، هر ٻانگو مغل، ارغون يا ترخان هوندو يا عامل جي منظوري حاصل ڪيل هوندو. شادي ۽ غميءَ کانسواءِ ڪٿي به ڏهن کان وڌيڪ ماڻهو گڏ نه ٿيندا.....

اهڙن حڪمن سان گڏوگڏ وفاداري ۽ سازشن جي اطلاع ڏيڻ وارن لاءِ انعامن اڪرامن ۽ مغل حڪومت جي نوڪريءَ جي خاطري ڏني وئي. مسجدن ۾ هر نماز کان پوءِ پيش امام ماڻهن کي تلقين ڪرڻ لڳا ته اسلام ۽ اسلامي حڪومت جي انحرافي ڪندڙ ٻنهي جهانن جي غضب کي دعوت ڏيندو. خطبي ۾ ظل الاهي

شهنشاه جهانگیر سان گڏ رستم بيگ جو نالو ائين ورتو ويندو هو ڇڻ ته خود
شهنشاه هند رستم بيگ جو محتاج هو ۽ سنڌ کي اسلامي سلطنت ۾ شامل رکڻ
جو بار رستم بيگ تي هو ۽ شهنشاه کيس هر شورش، هر بغاوت کي چيپائڻ جو
کليو پروانو ڏيئي ڇڏيو هو!

رستم بيگ پنهنجو ڏکو ويارڻ لاءِ شهر ته لهيو پر ننڍن ننڍن ڳوٺن ۾ تياس
کوڙائي ڇڏيا، جنهن تي ڪونه ڪو ماڻهو سازش ۽ شورش جي الزام ۾ تنگيل
هوندو هو ۽ تيسين اهو لاش تياس تان نه لاهيندا هئا، جيسين ان جي بانس ڪن
ڏينهن تائين ماڻهن کي رستم بيگ جو نالو وسارڻ نه ڏيندي هئي. ماڻهن ۾ هن جو
ايڏو ڊپ ويهي رهيو جو ٽپهريءَ کانپوءِ جتي ڪٿي هٿ تارڙي ويندي هئي، ۽ ماڻهو
گهرن کي وڏا وڏا تالا هڻي اندر ئي اندر ٻارن کي پوٽاڙي ويهاري ويٺا هوندا هئا.
سانجهيءَ جي ٻانگ ايندي هئي، تڏهن به دروازا نه کلندا هئا، ۽ پيش امام نمازين
جي وات ڏسندي اوباسيون ڏيڻ لڳندا هئا. ڪن وڏين مسجدن ۾ رڳو مغل، ارغون،
ترخان يا مسافر نظر ايندا هئا. وڏي مصيبت ته مسافرن لاءِ هئي: ٽپهريءَ کان اڳ
جيڪڏهن واندا نه ٿيا ته رات گذارڻ لاءِ ڪوبه مسافر خانو کين هنڌ ڪٿولو ڏيڻ جو
به روادار نه ٿيندو هو ته مبادا مغل سپاهي اچي تفتيش ڪن. مغل سپاهي به اهڙا
هريا جو راهه ويندي کين بيهاري پڇائون ڪندا هئا ته ڪير آهين، ڪٿان آيو
آهين، ڇو آيو آهين، رهين ڪٿي ٿو. هل چونڪيءَ تي! چونڪيءَ تي وڃڻ معنيٰ
سڄو مال متاع ڦرائڻ. ان ڪري هر ڪو پنج ڏهه درهم ڏيئي جند ڇڏائيندو هو.
ائين ڪو سڻيو گراهڪ نه ملندو هون ته مسافر خاني تي چڙهائي ڪندا هئا، ۽
مسافر خاني وارو ڪجهه ڏيئي جان نه ڇڏائيندو ته مسافرن کان آڏا ابتا سوال جواب
ڪري ڪجهه نه ڪجهه ڦري ماري ايندا هئا!

شام ٿيندي هئي ته مغل سپاهين جا ٽولا محلن ۾ ڪاهي پوندا هئا. ڪو
ايڪڙ ٻيڪڙ ماڻهو ملين ته ڄڻ ٻيگهي مچي وين. هن کي بيمرتو ڪري جيڪي
ڪجهه گيدي ۾ هوندس، سو ڦري گهر روانو ڪندس. ڪڏهن ڪڏهن ڪا ڀڳ
ڪا ڀڳڙي يا پٽڪو وٺين ته اهو به ڦريندي ويرم نه ڪندا. جيڪڏهن ڪا هڙ
حاصل نه ٿين ته کيس ماريندا ڪٽيندا چونڪيءَ تي وٺي ويندا، ۽ تيسين ان جي

جان نه ڇڏيندا. جيسين سندس ڪي واهرو وري ڪجهه ڏيئي سندس جند نه ڇڏائيندا. البت ارغون، ترخان يا دهلي، آگري فتح پور ۽ ٻين هنڌن کان آيل ماڻهو جيڪي فرفر فارسي ڳالهائيندا هئا، تن کي هٿ نه لائيندا هئا، متان حڪومت جو ماڻهو هجي ۽ دانهن وڃي دهليءَ يا آگري پهچي.

جيڪڏهن ڪو راهه ويندو واهڙو نه ملين، ۽ سپاهين جو ڪيسو گرم نه ٿيو ته هنن هڪ اهڙو طريقو اختيار ڪيو جنهن ماڻهن ۾ هواجاتو خوف وڃي ڇڏيو: بيگاهه وقت ۾ ڪنهن در تي کڙڪو ڪري پاڻ لڪي بيهي رهندا هئا؛ اندران ڪنهن ڪڙو کولي، ٻاهر نهاريو ته جمت ڏيئي، ڪيس چڪي ٻاهر ڪندا هئا، ۽ نڪا هر نڪا تر ڏڪن بجن جو وسڪارو لائي ڏيندا هئا. هن جي رڙين تي اوڙي پاڙي جا مڙس ماڻهو ٻاهر نڪرندا هئا ته مغل سپاهي اهڙي ڏيکائي ڏيندا هئا جهڙو ته ان همراه پاڻ مغلن سان ڪوئس شروع ڪئي هئي. جيڪڏهن اها چال ڪامياب نه ٿيندي هئي ته چوندا هئا ته هن مغلن، مغل شهنشاهه يا عامل کي گاريون ٿي ڏنيون، ان ڪري هن کي چونڪيءَ تي وٺي ويندا. چونڪيءَ تي وڃڻ معنيٰ وڌيڪ مار موچڙو سو پاڙي جا چڱا مڙس. ڪجهه سوکڙيون پاڪڙيون پيش ڪري همراه جي جان ڇڏائيندا هئا!

هڪ طرف عام ماڻهن سان اهو ويل هو ٻئي طرف ساقي خائن جي آس پاس ماڻهن جا مجبور هوندا هئا. گهڻو تڏو ارغون، ترخان، مغل يا قنڌاري هئا، پر ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ مقامي ماڻهو به هوندو هو جيڪو يا ته شاهي حڪومت جو ڪو اهلڪار هو يا ڪنهن ارغون، ترخان يا مغل جو دوست يار. اندر رباب جي ڌن تي ڳيرو ساقي نچندا، مٽڪندا، انگوريءَ جا جام پيش ڪندا ويندا هئا، ۽ سندن گراهڪ هڪٻئي کان اڳڙا ٿي، کين پاڻ ڏانهن متوجهه ڪرڻ لاءِ حرفتون هلائيندا هئا. ڪيترن ساقي خائن ۾ اندر جاءِ نه هئي ته رستن تي موڙا ڪڍرائي، ساقين ۽ انگورين جا شوقين ويهي پاڻ ۾ ڪچهريون ڪندا هئا، ۽ جيئن ئي ڪو ساقي جام کڻي ايندو ته کيس پاڪر پائڻ، چمي ڏيڻ، يا چمنڊي هڻڻ لاءِ پاڻ ۾ الجھڻ لڳندا هئا. اڪثر ساقي خائن ۾ روزانو ساقين تان جھيڙا ٿيندا هئا، ۽ خنجرن جي مقابلي ۾ به ٿي قتل ضرور ٿيندا هئا. ڪن ساقي خائن ۾ جوا به هلندي هئي، پر جوا خائن ۾

فقط اهي اندر وڃي سگهندا هئا جن کي ساقي خانن جي مالڪ يا ڪنهن وڏي عملدار جي اجازت مليل هوندي هئي. انهن جواخانن ۾ اڪثر ائين ٿيندو هو ته ڪو ارغون يا ترخان يا مغل سيڪجه هارائي ويهندو هو ۽ جوارين جو قرض نه ڏيئي سگهڻ تي پنهنجي جان وڃائي ويهندو هو. هڪڙي ئي ڏک سان سندس آندا گجيون ڪڍي تنگوتالي ڪري رستي تي ڇڏي ويندا هئس جتان صبح جو يا ته سندس وارث لاش کڻي ويندا هئا يا وري سرڪاري سپاهي کيس کڻائي ويندا هئا.

جڏهن ماڻهن ۾ ڊپ ۽ هراس انتها تي پهچي ويو تڏهن وري ڌاڙا لڳڻ شروع ٿيا. نما شام مغل، ٻٽون ٻڌل ڏهاڪو ڪن گهوڙيسوار ڪنهن ڪوئيءَ، حويليءَ يا گهر تي حملي آور ٿيندا هئا ۽ ديناداستي ماري ڦري اله تلهه لٽي هليا ويندا هئا. جيڪڏهن ڪنهن ننڍي نيتي زائفان تي نظر پين ته اها به زوريءَ کڻي ويندا هئا. اڪثر ڌاڙا ارغونن، ترخانن، سيدن يا مغلن جي محلن ۾ لڳندا هئا. سنڌين جي محلن ۾ ورلي ڪو ڌاڙو لڳندو هو. مغل سپاهين اهو افواه عام ڪري ڇڏيو ته اهي ڌاڙا سانوڻ جو ٽولو ٿو هڻي. انڪري سنڌين جي گهرن ۽ حويلين تي ڌاڙا ڪونه ٿا لڳن. درحقيقت سنڌين جي گهرن تي ڌاڙا انڪري ڪونه ٿي لڳا جو سنڌين ۾ دولتمند خاندان ڪي ورلي وڃي بچيا هئا. سنڌي گهڻو ڪري هٿ ڪاريگر، ڪمي ڪاسب، هٿ وائيا هئا، جيڪي پنهنجي گذر سفر ۾ پورا هئا! اڪثر دولتمند ماڻهو ارغونن ۽ ترخانن جي دور ۾ لڏي ڪڇ، ڪاٺياواڙ جي سلمير ۽ گجرات ڏانهن هليا ويا هئا، جيڪي بچيا هئا، تن پاڻ وٽ مغل سپاهي پگهاردار رکي ڇڏيا هئا، انڪري مٿن ڌاڙو هڻڻ ممڪن ئي نه هو.

پر خوف ۽ هراس ۾ ئي اهڙو ماحول پيدا ٿيندو آهي جنهن ۾ هڪ طرف افواهن جي بازار گرم ٿيندي آهي، ۽ ٻئي طرف شاهينگن کي جاوا ڪرڻ جو موقعو ملندو آهي، ۽ ٽئين طرف ڪمزور حڪومت کي پنهنجا پير مضبوط ڪرڻ جو وقت ملي ويندو آهي. سنڌي به رفت رفت اهو يقين ڪرڻ لڳا هئا ته ڌاڙا سانوڻ جي ٽولي ٿي هنياء. ٻئي طرف مغل سپاهين ۽ لشڪرين کي خدا خدا ڪري اهو موقعو مليو ته هو هر وات ويندي سنڌيءَ کي سانوڻ جي ٽولي سان لاڳاپيل هجڻ جو الزام هڻي ڪجهه رقم ڇڏائي وٺندا هئا، ۽ کين سنڌين کي بي عزتو ڪرڻ جو به دل گهريو.

موقعو ملي پوندو هو. مغل حڪومت جا پير اڃا پختا ڪونه ٿيا هئا. مرزا غازي بيگ جي مرڻ کانپوءِ خسرو خان چرڪس هالن ۾ ويهي مرزا باقيءَ جي پوڻي مرزا عبدالعلي جي سنڌ جي تاجپوشي جو اعلان ڪري ڇڏيو ۽ سندس لشڪر آس پاس مغلن جي عملدارين کي ختم ڪندو ٿي ڏانهن وڌندو ٿي آيو. مرزا عبدالعلي اڃا صغير هو. انڪري هن جي نالي ۾ سموري حڪومت خسرو خان چرڪس پاڻ سنڀالڻ جي فڪر ۾ هو. جتي ڪٿي مغلن ۽ ارغونن ترخانن ۾ چڪريون پئي لڳيون. ٺٽي ۾ بظاهر ته مغلن جي حڪومت هئي پر اندران ئي اندران ترخان ان ڏينهن جو انتظار ڪري رهيا هئا جڏهن خسرو خان چرڪس ٺٽي تي ڪاهي ايندو ۽ هنن کي وري حڪومت ملندي جنهن کي هنن پنهنجو موروثي حق ٿي سمجهيو. ڪيترن سنڌين کي هنن ڳجهي نياپا موڪليا هئا ته اسان جو ساٿ ڏيو. اسان وري به سنڌ ۾ رهي، سنڌي ٿي ويا آهيون: مغل ته اوڀر ۽ ڌاريان آهن. جيڪي دهلي ۽ آگري کان ٿا حڪومت ڪن. اسان جو ته مڙهه مقام ئي هتان جو آهي. اسان جي وڏن جا هڏا به سنڌ جي سرزمين ۾ پوريل آهن ۽ اسين به مري هن مٽيءَ ۾ دفن ٿينداسون. مغل وري سنڌي سردارن ۽ وڏيرن کي اهو سمجهائيندا رهيا ته ارغونن ۽ ترخانن سنڌين کي لتاڙي ڇيپائي ڇڏيو هو. مرزا باقيءَ جا ظلم اڃان تازا تازا هئا. مغلن سنڌين کي انهي ظلم ۽ جبر کان نجات ڏياري هئي، ۽ شاهي حڪومت هيٺ سنڌ ۽ سنڌين کي وڏڻ ويجهڻ ۽ ترقي ڪرڻ جو اوترو ئي موقعو آهي جيترو ٻين صوبن ۽ صوبيدارن کي!

۽ سنڌي جنڊ جي انهن ٻن پڙن ۾ پيسجي رهيا هئا. هنن جون همدرديون ڪنهن سان به نه هيون: ان ڪري هنن تي ٻنهي ڌرين مان ڪنهن به اعتبار ڪونه ٿي ڪيو. انهيءَ بي اعتباريءَ جي فضا ۾ جڏهن عام بدامني، ڏهڪاءُ ۽ ڏاڍ جو وايو منڊل ڇانيو ته سنڌين کي سمجهه ۾ نه ٿي آيو ته هو ڇا ڪن. هنن جي سوچڻ جي قوت ئي ڇڻ ته ڪيڏانهن موڪلائي وئي هئي. اهي سنڌي عملدار جيڪي مغل سرڪار جي نوڪريءَ ۾ هئا، سي پنهنجي عملداري بچائڻ ۾ ايترا بي ٺڪا ٿي ويا جو سنڌين کي پاڻ ٻوهي ۾ ڏيڻ کان به نه ٿي مڙيا. مغل عامل ۽ عملدار به سندن ڪمزوري محسوس ڪري سازشن ۽ شورش جي جاچ سنڌي عملدارن ۽ ڪامورن

جي حوالي ڪندا هئا، ۽ سنڌي ڪامورا محض پنهنجي وفاداري ۽ ڪارڪردگي
ڏيکارڻ لاءِ بيگناه سنڌين جا نالا ڏيئي ڇڏيندا هئا. مغل عملدارن انهن کي سزائن
ڏيڻ لاءِ قاضي به سنڌي مقرر ڪيا، ۽ اهي سنڌي قاضي جڏهن قضا جي ڪرسيءَ
تي ويهندا هئا، تڏهن سنڌي ڏوهارين کي تياس تي تنگي جي سزا ڏيندا هئا ۽
ارغونن ۽ ترخانن کي جلاوطنيءَ جي!

سنڌين ۾ جيڪو واپاري طبقو هو سو اڳي ئي سمي جي ڪل: اول ته مغل
سپاهين جي آنڪي پري پيا ڪم ٿپائيندا هئا. ڳالهه آنڪيءَ کان مٿي چڙهي
ويئي ته سنڌ جا وڻ ئي ڇڏي لڏڻ لاءِ تيار ٿي ويندا هئا. باقي سمورو ظلم ۽ جبر
سنڌ جي هاري ناري مالوند، پورهيت، ڪمي ڪاسب، هٿ ڪاريگر يا گهوڙين
تي هو. هو آه به نه پري سگهندا هئا ته متان سندن ٿڌي شوڪار جو غلط مطلب
ورتو وڃي. البت انهن مان جوانن جو طبقو اهڙو هو جيڪي اهو ظلم خاموشيءَ
سان سهرڻ لاءِ تيار نه هو. انهيءَ طبقي ۾ گهڻائي مدرسن جي شاگردن جي هئي. هنن
جي اکين ۾ هجڻ متل هئا، اندر ۾ ڪورا ڪاٺل هئا، ۽ سندن ماٺ ۾ نفرت جي چڻ ڀڻ
هئي. هنن کي رڳو ارغونن ۽ ترخانن يا مغلن ۽ ٻاهرين سان نفرت نه هئي. هنن کي
پنهنجن کان به نفرت هئي، جيڪي هيترو ظلم سمندي به ماٺ هئا يا مغلن جي
ڇاڪري ڪندي پنهنجن تي ظلم ڪندا رهندا هئا. اهڙائي جوان سانوڻ جي
تولي ۾ شريڪ هجڻ جي شڪ ۾ تياس تي تنگيل نظر ايندا هئا.

سلطاني ساقی خانو هونئن ته عام رواجي ساقی خانو هو پر ان پر کي اهڙيون ڳالهيون هيون، جن جي ڪري عام سپاهي يا لشڪري يا عتاب پر آيل ارغون، ترخان يا مغل ان پاسي ڪونه لڙندا هئا. هڪڙو ته اهو واحد ساقی خانو هو جنهن پر ئي جو عامل ٿوري دير لاءِ دل وندرائڻ ايندو هو ۽ هن لاءِ خاص مسند ٺهيل هئي. ان کانسواءِ ٿئي جي چونڊ اميرن، ناظمن ۽ عملدارن جون، پنهنجي حيثيت مطابق، مسندن ٺهيل هيون، جن تي پيو ڪوبه ويهي نٿي سگهيو. انهن مسندن جي نگهباني ۽ مهمانداريءَ لاءِ ساقی به علحده علحده مقرر ٿيل هئا: انهن مان ڪنهن به ساقیءَ کي مجال نه هئي جو ٻئي ڪنهن امير کي انگوري پيش ڪري يا هن جي ٻي ڪا مهمانداري ڪري انهن مسندن ۽ ساقين لاءِ اهي امير، ماهيانو ڪجهه رقم ساقی خاني جي مالڪ کي گهر وٺي پهچرائي ڏيندا هئا. اصل ۾ اهو ساقی خانو مرزا باقيءَ جي هڪ خاص امير ۽ دوست شمس الدين سلطانيءَ کوليو هو. مرزا باقي پاڻ به ان ساقی خاني ۾ ايندو هو ۽ پنهنجي مخصوص مسند تي اچي ويهندو هو. چيائون ٿي ته ان ساقی خاني ۾ ملا محمد فراخي ۽ مرزا باقيءَ جي پڻ پائيواري هوندي هئي. ساقی خانو درياھ جي ڪپ تي هو ۽ سندس پٺيان ديوار ۾ هڪ ڳجهو ته خانو ۽ دروازو هو جنهن ۾ هر وقت ٻه پيڙيون تيار بيٺيون هونديون هيون ته جيڪڏهن امير تي اوچتو حملو ٿئي ته اتان آساني ۽ حفاظت سان پڄي سگهي!

ان ساقی خاني جي هڪڙي ٻي به خاص ڳالهه هئي ته ساليانو نوروز جي موقعي تي زبردست جشن ملهايو ويندو هو ۽ ان جشن جي خاص ڳالهه ڪنڀرن ۽ ساقين جو ساليانو نيلا ٺاهڻ هو. اميرن وٽ جيڪي به ڪنڀرن ۽ ساقين هئا، سي گهڻو تڏو ان نيلا مان ورتل هوندا هئا ۽ ساقی به فخر سان هام هڻندا هئا ته هو سلطاني نيلا ۾ وڪايل هئا. تاتار ترڪستان، اصفهان، شيراز قنڌار ۽ هرات کان ڪنڀرن ۽ ساقين اچي گڏ ٿيندا هئا، ۽ مسندن حسن جي هاڪ ملتان، لاهور، دهلي

۽ آگري تائين پهچندي هئي. ۽ اتان جا امير ۽ سوداگر اهي ڳالهيون ٻڌي جشن ۾ اچي شريڪ ٿيندا هئا. ۽ نيلا ۾ ٻولي ڏيندا هئا. نٿي جا سمورا بااثر امير جڏهن پنهنجين پنهنجين مسندن تي ايندا هئا. ۽ انگوري ۽ ساقين سان دل وندرائيندا هئا ته وندر کان سواءِ حڪومت ۽ سياست جا معاملو به اتي ئي ٿيڻ لڳندا هئا. ۽ جيڪڏهن کين تخليقي جي ضرورت هوندي هئي ته خود ساقي خاني اندر خاص ڪمرن جو انتظام ٿيل هو. هر ڪمري ۾ ٻه ٻه حبشي خواجه سرا پهرو ڏيندا هئا. ۽ ڪنهن جي مجال نه هئي جو بنا اجازت جي ڪنهن ڪمري ۾ گھڙڻ جي ڪوشش ڪري انهن خواجه سرائن کي بنان اجازت ايندڙ ماڻهوءَ کي اُٿ ماري رکڻ جي اجازت هوندي هئي. ۽ اهڙو پروانو خود وقت جو عامل پنهنجي مهر سان لکي ڏيندو هو. سياست ۽ حڪمرانيءَ جا مسئلا نبيرڻ وقت جاسوسن ۽ مخبرن کان بچڻ خاطر بااثر امير خود پنهنجا ماڻهو پار سان آڻيندا هئا. جيڪي هنن جي درٻارين ۽ صلاحڪارن طور سندن مسندن آڏو اطلسي موٽن تي ويٺا انگوريءَ سان دل وندرائيندا هئا ۽ سندن نظر هر وقت ايندڙ ويندڙ ماڻهن تي هوندي هئي. ۽ ڪنهن اوڀري ماڻهوءَ جي اچڻ شرط. هنن جا هٿ پنهنجن خنجرن جي مٿين تي ٿي ويندا هئا. ائين ڪيترائي جاسوس ۽ مخبر بي موت مري چڪا هئا. پر اهڙا قتل عام رواجي ڳالهه هئي. ۽ گھڙيءَ کان پوءِ امير ۽ سندس درٻاري پنهنجي وندر ۾ مصروف ٿي ويندا هئا!

ارغونن ۽ ترخانن جو دور ختم ٿيو ۽ مغل آيا. تڏهن به سلطاني ساقي خاني جي معمول ۽ انتظام ۾ ڪو فرق ڪونه پيو. خود مغل امير ڪا مسند هٿ ڪرڻ لاءِ مغل عامل کان سفارشون ڪرائيندا رهندا هئا. پنهنجي خاص ماحول. پنهنجي ذاتي غلامن ۽ ڪنيزن کانسواءِ. مغل اميرن لاءِ به سلطاني ساقي خاني جي وندر هڪ غنيمت کان گهٽ نه هئي. مغل اميرن وٽ ڦرلٽ جو تازو پئسو هو ۽ ان کي لٽائڻ ۾ هنن کي ڪو عار محسوس نٿي ٿيو. ارغونن ۽ ترخان سردارن سان دوستيون ۽ ياريون رکڻ. هنن جي سياست لاءِ ضروري هو. انڪري سلطاني ساقي خانو جيئن پوءِ ٿيڻ اميرن لاءِ عيش عشرت ۽ سياست جو هڪ مستقل ذريعو بڻجندو ويو.

سلطاني ساقي خاني جي تمخاني ۾ قيصر بيگ جي داخل ٿيڻ سان، اتي اڳ ئي موجود ماڻهن ۾ اوچتو ماڻ ڇانئجي ويئي. قيصر بيگ کي ڪنهن به ڪيڪاريو ڪونه. هڪڙي ٻن همراهن رڳو ڪنڌ جي ڌوڻ سان هنن جو ائين آڌرپاءُ ڪيو ڇڻ ته هو سندس اچڻ تي خوش ڪونه هئا، پر لاچار هنن ۾ ڪم پيو هون، ان ڪري مجبوراً هنن سان ڳالهائڻ لاءِ تيار ٿيا هئا. قيصر بيگ جو منهن اها ڳالهه محسوس ڪندي نامٿي هڻي ويو پر هن پاڻ تي ضابطو رکندي هڪ اطلسي موڙي تي ويهندي چيو: ”مونکي ائين سڏائڻ سان اوهان نه رڳو مونکي خطري ۾ وڌو آهي، پر خود پاڻ وڏو خطرو ڪنيو آٿو!“

گهڙيءَ لاءِ هن کي ڪنهن به جواب ڪونه ڏنو ۽ هن جي منهن ۾ تڪيندا رهيا. پوءِ هڪ پيرسن اچي ڏاڙهيءَ واري هوريان چيو: ”شاهه رخ، تون اسان سڀني پاران ڳالهائڻ!“

شاهه رخ جي ننڍي قد، پيريل بُت ۽ معمول کان وڌين ڳاڙهين اکين ۾ اهڙو تيج هو جنهن قيصر بيگ کي ڪنبائي ڇڏيو. هن کي پاڻ سان سلوڪ تي جيڪا ڪاوڙ هئي، سا ڪافور ٿي ويئي، ۽ هن شاهه رخ ڏانهن سڌو نهارڻ جي هٿ نه ساريه اڪيون زمين ۾ ڪوڙي ڇڏيون. شاهه رخ پنهنجي موڙي تان اٿيو ۽ لاپرواهيءَ سان چڪ ڏيئي خنجر جي آبنوسي ڳن ۾ هٿ وجهي، چڪي ڪڍي ورتائين ۽ خنجر جي ڌار کي آگر سان تپاسيندي قيصر بيگ تائين وڌي آيو. قيصر بيگ نه چاهيندي به ڏڪڻ لڳو. سندس ڏڪڻيءَ کي محسوس ڪندي شاهه رخ ائين ڏيکائي ڏني، ڇڻ ته هن کي قيصر بيگ تي ڪمل اچي ويئي هجي.

”قيصر بيگ تون اسان سڀني کي سڃاڻين ٿو. ائين نه سمجهه ته هاڻ ترخان حڪومت ۾ نه آهن ته منجهن طاقت نه آهي. اسين اڄ به چاهيون ته توجهرڻ کي ماکوڙيءَ وانگر چيپائي سگهون ٿا. مغل به توکي اسان جي قهر کان بچائي نه سگهندا. انڪري اسين توکان جيڪي پڇون، تنهن جو صحيح صحيح جواب ڏيندين ته تنهنجي حق ۾ بهتر ٿيندو!“

قيصر بيگ گڇي جهڙي پٽ، لفظن کان وڌيڪ شاهه رخ جي بي پرواهيءَ هن کي احسان ڏياريو ته هن جيڪڏهن هڪڙو لفظ به غلط وات مان ڪڍيو ته شاهه رخ

خنجر سان سندس سسي ڪپي ڇڏيندو. هن جي وات مان هٻڪندي رڳو لفظ ”
جي!“ نڪتو.

شاه رخ پنهنجي خنجر جي ٿر سان ڪيڏندي وري چيو:

”اسان کي خبر آهي ته توڏاڙا هتي گهڻوئي مال گڏ ڪيو آهي. ۽ مغل اميرن
کي رشوتون پهچائي، توشي خاني جي عملداري هٿ ڪئي آهي. اها عملداري
ڪهڙي ڪم جي، جيڪڏهن تون پنهنجن کي ڪم اچي نه سگهين. ڪيئن؟“
وري به قيصر بيگ جي واتان لفظ ”جي“ نڪتو.

”شاباس، اسان کي تومان اهائي اميد هئي.“ شاه رخ جي لهجي ۾ نرمي اچي
ويئي.

”اوهين جيڪو حڪم ڪندؤ تنهن جي پوئواري ٿيندي.“ قيصر بيگ
ڪجهه همت ڪندي چيو.

”ته پوءِ اسان جي چوڻ تي هڪڙو ٻيو ڏاڙو هڻو پوندئي!“
”جي؟“

”ها، سپاهي هڪڙو مغل جتو حضور مرزا غازي بيگ مرحوم و مغفور جي اهل
و عيال، ۽ مرزا عبدالعلي ۽ خسرو خان چرڪس کي گرفتاريءَ هيٺ، آگري وٺي
ويندو. قيدين سان گڏ شهنشاهه هند لاءِ ڪجهه سوکڙيون پاڪڙيون ۽ ٻه لک درهم
پڻ آهن. ڏاڙي وقت تون ۽ تنهنجا همراھ سنڌين وانگر، سنڌي پوشاڪن ۾ پتون
ٻڌل هوندا. جيڪو مال متاع ۽ نقدي هٿ اچي، سا اوهان جو حصو باقي قيدي
اسانجي حوالي ٿيندا! مغل لشڪري سمجهندا ته سنڌين شورش ڪري راتا هوڏنو
آهي. تنهنجي ٽولي تي ڪنهن کي به شڪ نه پوندو!“

”پر، مغل لشڪرين سان وڙهڻ موت کي دعوت ڏيڻي آهي، ۽ تنهن کان سواءِ
مون وٽ ايترا ماڻهو به ڪونهن!“ قيصر بيگ کي هڪ نئين ڊپ اچي ورايو. هن
جي پنهنجي ٽولي ۾ ڪيترا مغل لشڪري هئا، اهي ڪڏهن به ٻين مغل لشڪرين
سان نه وڙهندا، تنهن جي هن کي پڪ هئي.

مرزا شاه رخ جڙ ته هن جي خيالن کي پروڙي ورتو ۽ ڌيرج سان چيائين: ”
ڏاڙي ۾ هن پيري تنهنجي مغل ساٿين سان اسان جا سؤ کن چونڊ سوار توسان

هوندا. قيدين جي سنڀال ۽ هنن کي اسان وٽ پهچائڻ هنن جي ذميداري ٿيندي باقي مال متاع اوهين کڻي وڃجو.

”جيڪڏهن ڪي مغل مونکي يا ڪن ترخانن کي سڃاڻي وٺن ته پوءِ...؟“
قيصريگ ڊچندي ڊچندي اعتراض ڪيو.

”اسان کي يقين آهي ته تون ايترو احمق نه آهين...“ شاه رخ جي آواز ۾ وري سختي اچي وئي.

”۽ ها، ياد رک، جيسين قيدي ڪاميابيءَ ۽ حفاظت سان اسان وٽ پهچن، تيسين تنهنجا پٽ - طفل بيگ ۽ مظربيگ - تنهنجي سنڌي ڪنيز نوريءَ سان گڏ اسان جي حفاظت ۾ رهندا!“

قيصريگ جي دل ۾ چڱڪ پئجي ويو. گهڙيءَ لاءِ هن جي دل ۾ اهو خيال آيو هو ته هو سربستي ڳالهه مغل عامل رستريگ يا ديوان معموريءَ سان ڪري ان مصيبت مان بچي ويندو ۽ ساڳي وقت انعام اڪرام جو به حقدار ٿيندو. پر هاڻ ته هن جون سڀ واهون بند ٿي ويون. هن کي يقين هو ته جيڪڏهن هو ڏاڙي ۾ ناڪام ٿيو ته مرزا شاه رخ سندس معصوم ابهر پٽن کي انهيءَ خنجر سان ٻوڙي ٻوڙي ڪري ڪتن کي ڪارائي ڇڏيندا!

هن وري به همت ساريندي چيو: ”اوهان کي منهنجي وفاداريءَ ۾ شڪ ڪرڻ جي ضرورت نه هئي!“

”برابر، تون صحيح ٿو چوين! پر هي معاملو تنهنجي وفاداري پرڪڻ تائين محدود نه آهي. سنڌ تي ترخانن جو موروثي حق آهي. مغل پرمارڻي هتي آيا آهن. اسان کي هر قيمت تي کين هتان ڪڍڻو آهي. سنڌ جي تاج جو حق مرزا عبدالعليءَ جو آهي. اسين اهو حق هن کي وٺي ڏينداسين، پوءِ پلي اسان کي شهنشاهه هند سان مقابلو چونه ڪرڻو پوي ارغونن ۽ ترخانن ۾ اڃا ايتري مردانگي آهي ته پنهنجو حق تلوار جي زور تي وٺي سگهن!“

مرزا شاه رخ هاڻ ڄڻ پنهنجي پاڻ سان ڳالهائي رهيو هو. پر اوچتو هن وري قيصريگ جي اکين ۾ ٺهاريندي چيو: ”تنهنجي وفاداري پرڪڻ جو اڃا ڪو ٻيو موقعو ايندو. آخر تنهنجي رڳن ۾ به ته ترخاني خون آهي. اسان کي اميد آهي ته

تون پنهنجي خون کي هڪون لڄائيندين. وقت اچڻ تي اسين تنهنجي هن ”
احسان“ کي هرگز نه وسارينداسين. اسين پاڻ ان جو انتظام ڪنداسون ته توشي
خاني جي عملداريءَ کان بهتر ٻيو ڪو عهدو توکي ڏياريون!“

مرزا شاه رخ خنجر کي وري مياڻ ۾ وجهندي وري پنهنجي موڙي تي وڃي
ويٺو ۽ اچي ڏاڙهيءَ واري ترخان کي هلڪو اشارو ڪيائين. پيرسن قيصر بيگ
کي وٺي دروازي تائين آيو. دروازي تي تي دفعا لڪ لڪ ڪيائين ته دروازو کلي پيو
۽ هڪڙو حبشي خواجه سرا ادب سان الڳ هٿي پيمي رهيو.

”قيصر بيگ، هن ڪاٻي هٿ واري ڪمري ۾ تنهنجو ساٿي موجود آهي.
جيڪڏهن ڪجهه وندر ڪرڻ گهرين ته تنهنجي مرضي، نه ته کيس پاڻ سان وٺي،
واپس پنهنجي مسند ڏانهن وڃي سگهين ٿو. ساٿي خاني ۾ موجود امير اڳي ئي اهو
ٿا سمجهن ته تون پنهنجي ساٿيءَ سان ڪجهه دير اڪيلائيءَ ۾ وندر ڪرڻ لاءِ
خلوت گاهه ڏانهن ويوهئين!“

قيصر بيگ ڄڻ شڪر گذاريءَ مان پيرسن جي ڪلمي تي هٿ رکندي چيو: ”
مهرباني آغا جان. آءُ ڪجهه دير آرام ڪري پوءِ نڪرندس!“

ٺٺو سنڌ وانگر دريا دل هو. ملوڪ به اهڙوئي هو جهڙي سنڌ. پر جڏهن کان سنڌ جي سينڌ ۾ غلاميءَ جي ڌوڙ وسي هئي، تڏهن کان ٺٽي جي جواني به ڇڻ موڪلائي ويئي هئي. اڳي نما شام ٿيندي هئي، ته هڪ طرف سنڪ وڃندا هئا ته ٻئي طرف ٻانگن جو پُرسوز آواز سڄي وايومنڊل کي ننڊاڪرو ڪري ڇڏيندو هو. ماڻهو جڏهن مندرن ۽ مسجدن مان موٽندا هئا ته چوڀارين ۾ ورهائجي، خاص ٺهيل ٿلن تي اچي ويهندا هئا. اهي ٿلها، ڪي ڳاڙهي پٿر مان، ته ڪي اچي سنگمرمر جا ٺهيل هئا. هر ٿلھي جي مٿان هڪڙو وڏو شمعدان تنگيل هوندو هو. ڪن جي مٿان وري ڏيڻ سان سجايل فاتوس ٻاريا ها. انهن ٿلھن تي ويهي ماڻهو اوياريون لهاريون ڪندا هئا ۽ سڄي ڏينهن ۾ جيڪي ويو واپريو هو ان جي سڌ ٻڌ هڪ ٻئي کي ڏيندا هئا. جوانڙا وري پنهنجون مجلسون محفلون دريا جي ڪپ تي مچائيندا هئا. ڪي ته دنگين ۽ پيرڙين ۾ چڙهي لهندڙ سج جو نظارو ڪندا هئا. ڪي وري دريا جي ڪپ تي ٺهيل گلشن ۾ ٺهيل پنج - درين ۽ چم - درين ۾ ويهي درياھ کي ۽ دريا ۾ موٽندڙ سج جي شفقي ليڪ کي تڪيندا هئا. ماڻهن جو عقيدو هو ته دريا ۾ لهندڙ سج کي تڪڙ سان هن جون مرادون پوريون ٿينديون. ارغونن کان اڳي ڇهر جا اناس ميلن تائين پکڙيل هئا. پر ان غريب گاهه کي ارغونن جي گهوڙن جي سُنبن ائين چچري ڇڏيو هو ڇڻ مٿن ڪنهن هر هلائي، ڪيڻ ڏئي ڇڏي هئي. ڪجهه وقت کان پوءِ دريا جي پاسي سنڌين جي ويڃڻ تي ٺي بندش پئجي ويئي ڇاڪاڻ ته دريا جي ڪپ کان ٿوروئي پريرو ارغون ۽ ترخان سردارن جون حويليون هيون، جن جون ڏچتيون، دريا جي پاسي ڪلنديون هيون ۽ ارغون ۽ ترخان پيبيون، دريا جو نظارو ڪرڻ لاءِ، اطلسي موڙا ۽ مسندون وجهائي، دالانن ۾ اچي وهنديون هيون. هونئن ته ارغون ۽ ترخان جوانن جي دريا جي ڪپ تي گلگشت ڪرڻ تي منع ڪانه هئي، پر جڏهن کان ڪن ترخان پيبن ۽ ڪنيزن

جي عشق جا داستان مشهور ٿيا، تڏهن کان ان پاسي وڃڻ جي ڪنهن کي به همت نه ٿيندي هئي. البت پنهي پٽن تي اڃا به ماڻهن جا هجوم نظر ايندا هئا.

مغلن جي حڪومت آئي ته ڪيتريون حويليون مغل اميرن والاري ورتيون. مغلن کي شهرن سينگارڻ جو شوق هو. انڪري هنن وري دريا جي ڪپ تي چمن ۽ گلشن رکائڻ شروع ڪيا. نئين سر نئون گاهه هٽائڻ تي به ڌيان ڏنائون. البت شهر جي اندر مغل اميرن جو خير ڪو گذر ٿيندو هو. انڪري شهر جي پڪ-سرين گهڻين ۽ رستن جي مرمت ڏانهن گهڻو ڌيان ڪونه ڏنائون. فانوسن ۽ شمعدانن کي پارڻ جو انتظام نئين سر شروع ٿيو. پر مغل سپاهين ۽ لشڪرين جي ڏهڪار جي ڪري به ماڻهن ٿلهن ۽ ڍڪن تي وهڻ ٿي ڇڏي ڏنو هو. ماڻهو سانجهي پانگ اچڻ تي پنهنجن گهرن ۾ ئي پوٽاڙجي ويهي رهندا هئا.

پر جڏهن مغل لشڪرين گهرن تي اچي زوريءَ ماڻهن سان ڏاڍايون شروع ڪيون ته سڀني ۾ چوبل ٽهلجي ويو. ڪجهه تجربڪار پيرسن ۽ بزرگ ماڻهن ڪجهه جوانن جي مدد سان ان جو ڪو بلو ڪرڻ جو سوچيو. رت اها پيئي ته آخوند صالح واري مدرسي ۾ ڪي چڱا مڙس گڏ ٿي صلاح ڪن ته ان جو ڪهڙو بلو ڪجي؟ آخوند صالح وارو مدرسو ٺٽي جي دل هو. جڏهن آخوند صالح کي ارغونن تياس تي تنگايو هو تڏهن کان ته جيڪوبه ماڻهو ان مدرسي وٽان لنگهندو هو سو دل ٿي دل ۾ شوڪارا پريندو تعظيم ۾ ڪنڌ جهڪائي لنگهي ويندو هو. هاڻ ان مدرسي جو مقرر حافظ بلال سومرو هو. هن جي سڀڪو عزت ڪندو هو. خود ارغون ۽ مغل سردار به هن جي علم ۽ ڏاهپ جو مان ڪندا هئا پر هو صفا گوشه نشين ماڻهو هو. ڪنهنجي شادي مراديءَ ۾ به نه ويندو هو. ٿور-ڳالهائو ته هونئن ئي مشهور هو. ٺٽي جي عامل جي سڏ تي وڃڻ کان به لهرائيندو هو. سندس فتوائن جي هاڪ سموري سنڌ ۾ هئي. ۽ مغل مولوي به ان ۾ ڪو نقص ڪڍي نه سگهندا هئا.

سڀ نينڍ ڏنل ماڻهو هڪ هڪ ٿي حافظ بلال جي حجري ۾ پهتا. ۽ نڪن تي ويهندا ويا. حافظ بلال نماز کان فارغ ٿي. سڀني سان خير عافيت ڪري پاڻ مصليٰ تي ٿي ويٺو رهيو. هن جي اکين ۾ ڪو اڇاتو غم چوليون هڻي رهيو هو ۽ دل چوندي به هن جي اکين ۾ نهارڻ محال هو ڇڻ ته ڏسندڙن کي اهو ڏپ هو ته هن جي

اڪين جو اهو غم ڏسندڙ جي وجود ۾ نه گهڙي اچي. اڪثر ماڻهو سوچيندا هئا ته حافظ بلال کي ڪهڙو غم هو؟ هو ڪهڙي گوندر ۾ گرفتار هو؟ ان سوال جو جواب حافظ بلال وٽ به نه هو. هن گهڻا ڀيرا چاهيو هو ته هن جو غم به عام انسانن وانگر اڪين جي لڙڪن ۾ وهي، ڪي قدر گهٽجي وڃي. پر هن کي ياد نه هو ته هن جي اڪين ڪڏهن رنوهجي. جڏهن آخوند صالح جو لاش مدرسي ۾ آندو هئائون، تڏهن حافظ بلال سمجهيو هو ته هن جي دل ڦاٽي پرزا پرزا ٿي، هن جي پاسرائين جي وٿين مان نڪري ايندي پر ان جي بدران فقط هن جون مٿيون پيڙجي ويون هيون، ۽ هن پنهنجي چپ کي چڪ هڻي زخمي ڦٽي وڌو هو. ڪو عرصو هن ڪنهن سان ڳالهايو به نه هو. ڪيترن استادن ۽ شاگردن اهو به محسوس ڪيو هو ته حافظ بلال نماز پڙهڻ به ڇڏي ڏني هئي. فجر جو دؤر ڪرڻ به ڇڏي ڏنو هئائين. هڪ ٻن استادن نماز لاءِ کيس چيو هو ته ذري گهٽ ڪين چڙب ڏئي چيو هئائين ”نماز؟ ڇو؟ ڇا لاءِ؟“ ها، ها، نماز!“

۽ پوءِ هن نماز وري شروع ڪئي هئي. شروع شروع ۾ هن امامت ڪرڻ کان بنهه نمڪر ڪري ڇڏي بلڪه باجماعت نماز کان ئي لهرائيندو هو. ان جو اصل سبب اهو هو ته پهريون ئي سجڊو ايڏو ڊگهو ٿي ويندو هو جڻ ٻين سجڊن ۽ رڪعتن جي گنجائش ئي نه رهي هئي. پر رفته رفته هو پنهنجي پاڻ ۾ موٽي آيو هو. باقائدي نماز پڙهڻ سان گڏ امامت به شروع ڪيائين ۽ دؤر به شروع ڪيائين. دعا گهرڻ وقت جماعتين کي ائين محسوس ٿيندو هو ته جڻ هو ڪنهن صحرا ۾ ڪنهن بيوس لاچار مسافر جي اڪيلي صدا ٻڌي رهيا هئا، ”اي متن آسمانن جا خدا، پنهنجي حبيب جي صدقي، سنڌ تان هي ڌرت ۽ ڏاڍ ڏور ڪرا! هاڻ اسان ۾ سهرڻ جي طاقت ڪانهي! تون ته مظلومن ۽ مجبورن جو اجهو آهين. پوءِ..... اسان کي پنهنجي پناهه ۾ رک، يا اسان کي ساڃهه ڏي ته سمجهي سگهون ته هي سڀ اسانجي آزمائش آهي!..... پر اي منهنجا مولا، هيءَ آزمائش به آخر ڪيستائين؟ آخر ڪيستائين؟ آخر ڪيستائين؟.....“

دعا گهرندي هن جو آواز ڳورو ٿي ويندو هو ۽ نمازين جي نڙيءَ ۾ ڳوڙها اٽڪي پوندا هئا، سڌڪا، پرنڊا هئا ۽ لفظ ”آمين“ به هڪ سڌڪو بڻجي، مسجد جي

گنبدن ۾ اٽڪي پوندو هو. حافظ بلال جي دعا جا لفظ ڄڻ ته ستن آسمانن سان ٽڪرجي، شڪايتن ۽ شڪون ۾ بدلجي، ماڻهن جي دلين ۾ گهڙي پوندا هئا ۽ ماڻهو دعا لاءِ ڪنيل هٿ پنهنجي منهن تائين آڻڻ وساري وهندا هئا؛ فقط هڪ ٿڌو شوڪارو اٿندو هو ۽ ڪا گهڙي ماڻهن مٿان لٽڪندو تنگجي پوندو هو ۽ هوا ۾ تحليل ٿيڻ وقت هوا کي به لهسيندو ويندو هو!

سڀني پاڻن جا چڱا مڙس ۽ مُڪي اچي گڏ ٿيا هئا. سندن منهن تي عجيب بيوسي ۽ لاچارِيءَ جا اولڙا هئا ڄڻ ته هو ڪنهن وڏي بيابان ۾ بي يار و مددگار ڀٽڪڻ کانپوءِ ڪنهن وسنديءَ ۾ پهتا هئا. پر کين پڪ نه هئي ته اتي به کين مصيبتن کان پناهه ملندي سڀني جون اکيون حافظ بلال تان هٽنديون، هجري ۾ موجود ماڻهن جي منهن ۾ اُميد جو ڪو ترورو تلاش ڪري رهيون هيون، ۽ اوچتو جڏهن ڪنهن سان اکيون ٽڪريون ٿي ته ڄڻ ڪجهه شڪي ٿي هيٺ جُمڪي ٿي ويون؛ ڄڻ کين هڪٻئي جي اکين تي اعتبار نه هو. ڪي ماڻهو انهيءَ بي اعتباريءَ کان بچڻ لاءِ تسبيح جا داڻا سوڙڻ ٿي لڳا، پر انهن داڻن سوڙڻ ۾ يڪسوئيءَ بدران ڪنهن ڳالهه کي لڪائڻ جو رنگ وڌيڪ هو. گهڻو ڳڻو سڀ پوئتي موٽندڙ عمر جا هئا. ڪي ته بنهه پيرس هئا. البت هڪ به ڄڻا جوانيءَ جي خون ۾ هئا پر انهن جوانن ۾ ڄڻ وقت کان اڳ ڳنڍپير تاهي آئي هئي.

حافظ بلال کي پنهنجي هنن ديس واسين تي رحم اچڻ لڳو؛ هي ويچارا پنهنجي ئي وطن ۾ ڪيڏا بيوس ۽ بيواها ٿا پائنجن. ڇا هاڻ سنڌ جي ماڻهن جي اهائي تقدير آهي ته پنهنجي ئي وطن ۾ پاڻ کي ايڏا اڻٺڪا سمجهڻ لڳن؟ سنڌ، جنهن هر ڪنهن کي محبت، پيار ۽ پاڻو ڏئي ائين چوڀيوس ٿي محسوس ڪري اهو سوچيندي ٿي حافظ بلال جي اکين ۾ سختي موٽي آئي، ۽ هن ڪنگمڪار ڪندي چيو: ”ڇا چاچار محمد، ڇا صلاح بيٺي؟“

ڇاچو يار محمد سڀني کان پيرس هئو. سندس منهن تي عمر کان وڌيڪ تجربي جا گمنج هئا. هن جي اچي ڏاڙهيءَ ۾ هڪڙو به ڪارو رار نه هو پر تڏهن به سندس منهن ۾ ڪا اهڙي ڏيا هئي جو ڏسندڙ جو ڌيان هن جي اچي ڏاڙهيءَ ڏانهن وڃڻ بدران ان ڳنڍپير تان ڏانهن ٿي ويو جيڪا هن جي اکين ۾ ٿي وئي. هن پنهنجا

جمهور هٿ، پنهنجي منهن تي ٿيرائيندي چيو: ” ابا، صلاح وري ڪمڙي بيمندي؟
سنڌين پر ڪڏهن ڪا صلاح به بيٺي آهي؟ انڪري ته تووٽ لنگهي آيا آهيون ته
من تون ڪا راه ڏسين، جيڪا سڀني کي وڻي!“

حافظ بلال جو منهن حيا ۽ خجاء کان ڳاڙهو ٿي ويو. ڪجهه هٻڪندي
چيائين: ” اوهين سڀ مونکان وڏا آهيو. اوهانجي وڏي نظر آهي، وڏو تجربو آهي. آءُ
پلا ڪمڙي راه ڏسي سگهندس؟“

” ابا، عقل عمر سان هجي ها ته آءُ برابر سڀني کان ڏاهو هجان ها، پر جڏهن
عقل ٿي ورهائيو تڏهن اسان جي ابن ڏاڏن پٿرُ جهليو هو. تڏهن ته ڌارين جي هٿان
موچڙا کائيندي اچي ڏاڙهي ٿي آهي.“ چاچي يار محمد اها ڳالهه ڪجهه ماڻهن
کي ڪلائي، بار هڪو ڪرڻ لاءِ ڪئي، پر سندس آخري لفظن ڪلائڻ بدران ماڻهن
کي وڌيڪ گنپير بنائي ڇڏيو.

” جي حڪم هجي ته آءُ ڪوشش ڪري نئين امير رستم بيگ سان ملي،
مغل لشڪرين جي حرڪتن بابت کيس ٻڌايان: من ڪو بلوڪري وجهي!“

” ابا، امير تنگون ٿيڙيون آهن، تڏهن ته لشڪرين جو هن وڌيو آهي. امير تائين
دانهن ته ڪڏهنوڪو پمچائي لٿائون پر امير کي نڪا جونءِ نڪي ليڪ. پاڻ
آڪرو ته سنڌي شور شون ٿا ڪن، انڪري سندن چڪاس ضروري آهي!“ چاچو
يا محمد هاڻ ڪاوڙ ۾ اچي ويو هو.

” ته پوءِ ته پنهنجو ئي ڪو بلوڪرڻو پوندو.....“ حافظ بلال ڪجهه
سوچيندي چيو.

” ابا خيرل، تو جيڪا ڳالهه ٿي ڪئي، سا ڪري ٻڌاء ته سڀ سٺن،“ چاچي يار
محمد هڪ همراه جي ڪلمي تي هٿ رکندي چيو.

خيرل بنهه سٺو سڀيڪڙو همراه هو جنهن جي منهن مان سندس عمر جي
ڪا خبر نٿي پئي. سندس شپرن ۾ ڪو اچو وار ڪونه هو. البت لوڻن وٽ وارن ۾
اڇا پوڻ شروع ٿيا هئس. سندس هڪڙي ڳل تي هڪ ڊگهو گهاءُ هو جيڪو تازي
سيرب جي ڪري ائين ٿي پائيو ڄڻ ته حجر کيس ٽڪو ڏئي وڌو هو ۽ رتائجي
ويو هو. سندس اکين ۽ نڪ جي بيمڪ انهيءَ گهاءَ جي ڪري وڌيڪ نمايان ٿي

پئي هئي، ۽ خاص ڪري گهرا گهاتا ڀرون سندس منهن ۾ حشمت پري رهيا هئا. هن جي جس ۾ سنهائپ سندس منهن مان بنهه ڪانه ٿي لڪائي ۽ ائين ٿي پائيو ڇڙ ته ان بت تي اهو جس ۾ نٿي لهڪيو.

هن ڳلو صاف ڪندي چيو: ”مون اها ڳالهه ٿي ڪئي ته هر پاڙي ۾ به ٿي ماڻهو سانجهي نماز کانپوءِ پنهنجي پاڙي ۾ چونڪي ڏين، ۽ لشڪري اچن ته کين سمجهائين ته پاڙي ۾ ڪنهن اوڀري ماڻهوءَ کي ڏسي هو پاڻ کيس لشڪرين جي حوالي ڪندا. کين سانجهيءَ کانپوءِ گشت ڪرڻ جي ضرورت ڪانه رهندي.“

”صلاح ته سٺي آهي پر لشڪري مڃيندا ڪونه هنن کي آهي پنهنجو پڻ ڀرڻو سي مرڳو همراهن کي ٿي ٻڌي وٺي ويندا.....“ هڪ همراھ وچان آواز ڏنو.

سڀني لوڻا ڦيرائي ان همراھ کي ڏٺو. هي همراھ به ڪراڙو هو. سندس منهن مان ائين پئي پائيو ته ڪافي ڊنل هو. هن جي ڳالهائڻ وقت ٿي سندس بدن جي ٽڙڪڻي ظاهر هئي. چاچي يار محمد کيس ڏسي چيو: ”حاجي نور محمد سچ ٿو چوي اڃا ڪالهه سندس پنهني چوڪرن کي لشڪري وٺي ويا، ۽ حاجي لشڪرين کي وڃي اشرفيون ڏيئي، سندن جان ڇڏائي آيو.....“

حافظ بلال حاجي نور محمد کان پڇيو: ”حاجي، ڀال تنهنجي چوڪرن کي چو جهليائون؟ تنهنجا چوڪرا ته ڏاڍا سٺا ۽ سدورا آهن.....“

”پاڻوراھ ويندي ٿوروئي جهليا. اندر گهر ۾ ويٺا هئا. در تي ڪڙڪو ٿيو: ننڍو چوڪرو علي محمد ٻاهر نڪتو ته لشڪرين جهٽ وجهي ڪٿي کيس قابو ڪيو ۽ چوڪنيو ڪٿي ٻڌائونس. سندس رڙين تي وڏو چوڪرو صالح نڪتو ته ان سان به ساڳي ڪار ڪيائون. چي ”توهان سانوڻ جي ٽولي سان شامل ٿي ڏاڙا ٿا هڻو. هلو چونڪيءَ تي!“ پوءِ ته پنهني کي ماريندا ڪٽيندا، گهليندا وڌي چونڪيءَ تي وٺي ويا. آءُ پڇائون ڪندو اتي پهتس، ۽ مس مس پنج اشرفيون وٺي کين ڇڏيائون. پنج اشرفيون به نه پيا وٺن، پر جڏهن کين ٻڌايم ته مون وٽ ان کان وڌيڪ پائي به ڪانهي، تڏهن مڃيائون.....“ حاجي نور محمد جو ڀڄ هڻڻ پڇي پيو هو پر يڪي ساھيءَ ڳالهه ڪندي سمڪي ۾ پئجي ويو.

” ابا حافظ رڳو حاجي نور محمد سان اها تعدي ڪانه ڪئي اٿن. هي جيئنڌو ويٺو آهي. ان جو ڪٽو ڪٽڪائي، کيس ٻاهر سڏي چونڪيءَ تي وٺي ويا ۽ هٿ ۾ جيڪي هوس، سوڦري کيس ڇڏيائون. سونهاري جي ننڍڙي معصوم ڇوڪر کي به وٺي ويا ۽ جيسين ڪجهه ڏٺائين نه، تيسين ته ٻڌائين ٿي نه پيا ته ڪو ڇوڪر وٽن هو. هر پاڙي ۾ اهڙا روز واقعا پيا ٿين، هاڻ ته هت رهڻ ٿي جنجال ٿي پيو آهي..... “

” غلام قومن سان ائين ٿي ٿيندو آهي، ڇاڇا! “ حافظ بلال اهي لفظ ڪجهه اهڙي انداز سان چيا، جو سڀني جي بدن ۾ سياڻو پئجي ويو. اهي لفظ نوان نه هئا، اهي لفظ هنن پنهنجي دل ۾ محسوس ڪيا هئا، پر اهي لفظ جڏهن حافظ بلال جي زبان مان ادا ٿيا ته انهن ۾ هڪڙي نئين معنيٰ ڀرجي آئي، جنهن هنن کي پهريون ڀيرو ان حقيقت جو احساس ڏياري سندن بدن ۾ سيءُ وجهي ڇڏيو.

” هاڻو ابا، سچ ٿو چوين: غلام نه هجون ها ته اها ڪار ٿوروئي ٿئي ها! هاڻ ته ڪاروبار ڪرڻ به ڏکيو ٿي پيو آهي: جيڪي گهڻا، ميمڻ ۽ ڪتري لڏي ويا آهن، انهن جي ملڪيتن تي ارغون، ترخان ۽ مغل زوريءَ قبضا ڪندا وڌن. امير ۽ عامل کين عام اجازت ناما ۽ پروانا پيا ڏين. جُٺ ته اها آهي ته جن دڪانن ۽ جاين جي مسواڙ پيا پريون ۽ پيڙهين کان اتي وينا آهيون، اهي دڪان ۽ جاين به ارغون، ترخان ۽ مغلن جي نالي پيا ٿين. حڪم وري اهو ته مسواڙون انهن نون مالڪن کي ڏيون ته خالي ڪريو! اجهو هي خالقڏنو ويٺو آهي. ابي ڏاڏي کان ویرسي مل جي جاءِ ۾ مسواڙ تي وينا آهن. ویرسي ويو پر پتن کي هت ڇڏي ويو. سندس ڪوئي اڃا وڏي بازار ۾ آهي. هاڻ ان جاءِ جي ملڪيت هڪ مغل معموري بيگ جي حوالي ٿي آهي، ۽ مسواڙ اهو پيو وٺي. ویرسيءَ جا ڇوڪرا دانهين ٿي ويا ته مرڳو بي عزتا ٿي آيا. امير جي عملدارن کين دڙڪو ڏنو ته ماڻ ڪري ويهن نه ته ان ڪوئيءَ تان به کين اٿاريندا جو اها به لڏي ويل ویرسيءَ جي ملڪيت آهي. مٺي به ماڻ ته مٺي به ماڻ، ڪري ويهي رهيا. هاڻي وري مغل خالقڏني کي چوائي موڪليو آهي ته مسواڙ وڌائي ڏي نه ته اُت جاءِ مان! ڪيئن ابا خالقڏنا، سچ ٿو چوان نه؟ “

” هاڻو ڇاڇا، مون واري جاءِ ته ويهي، پر هاڻ ته دڪان جي پويان پيا آهن ته دڪان اسان کي وڪڻي ڏيا آءُ ٻچڙيوال ان دڪان مان ئي روزگار ويٺو ڪمايان.

سو کيئن دڄڪان چڏيان؟ امير کي عريضي موڪليم پر ڪجهه نه ٿيو. هاڻ وري
ٻي عريضي آگري موڪلي اٿم. من اتان ڪو انصاف ٿئي! ”خالقڏنو ڳالهه ڪندو
اچي سڏڪن ۾ پيو. سندس ڀر ۾ ويٺل هڪ همراھ کيس ڪلھن ۾ پاڪر
وجھندي دلداري ڏئي ته ماڳھين اچي اوچنگارن ۾ پيو.

حافظ بلال جو منمن ڪارائجي ويو پر هن پاڻ تي ضبط ڪندي چيو: هاڻ ته
پانئجي ٿو ته مغلن به ارغونن ۽ ترخانن وانگر فيصلو ڪري ورتو آهي ته شهرن جي
ملڪيتن ۽ واپار وڙي تي قبضو ڪندا ويندا ته سندن حڪومت قائم رهندي
شهرن تي قبضو مڪمل ٿيو ته ٻهراڙيون خودبخود قبضي هيٺ اچي وينديون!

”ابا، ٻهراڙين تي ته هونئن ئي سندن قبضو آهي. زمينون يا ته جاگيرن طور
ارغون اميرن ۽ مغل سردارن کي مليل آهن. يا وري ننڍن ننڍن زميندارن کان پگڙن
مٺ تي زمينون وٺندا وڃن! محصول ايترا آهن جو هر هاري ۽ مالوند ماڻهو فقط
ايترو ٿا اڀائين جو سال جو قوت بچي. اناج کي شهرن ۾ پهچائڻ جا گھٽ به سڀ
هنن جي هٿ ۾ آهن. سو ٻهرايون به هاڻ هنن جي قبضي ۾ آهن.....“ چاچي يار
محمد حافظ بلال جي ڳالهه کي ٿيڪو ڏيندي چيو.

”هي جو شهرن ۾ لشڪرين ٻائيتال مچايو آهي. ان جو ڪهڙو مقصد ٿي ٿو
سگھي.....“ ڪنھن همراھ جن پنھنجي پاڻ سان ڳالهائيندي چيو.

”ان جا گھڻائي مقصد آهن: هڪڙو ته سنڌي پاڻ ڪا شورش يا بغاوت نه
ڪري سگھن. ننگ سلامت نه هوندا ته ڪير شورش جو سوچيندو؟ ٻيو ته سنڌي
ارغونن يا ترخان کي شورش ۾ مدد نه ڪن. ٽيون ته سنڌي عاجز اچي. شهرن مان
لڏي وڃن ته ملڪيتون ٻاهران ايندڙن لاءِ خالي ٿين، واپار وڙو به ٻاهرين جي هٿ ۾
اچي، جن جو دهلي، آگري فتح پور ۽ ٻين هندوستانی شهرن سان ڳانڍاپو هجي، ۽
جيڪي ان ڳانڍاپي جي ڪري مغل شهنشاهت سان وفادار رهندا اچن. باقي رهندا
ڪمي، ڪاسبي، هٿ ڪاريگر، سي جيڪو مال ٺاهيندا سو سسٽن اگھن تي خريد
ڪري اهي ٻاهريان واپاري ڏيساڻو موڪليندا. يا دهليءَ ۽ آگري جي بازارن ۾
وڪري لاءِ موڪليندا. ظاهر آهي ته ڪاريگر ۽ ڪمي ڪاسبيءَ جو روزگار هنن

جي هٿ ۾ هوندو ته انهن تي سندن ئي حڪم هلندو! ” حافظ بلال جي آواز ۾ پڙاڏو پيدا ٿيندو ويو۔ نفرت جو پڙاڏو احتجاج جو پڙاڏو!

ڪا گهڙي ماٺ ٿي ويئي. ماڻهن کي پنهنجو سامه ڪٽڻ به محسوس ٿيڻ لڳو. ان نفرت جي لٽس سندن ان احساس کي هيڪاندو ڪري ڇڏيو. پر گهڙيءَ کانپوءِ ڪنهن جي ڪنگمڪار تي، جن سڀ حال ۾ موٽي آيا.

”منهنجي صلاح آهي ته اسين ٻه چار چٽا گڏجي شھر جي عامل سان يا ڪوٽوال سان ملي، هر ماھ لشڪرين جي لاءِ هڪ مقرر رقم کين ڏيون. اها رقم ٽوڙي ڪري کين پهچائجي. لشڪرين جو پئپ ڀريو ته هو ڏاڍائيءَ کان ڪيٻائيندا!“ اهي لفظ هڪڙي ٿلھي متاري همراه چيا، جيڪو سڀني کان پٺيان پٽ کي ٽيڪ ڏيو ويٺو هو. هن جي بت بدن مان ائين ٿي ڀانيو جن ته هو پنهنجي ٿولھ مان بيزار هو. سندس منهن تي به ٿولھ جي ٿوٽر چڙهيل هئي. سندس چپ ٿلھ، نڪ نسبتاً سنھو هو. ٿوٽر جي ڪري سندس اکيون ننڍڙيون ٿي نظر آيون، ۽ سندس پيشاني ائين هڪدم پوئتي موٽ ٿي ڪاڌي جو سندس ڀرڻ ۽ وارن ۾ تمام ٿورو فاصلو هو. جيترو هو ٿلھو هو سندس آواز اوترو ئي سنھو هو تقريباً زنانو هو. هن ڳالھ کي جاري رکندي چيو: ”ڪپڙي بازار ۾ ڪجهه لشڪري ائين هريا هئا، جو مال چڪائي هليا ويندا هئا، ۽ پوءِ هڪڙو لشڪري ڪپڙو سوڌڻ جي بهاني سان دڪاندار سان اٽڪي پوندو هو ۽ سڄي بازار جي اکين اڳيان اهو دڪاندار لشڪرين جي هٿان ڏاڍي مار کائي، ڪپڙو به ڏيندو هو ته تاوان طور هڪ ٻه اشرفيون به ڏيڻيون پونديون هئس. جڏهن اهي واقعا روز ٿيڻ لڳا، ته سڀني گڏجي، ڪپڙي بازار جي چونڪيءَ جي عملدار کي ان ڳالھ تي راضي ڪيو ته سندس چونڪيءَ جي لشڪرين لاءِ مهيني در مهيني ويهه اشرفيون ڏينداسون: اهو ڏينهن اڄوڪو ڏينهن، وري ڪو لشڪري ڪپڙي بازار ۾ ڪونه آيو آهي!“

”بروير، وري ڪنهن سپاهيءَ جو پاڇو به ڪپڙي بازار نه آيو آهي.“ هڪڙي ٻئي همراه هن جي ڳالھ کي ٽيڪوڏنو.

”پر اهو ته ڀنگ ڏيڻ ٿيو: اڃا اهڙا به ڪمزور نه ٿيا آهيون جو ظلم خلاف ڀنگ وينا ڏيون! اڄ هڪڙن لشڪرين کي ڀنگ ڏنوسون، ته سڀاڻي وري ٻيا مٺاڻا!“ خالق ڏني چئي ڏنو.

”نه نه ائين ڪون ٿيندو..... اهو ته هٿ وٺي هنن کي حرام تي هيرائڻ ٿيندو! پوءِ ته هر بازار مان، هر محلي مان، ڀنگ وٺڻ شروع ڪندا!“ چاچي يار محمد خار وچان چيو.

حافظ بلال سڀني جون ڳالههون ٻڌندو رهيو. هن جي منهن تي هڪڙو رنگ آيو ٿي، هڪڙو ويو ٿي. جڏهن ڀنگ جي ڳالهه تي بحث مباحثو ختم ٿيو، تڏهن هن موجود ماڻهن تي سرسري نظر وجهندي چيو: ”اڃا به ڪنهن کي ڪا تجويز ڏيڻي هجي ته ڀلي ڏئي.“

هڪڙي نوجوان ڪنگمڪار ڪندي سڀني جو ڌيان پاڻ ڏانهن ڇڪايو. نوجوان پنجويهن چويهن سالن جو ٿي لڳو. سندس منهن ۾ پورهيتن واري سختي هئي. سندس سنهيون مڇون ڪڪي رنگ جون هيون، جڙ ته باهه جي تڙ جي ڪري ڳاڙهسريون ٿي ويون هيون. مضبوط جسم ڊگهو قد، ويڪرا گولها، جن ۾ ڪا اڇاڻي اُچل ٿي پانڻي. هن جي آواز ۾ هڪ عجيب گونج هئي: ائين پئي پانيو جڙ ايترو ماڻهن جي اڳيان ڳالهائيندي آواز سندس نڙيءَ جي پويان ٿي آيو.

”آءُ اوهان سڀني کان شايد ننڍو آهيان، ان ڪري وڏن اڳيان مون کي ڳالهائڻ ته نه گهرجي: پر ڳالهه ئي اهڙي آهي جو جهل نه ٿي ٿئي. مون هيل تائين ماڻڙي ڪري ويٺي وڏن جون ڳالههون ٻڌيون. ائين پيو پانيان جڙ سڀڪو ائين ٿو سمجهي ته مغلن جو ٻلو يا منٽ ميڙ سان ڪجي يا ڀنگ ڏئي چند آزاد ڪجي. سڄي جمار سنڌين ڀنگ ڏئي گذاري آهي! يا ڪمڪائيندي نمنديءَ تي نٿرت سان، پاڻ تان ڌارين جون هلائون واري ڇڏيون آهن. ڪڏهن اهو ڪنهن نه سوچيو آهي ته مڙس ٿي مقابلو ڪرڻ سان به مغلن جو ٻلو ڪري سگهجي ٿو.....“

نوجوان پاڻ ۾ گهڻو ئي ڌيرج پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي، پر سندس آواز ۾ نفرت وڌندي ويئي. هن گهڙيءَ لاءِ پنهنجي آس پاس نماريو ۽ هن تي نااميديءَ بدران بيزاري اچي وئي. ”سو جي سڀني جي صلاح نه به بيٺي ته اسان

ڪجهه ننڍن نيتن سوچيو آهي ته مغل سپاهين کي اهڙي بيڪٽ ڏيون جو سنڌين جي پاڙي ۾ اچڻ کان ئي بان پري ڇڏين.....!

هن پنهنجي ڳالهه اهڙي نموني ڪئي، ڄڻ ته هن چوڻ ته گهڻو ئي ڪجهه ٿي چاهيو پر ڪنهن سندس وات تي هٿ رکي، کيس ڳالهائڻ کان روڪي وڌو هو! ڪا گهڙي ڪنهن به ڪجهه ڪونه ڳالهايو ڄڻ ته هو هن همراھ جي ڳالهه کي ٿورڻ تڪڙ ۾ مصروف هئا. پوءِ چاچي يارو، هوريان ڪنگمار ڪندي چيو: ”ابا، تون علوءَ وادي جو چوڪرو وريام آهين نه؟ جزاڪ الله! ڏٺي وڏي جمار ڏينئي! ڳالهه ته منهنجي دل وٽان ڪٽي اٿئي، پر رڳو هڪڙي ڳالهه ٿي ماري جيڪڏهن مغل سپاهي عامل وٽ دانهين ٿي ويا ته پوءِ ڪهڙو حشر ٿيندو سو ڪو سوچيو اٿئي؟ اوهين ته جهلجي ويندؤ پر هر پاڙي تي اهڙا ڏنڊ ۽ تاوان وجهندا، جو پريندي حال اٿئون!“

پيرسن جي ڳالهه سڀني کي دل سان لڳي، پر ڪنهن به وچ ۾ ڳالهائڻ مناسب نه سمجهيو. حافظ بلال کي چوڻو پيو: ”وريام ابا، ان اعتراض جو ڪو جواب ڏيندين؟“

وريام حافظ بلال سان اڪيون ملائيندي چيو: ”ڀنگ ڏيڻ کان ته اهو ڏنڊ ڏيڻ چڱو ٿيندو! تنهن کانسواءِ مغل امير وٽ ڳالهه پھتي ته خود لشڪرين جي ڏاڍاين جي ڳالهه به نڪرندي ڳالهه آگري تائين پهچڻ جو به خيال ٿيندو!“

”بروير“، ”واهه جي ڳالهه ڪئي اٿئي.“ ”اها چڱي صلاح ٿي.....“ اوچتو ماڻهن وچ وچ ۾ پنهنجو پنهنجو خيال ڏيکارڻ شروع ڪيو. نيٺ حافظ بلال چيو: هاڻ هيئن ٿا ڪريون ته هر محلي مان پنج پنج جوان گڏجي چونڪي ڏين. مغل لشڪرين کي اطلاع ڏيڻ لاءِ آڏ ۾ پاڻ ٿو عامل وٽ وڃان ته لشڪرين کي ڏاڍاين ڪرڻ کان روڪين ته ته جھيڙو ٿيندو ۽ ڳالهه آگري تائين پهچندي ابا وريام هرو ڀرو مغل لشڪرين سان ڪوئس نه ڪجو. ارغون سردارن اڳي ئي مغلن کي مڃڻ ڏني آهي ته سنڌي وري شورش ڪرڻ وارا آهن. ارغون ۽ ترخان پاڻ ڪجهه ڪرڻ وارا آهن. متان اهو الزام به اسان تي لڳي! چاچا يار محمد، هاڻ هر پاڙي ۾ چونڪيءَ جا

جوان مقرر ڪرڻ توتي ۽ وريام تي ٿا چڙيون. آءُ سڀاڻي ئي عامل سان ڳالهه
 ڪندس. مونکي هونئن ئي مدرسي جي ڪم لاءِ سڏايو اٿن!“
 حافظ بلال ڳالهه ڪئي. معنيٰ فيصلو ٿي ويو. ماڻهن مان ڪي اڃا به ڊني ڊپ
 کان ان ڳالهه سان متفق نه هئا. پر حافظ بلال اڳيان اعتراض ڪرڻ جي حجت
 ڪنهن به نه ڪئي. سڀ اها دعا گهرندا اٿيا ته خدا ڪو مغلن کي ساڃاهه ڏي!

ٺٺي جي رات ڪهاڙيءَ جي ڏکڻ جيان ٿري پئي هئي. هوا به ڪنهن اهڃڻج، ڪنهن ايڏاڏاڻ کان ٿوڪون ڏيڻ لڳي هئي. سوسات ائين ٿي ٿيو ڄڻ ته وڻن جي بدران ماڻهن جي دٻن مان شوڪارا ٿي ڦٽي نڪتا. سمهڻيءَ جي ٻانگ جي آواز انهن شوڪارن کي وڌيڪ درديلو بڻائي ڇڏيو ڄڻ ته ٻانگي جڏهن ”حي علي الصلواة“، ”حي علي الصلواة“، ٿي ورجايو تڏهن سندس دل مان دانهن ٿي نڪتي، ۽ جڏهن هن پنهنجي پر سوز آواز ۾ ”حي علي الفلاح“، ”حي علي الفلاح“ جو سڏ ڏنو تڏهن به هن جي دل جي درد اها شهادت ٿي ڏني ته نماز لاءِ ڪوبه نه ايندو ڀلائيءَ لاءِ ڪوبه نه ايندو! ظلم جي چوڏياريءَ اندر ويچارڙا ماڻهو الله جي سڏ تي لبيڪ چوڻ کان به سراپجي ويا هئا، متان مغل لشڪري مسجد مان نڪرندي چئن ڪتن وانگر ورائي وڃن!

سانوڻ ڪميت کي سيدن واري مسجد جي بٿر جي اوت ۾ ڇڏي ڏنو ۽ آهستي سندس ڪن ۾ سر ٻاٽ ڪندي چيائين: ”مٺي، منهنجو اتي ئي انتظار ڪجان!“ ڪميت ڄڻ ته سندس نياپو سمجهي، ڪنڌ هيٺ ڪري بيهي رهي، ۽ سانوڻ لغام ورائي سندس ڳچيءَ مان اُڪاريندي هئي ۾ هڻي ڇڏيو. مغلاني ڀڳ جو پلانڊ ورائي، ٻُٽ ٻڌندي مسجد جي پٺ وٺي، ترخانن جي محلي جي پهرين چوٿر جيءَ جي اوت وٺي بيهي رهيو. چوٿر جيءَ ۾ ان وقت ڪوبه نه هو؛ شايد چوڪيدار نماز پڙهڻ لاءِ مسجد هليو ويو هو يا پنهنجي ڪنهن ساٿيءَ سان پٽ شت هڻڻ لاءِ حويلين مان ڪنهن حويليءَ جي ڏيڍيءَ ۾ مصروف هو. مغلن جي پهروپ ۾ جيڪڏهن ڪو ترخان هن کي ڏسي به ها ته به مڙيوئي خير هو پر تڏهن به احتياط سان پنهنجي آس پاس جو جائزو وٺندي هو اڳيان وڌيو. هڪ پيرسن ترخان مسجد ڏانهن وڃڻ لاءِ رستي تي مليس: هڪ مغل سردار کي ڏسي، ادب مان چاٽيءَ تي هٿ رکي، آجيان ڪندي اڳتي وڌي ويو. سانوڻ کي پڪ ٿي ته سندس پهروپ

هرو پرو ايترو وائڪون هوجو ڪير سندس اصليت سمجهي وڃي. ٿي چؤبرجيون ٿي. جڏهن هومڪ وڏي ڏيڏيءَ وٽ پهتو ته هڪڙي پڪيءَ جو آواز ڪن تي پيس. هن به هو به ان پڪيءَ جي ٻوليءَ ۾ جواب ڏنو ته ڏيڏيءَ جي اوت مان هڪڙو مغل ٻاهر اچي ساڻس مليو.

”سردار خان، هن ڏيڏيءَ کان اڳيان واري حويلي قيصر بيگ جي آهي. منهنجي جاسوسن خبر ڏني آهي ته قيصر بيگ پاڻ موجود ڪونهي. البت پهرو اڳي کان وڌيڪ آهي. اٽڪل پندرهن سورنهن سپاهي آهن: انهن جو پلو اسين پاڻ ڪنداسين. باقي زنانخاني ۾ سنڌي ڪنيز. منهنجو مطلب آهي ته نينگريءَ کي ڪٽڻ توتي ڇڏيل آهي!“

”چڱو پر مال لٽڻ وقت هرو پرو خونريزي نه ٿئي، نه ته آس پاس جي حويلين جا پهريدار نه گڏ ٿي وڃن!“

سانوڻ پوءِ ڪجهه سوچيندي چيو: ”۽ ارسلان، خاص طرح زائفائن کان زيور وغيره لهرائڻ به مونکي پسند ڪونهي.“

”سردار خان، تون چتو آهين. جيڪي ڪجهه مال خاني واري ڪوئي ۽ اندر وارين گجهين ڪوئين مان مليو فقط سو ڪنداسين.....“

ائين چئي ارسلان وري هڪ پڪيءَ جي ٻولي ٻولي ته آس پاس مان ڏهاڪو ڪن همراھ مغلن جي ويس ۾ ٻُٽون ٻڌل، پاڇولن جيان ڏيڏيءَ اڳيان نمودار ٿيا: ارسلان جي اشاري تي، سڀ گڏجي قيصر بيگ جي حويليءَ جي دروازي تائين اهڙي نموني پهتا جڏهن سپاهين جو جٿو ڪنهن عملدار جي حڪم تي، ڪو خاص پيغام کڻي پهتو هو. سندن بچت جي آواز ۾ به سپاهين واري تنظيم هئي. سانوڻ، ارسلان جي ماڻهن جي هن چال جو خيال ايندي ئي، مُرڪڻ لڳو. ارسلان بيگ برابر چڱي تياري ڪري آيو هو. ڏيڏيءَ جي چوبي دروازي تي پهچي، ارسلان جا ماڻهو سپاهين وانگر هڪ آواز تي بيهي رهيا. ان آواز تي چوبي دروازي ۾ هڪڙي ننڍڙي دري کلي پئي، ۽ هڪ پهريدار ميسي ٻاهر ڪڍي پڇيو: ”اوهين ڪير؟“

”ٺٽي جي عامل عاليجاه رستم بيگ جو خاص پيغام توشي خاني جي عامل، مرزا قيصر بيگ لاءِ آندو اٿئون، هڪدم کيس ڄاڻ ڪيو وڃي!“

”پر حضور مرزا صاحب جن ته موجود ڪونهن!“ پهريدار هيسجي چيو.
 ”ته پوءِ اسين انتظار ڪنداسون. سپاهيو توهين اتي ئي بيمجو ۽ تون مهمان
 خانو ڪولاءِ ته اسين انتظار ڪنداسون!“ ارسلان بيگ ڪڙڪي سان چيو.
 ”پر..... پر حضور.....“ پهريدار کي سمجهه ۾ ئي نه پئي آيو ته هو ڇا ڪري
 ”گستاخ، اها ڀر ڀر ڇا جي لڳائي اٿي؟ اسين توکي عاليجاه حضور رستم
 بيگ جي نالي تي حڪم ٿا ڪريون ته اسان جو آڌر ڀاءُ ڪيو وڃي.....!“
 ”حضور آءُ ڇا ڪريان، مون کي ته اهو حڪم.....“

”حڪم جا سڪا.....!“ ارسلان بيگ غضبناڪ ٿيندي ڪٽي پهريدار جي
 منڍيءَ ۾ هٿ وڌو. پهريدار جون اکيون ٻاهر نڪري آيون، ۽ هن هٻڪندي چيو: ”
 جيڪو حڪم..... جيڪو حڪم.....!“

ارسلان اوچتو هن جي منڍي ڇڏي ڏني، ۽ پهريدار ٿاڀڙجي وڃي پويان ڪريو
 ۽ ٿوري دير ۾ دروازي جي لوهي تازي کلڻ جو آواز ٿيو. دروازو کليو ته ارسلان، ۽
 سانوڻ جي پٺيان ارسلان جا همراھ به ڏوڪيندا اندر داخل ٿيا.
 ”سپاهيو گرفتار ڪريو هنن گستاخن کي! هنن مغل امير جي حڪم عدوليءَ
 جي جرئت ڪئي آهي....“

پهريدارن کي سمجهه ۾ نه آيو ته هو ڇا ڪن، جيسين هو هٿيار سنڀالين،
 تيسين ارسلان جي همراهن ترارن جي نوڪ تي سمورن ڏهاڪو ڪن پهريدارن کي
 رسن سان چوڪنيو ٻڌي ڇڏيو. احتياط طور هنن سندن واٽن ۾ سندن ئي پٽڪن جو
 وڙ ڏيئي، رڙين ڪرڻ کان روڪي ڇڏيو. اڳتي جيڪي پهريدار ملين، تن سان به
 ساڳي ڪار ڪيائون. ارسلان ۽ سندس ساٿي مهمان خاني مان ٿيندا، هر دانخاني ۾
 داخل ٿيا، ۽ سانوڻ زنانخاني ڏانهن رخ رکيو.

زنانخاني جي دالان ۾ به ڏيو جيڏا خواجه سرا هڪ اوڀري مغل کي حڪم
 حڪمي اندر ايندي ڏسي، گهڙيءَ لاءِ ماسجي ويا. پر پوءِ جڙ ٽنڊ مان سجاڳ ٿي،
 آدمبوءِ تي، پنهنجا خنجر ڪڍي سانوڻ تي اُڻ ڪري آيا. سانوڻ کي گهڙيءَ لاءِ
 پاڻ تي ڪاوڙاچي وئي ته هن پهريون چوڪونه سوچيو ته زنانخاني تي خواجه سرا
 پهرو ڏيندا هوندا! ان کانسواءِ هن هروڀرو خونريزي ڪرڻ به نه ٿي گهري پر هنن

ديون مان ائين جان ڇڏائڻ به محال هو. هو ڪجهه سوچيندي ٽپ ڏيئي پئي قدم پوئتي هليو ويو. خواجه سرا مست هائين جيان جھوليندا، اڳيان وڌيا، ۽ هو اڃا ئي ڪجهه قدم پوئتي هليو ويو. هن کي ائين پوئتي هٽندو ڏسي، خواجه سرا اهو سمجهڻ لڳا ته سندن شڪار خوف کان ڀڄڻ جي تيارين ۾ هو. انڪري هو هڪ پئي پويان ڏوڪيندا آيا. تيسين سانوڻ خنجر بدران، پنهنجي ڪمر بند ۾ لڳل رسو کولي، سرڪسهيءَ کي ويڪرو ڪندي، پنهنجي مٿان ڦيرائيندي هڪڙي ديو ڏانهن اُچليو. رسو خواجه سرا جي ڪلھن تائين آيو ته سانوڻ ڇڪ ڏيئي قابو ڪري ڇڏيو. ان ڇڪ تي خواجه سرا منهن ڀر اچي ڏاڪڻ تي ٽڪو ڪيو. جھپ هڻي سانوڻ سندس هٿ مان خنجر ڦري ورتو عين ان وقت پيو خواجه سرا مٿس اُٿل ڪري آيو. سانوڻ ڦڙتيءَ سان پوئتي نه هڻي ها ته خنجر سندس ڪلھي کان دل تائين ڪڍي وڃي ها. خواجه سرا جو وار خالي ويو ته پنهنجي ئي زور ۾ به ٿي قدم اڳتي نڪري ويو. جيسين هو پنهنجي پانھن وري مٿي ڪري ان کان اڳ سانوڻ خواجه سرا کان ڪسيل خنجر سان، سندس ان ئي پانھن تي ڪنھن باز وانگر لامارو ڏنو. خنجر خواجه سرا جي پانھن کي ڏوري کان ڪرائيءَ تائين ڪڍي ويو ۽ خنجر سندس هٿ مان ڇڏائجي اچي فرش تي ڪريو. سانوڻ الائي چوھن کي مارڻ نه ٿي چاهيو. انڪري جيئن ئي خواجه سرا ڊڳي جيان رنڀ ڪري ڪريل خنجر کڻڻ جي ڪوشش ڪئي ته سانوڻ هڪ زوردار لت چيلھ تي ٽڪرائي ڪڍيس، ۽ هو منهن ڀر اونڌو ٿي ڪري پيو. خنجر سندس پٺيءَ وٽ آئيندي سانوڻ فارسيءَ ۾ چيو: ”اٿڻ جي ڪوشش ڪئي اٿئي ته هي خنجر دل جي پار هوندءِ.....!“

خواجه سرا هڪ ڊگهي ”هون“ ڪري اتي ئي پئجي رهيو. سانوڻ ان خواجه سرا کي به رسي سان چوڪيو ٻڌي وري پئي خواجه سرا جون ٻه تنگيون پانھون ٻڌي پنھي کي وري گڏ ٻڌي ڇڏيو. جيئن هڪٻئي جا بند ڇڏائڻ جي ڪوشش نه ڪن!

سانوڻ جڏهن زنانخاني ۾ داخل ٿيو ته گهڙيءَ لاءِ ترخانن جي دولت ۽ عيش عشرت جي سامان ڏسڻ ۾ محو ٿي ويو. بلوري شمع دانن ۾ ٻرندڙ شمعن زنانخاني کي ڏينھن جهڙو روشن ڪري ڇڏيو هو. اطلس ۽ ڪيمخواب مان سجايل پلنگن ۽ مسندن، شمعن جي چرندڙ روشنيءَ ۾ عجيب جھرمير لائي ڏني هئي. هوان خواب

مان تڏهن سجاڳ ٿيو جڏهن به ڪنيزون سندس قدمن ۾ سندس پيرن کي جهلي چئي رهيون هيون: ”رحم آقا! رحم! الله، الله جي رسول جي صدقي، رحم!“

الائي ڇو هن جي دل کي جهوپو اچي ويو. هي زائفائون ڪيتريون نه لاچار ۽ مظلوم هيون! هن ڪجهه پوئتي هٽندي چيو ”اوهان ڊڄو نه مون کي رڳو اهو ٻڌايو ته سنڌي نينگر ٿوري ڪٿي آهي؟“ هن ڪنيزن کي اٿاريندي چيو.

”اسان کي ڪا خبر ڪانهي، آقا! قسم آهي خدا جو اسان کي ڪا خبر ڪانهي.....“ ٻنهي ڪنيزن يڪ آواز ٿي چيو.

سانوڻ ڪجهه سوچيندي خوابگاهه جي ڪمري ڏانهن وڌيو ۽ پير سان زور ڏنائين ته دروازو کلي پيو. اندر هڪ وڏي شاهي پلنگ تي هڪ قداور زائفان، ڄڻ ته هن جي منتظر هئي. هو هڪدم اٿي بيٺي ۽ هن ڏانهن ايندي چيائين: ”خدا جي واسطي، منهنجا معصوم ٻچڙا مون کي واپس ڏيو نه ته..... نه ته مون کي به پاڻ سان وٺي هلو!“

سانوڻ هن جُملي لاءِ بلڪل تيار نه هو. هو سمجهي ويو ته هيءُ قيصر بيگ جي زال هوندي پر هن جي معصوم ٻارن کي ڪير کڻي ٿو سگهي؟ متان هنن جي اچڻ کان اڳ، ٻيا ڪي مغل سندس ٻارن کي کڻي ويا آهن. هن ڪجهه سوچيندي چيو: خانم مون کي تنهنجي ٻارن جي ڪا خبر ڪانهي. آءُ ته هڪ سنڌي نينگري ٿوريءَ جي تلاش ۾ هتي آيو آهيان..... مهرباني ڪري ٻڌاء ته اها ڪٿي آهي؟“

”ها، ظالم ان ڪنيز کي به منهنجي جگر گوشن سان گڏ وٺي ويا!“ زائفان مڏڪندي چيو.

”مرزا شاه رخ ۽ سندس حواري..... پيو وري ڪير؟“ زائفان اهڙي انداز سان چيو ڄڻ ته کيس يقين ئي نه پئي آيو ته هڪ مغل سردار کي اها خبر ئي نه هوندي

”پر ڇو؟“ سانوڻ ڳالهه کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪندي چيو.

”اسان کي ته ڪا خبر ڪانهي! لاشڪ ته حضور مرزا قيصر بيگ سان حسد جي ڪري هن اوهان مغلن جي ملازمت اختيار ڪئي ته سمورا ارغون سردار هن سان ڪاوڙجي پيا آهن، پر ان ۾ اسانجي معصوم پٽن جو ڪهڙو ڏوهه.....؟ يا خدا

هو الائي ڪٿي آهن؟ الائي ظالمن، هنن سان ڪهڙا ظلم ڪيا هوندا؟..... ” ۽ هوءَ وري اچي سڏڪن ۾ پئي.

” اها ڪڏهن جي ڳالهه آهي؟ ” سانوڻ ڏيرج سان پڇيو.

” ڪالهه رات جو..... ارغون سردارن پيغام موڪليو ته حضور جن پنهنجن شهبازن کي نئين سنڌي ڪنيز ٺوريءَ سان گڏ، مرزا شاه رخ جي حويليءَ تي گهرايو آهي..... مون بي عقل عورت، هنن تي اعتبار ڪري پنهنجا سڪيلڏا ٺوريءَ سان گڏ، هنن جي ماڻهن سان گڏ موڪلي ڏنا..... حضور جن جڏهن صبح جو آيا ته مون سان ڳالهه ڪيائون ته منهنجا شهبازا مرزا شاه رخ جي بنديخاني ۾ آهن! هنن حضور جن تي ڪو ڪم رکيو آهي، جيڪو نه ٿيو ته هو ظالم کين ڪُهي ڇڏيندا..... يا الله، مان ڪيئن ڪريان.....! ” هاڻ ته هوءَ اوچنگارون ڏيئي روئڻ لڳي.

سانوڻ جي دل چيو ته هن مظلوم عورت کي ڪا دلداري ڏي پر هن کي ڪجهه سمجهه ۾ نه آيو. هن رڳو ايترو چيو ته: ” خانم الله تي رک، زندگي ۽ موت الله جي وس آهي، مرزا شاه رخ جي وس ڪونهي.....! ”
ائين چئي هو تڪڙو ٻاهر نڪري آيو. ويندي ويندي هن زائقان جو هيٺو آواز ٻڌو..... ” پر توهان..... ڪير.....؟ ”

هو ٻاهر نڪتو ته هن پنهي خواجه سرائن کي ائين ئي پيل ڏٺو. هو سمجهي ويو ته ارسلان بيگ جا همراھ اڃا زندانخاني ڏانهن نه آيا هئا. هنن کي شايد مردانخاني ۾ ئي گهربل دولت ملي وئي هئي. هن ڪجهه سوچي، پڪيءَ جي ٻولي ٻولي ته مردانخاني مان به ساڳيو جواب مليس. هنن کي مال لٽيندو ڇڏي هن ڏيڍيءَ ڏانهن رخ رکيو ۽ ٻاهر نڪري آيو.

۱۱۱۱۱ جو آسمان ظلم ۽ جبر جي دونهائيل ڇٽ وانگر ڇٽ ته هيٺ لهي آيو هو.
 تارن ۾ به اها جوت نه هئي، ۽ نه ڇنڊ ۾ اها چانڊوڪي هئي، جيڪا سنڌ جي سدا
 ملوڪ آسمان ۾ هوندي هئي. وريام مٿي آسمان ۾ نهاريندي سوچيو ته آزاديءَ جو
 آسمان ڪيترو نه گدلو ۽ دونهائيل دونهائيل ٿو لڳي! تمام پريان ڪُتن جي اوناڙ
 هن جي احساس کي هيڪاري جمهوري وڌو ۽ هن جي دل ۾ رڄي آئي: سنڌ، منهنجي
 مٺي جيڄل، اڄ تنهنجي موچاري ڌرتيءَ تي انسانن جي گيتن جي گونجار بدران
 رڳو ڪتن جون اوناڻيون وڃي بچيون آهن. الاڻي هن کي چوا هو خيال آيو ته شايد
 سنڌ تي خدا جو ڌم آهي جو ان ڪڏهن به گهڻو وقت سُڪ نه ڏٺو آهي. هن جي
 اکين اڳيان تاريخ جا اهي دور اچي ويا، جن ۾ سنڌ تي اتر، ڏکڻ، اوڀر ۽ اولهه کان
 ڪاٽڪن جا ڪٽڪ آيا، ۽ سنڌ کي تاراج ڪري سنڌين جي خون جا دريا وهائي
 هليا ويا: ڪي ڪاٽڪور هجي ويا ۽ صدين تائين سنڌ جو رت چوسيندا رهيا، تان
 جو سنڌ سندن قبرستان بڻجي ويئي. هن کي اهو دور به ياد آيو جڏهن سنڌ ڌارين
 کان آجي هئي، ۽ پري پري تائين سنڌ جي شادابيءَ جي هاڪ هوندي هئي. پر ان
 شادابيءَ جي هاڪ ئي سنڌ تي ڏولون جا ڪڪر آندا. جڏهن به سنڌي پنهنجي
 ڌرتيءَ جي لڄ رکڻ ۾ ناڪام ٿيا، جڏهن به نفرتن جو ڪارو پاڻي، مذهبن جي نفرتن
 ۽ ڪٽريٽو سنڌين ۾ سجاڳ ٿيو تڏهن سنڌ جو آسمان اونڌا هو ٿي ويو ۽ سنڌ
 جي مهر پري ڌرتي، رک ۽ ريتيءَ جو بيابان بڻجي ويئي! ۽ اڄ جڏهن مغل پرمار
 سنڌ جون ٻوٽيون پتي رهيا هئا، تڏهن سنڌ جو آسمان تارن ۽ ڇنڊ هوندي به
 اونڌا هو هو. ڌرتيءَ تي گلن ۽ گاهن جي ساوڪ بدران سينور جي ساواڻ ٽهليل
 هئي. غلاميءَ جو ڪنو پاڻي، ماڻهن جي حياتين ۾ زهر پري رهيو هو!
 ”وريام پائو ڪهڙن خيالن ۾ گر آهين؟“ سندس سنگتي ڏاٽر ڏٺي کيس
 ٺونٺ هڻندي پڇيو.

”ڏاٽرنا، اهو پٽي سوچيم ته اڃ آسمان ڪيترو نه دونھائيل دونھائيل پيو لڳي!
”هن جي نڙيءَ ۾ ڪا ڳنڍ اٽڪي پئي هئي. هن کي ڪجهه به سمجهه ۾ نه آيو ته هو
پنهنجي سنگتيءَ کي ڪهڙو جواب ڏئي.

”غلاميءَ جو آسمان هميشه دونھائيل هوندو آهي، وريام! “ڏاٽر ڏٺي ڄڻ ته
سندس دل جي ڳالهه جهڻي ورتي هئي.
”اهو دونھون هٿائڻ اسان جي وس ۾ ڪونهي.....“ سندس هڪڙي پٽي ساڻي
غلاموءَ وچ ۾ چڻي ڏنو.

”پنهنجي وس ۾ ڇو ڪونهي.....؟ اڃ به جيڪڏهن سنڌي ٻڌي ڪري الله
توهر ڪن، ته مغلن کي آگرو به هٿ ڪونه ايندو!“ هڪڙي پٽي همراھ ڳالهه ۾
شامل ٿيندي چيو.

”جڪرا، چئين ته سچ ٿو..... هڪڙي سانوڻ ارغونن ۽ ترخانن کانسواءِ مغلن
کي به ڏينھن جا تارا ڏيکاري ڇڏيا آهن! جي اسين گڏجي همت ڪريون ته اهڙا
سوين سانوڻ سنڌ ۾ ملي پوندا. ڦڙي ڦڙي تلاءَ وانگرا پوءِ ڌارين کي ڏڪڻ ڏکيو نه
ٿيندو!“ وريام جي منهن تي هڪ نئين جوت اچي ويئي.
”پويان ابو امڙ نه هجي ته آءُ ته ڪڏهوڪو وڃي سانوڻ سان شامل ٿيان.....“
جڪري حسرت مان چيو.

”ادل، هر ڪنهن سان “ابو امان” لڳوئي پيو آهي! ڪنهن کي ابو امان آهي
ته ڪنهن کي اولاد آهي، ننگ آهن، ملڪيت آهي، هٿ آهي، هڙ هڙلو آهي، زمين
آهي، مال آهي..... اهي به ته ابو امان آهن. جيڪڏهن ائين سوچبو ته پوءِ سنڌ لاءِ
ڪير اٿندو؟ اسان جو سڀ کان وڌيڪ ابو امڙ ته سنڌ جي ڌرتي آهي: جنهن مٽي ۽
پاڻيءَ مان جڙيا آهيون، ان جو به ته ڪو حق آهي! سنڌ آزاد آهي ته ابو امڙ به آزاد
آهن، اولاد به آزاد آهي، هڙ هڙلو به آزاد آهي، غلام ابي امڙ کي ڇا ڪنداسون؟“
وريام ڄڻ ته پنهنجي پاڻ سان ئي ڳالهايو.

اوچتو هو خاموش ٿي ويو ۽ اشاري سان پنهنجي همراهن کي به هوشيار ڪري
ڇڏيائين. سامهون ڪجهه مغل لشڪري گشت ڪندي محلي ۾ داخل ٿيا هئا.
وريام ۽ سندس ساٿين کي ڏسي، لشڪري پاڻ ۾ ڪجهه مَس پَس ڪرڻ لڳا، ۽ پوءِ

اڳتي وڌندا آيا. جڏهن وريام جن جي ويجهو پهتا، تڏهن هڪ وچولي عمر جي مغل
ڪڙڪي سان فارسيءَ ۾ پڇيو: ”توهين ڪير؟“

وريام جواب سنڌيءَ ۾ ڏنو: ”اسين هن محلي جا پهريدار آهيون.“
”پر پهريداريءَ جو ڪم اسان مغلن جو آهي، توهين ڪير ٿيندا آهيو
پهريداري ڪرڻ وارا؟“ مغل ٿورو شڪي ٿيندي چيو.

”محلي وارن اهو فيصلو ڪيو آهي ته مغل سپاهين کي محلي جي ماڻهن
سڃاڻڻ ۾ تڪليف ٿي ٿئي، سو محلي جي پهريداري خود محلي جا جوان
ڪندا....“ وريام تحمل سان چيو.

”ان لاءِ اوهان کي شهر جي ڪوٽوال کان اجازت وٺي پونديءَ“ مغل رُڪائيءَ
مان چيو.

”ڪوٽوال ان جي اجازت حافظ بلال کي روبرو ڏيئي ڇڏي آهي.“ وريام وري
به ڌيرج سان جواب ڏنو.

”اسان کي ڪنهن به حافظ بلال جي خبر ڪانهي. ڪهڙي خبر اوهين سردار
خان جي ٽولي جا شاهينگ هجو“ مغل اڃان ئي سختيءَ سان چيو: ”اوهان کي
اسان سان گڏ چونڪيءَ تي هلڻو پوندو!“

”سردار خان جي ٽولي جا هجون ها ته ائين ٿلهي تي ڪونه ويٺا هجون ها.
رهي چونڪيءَ تي هلڻ جي ڳالهه سو اسين ڪونه هلنداسون.“ وريام پنهنجي
پنهنجي ڪاوڙرو ڪيندي چيو.

”گستاخ، تنهنجي اها همت....“ ائين چئي جيئن هن هٿ وڌائي وريام کي
ٿڌ هڻڻ جي ڪوشش ڪئي. ته وريام سندس هٿ کي ڪرائيءَ وٽ کڻي جهليو.
مغل محسوس ڪيو جڻ ته سندس ڪرائي رُڪ جي چنبي ۾ جڪڙجي ويئي. ٻيا
ست مغل هيلتائين ماڻ ڪري بيٺا هئا، تن پنهنجي همراھ جي بيوسي ڏسي،
وريام تي باهوڙ ڪئي. پر تيسين وريام جي همراهن پنهنجي چيلمن مان خردم
ڇوڙي مغلن تي وسڪارو لائي ڏنو. جنهن مغل جي پٺيءَ، ڪلهي يا ٻانهن تي
خردم جو چمڙو ٿي پيو تنهن جي دانهن خردم جي شپڪي سان گڏ ريم بڻجي ٿي
ويئي. مغلن پنهنجي همراھ جي پچر ڇڏي پاڻ بچائڻ شروع ڪيو ۽ خنجر ۽

ترارون ڪڍي بيهي رهيا. وريام مغل مُهندار جي ڪرائيءَ کي ٿورو موڙو ڏيئي، زور سان گوڏو سندس پيٽ ۾ کوڙي ڇڏيو. مغل کان دانغن نڪري ويئي ۽ ٻيڻو ٿي ويو. وريام سندس ڪياڙيءَ تي پنهنجي هٿ جي پٺ سان اهڙو ڌڪ هنيو جو مغل جي دانغن اڌ ۾ ڪپجي ويئي، ۽ فقط ”اوھ“ جو آواز سندس ناسن مان ٿيندو هوا ۾ ڦهلجي ويو ۽ هو ٻوٽ ۾ اچي وريام جي پيرن ۾ ڪريو. وريام پنهنجي چيلهه مان خردم چوڙي پنهنجي ساٿين جي مدد کي پهچي ويو. هڪڙي پاسي ترارون ۽ خنجر هئا، ٻئي پاسي خردم! خردم جي شپڪي سان مغلن ريهه ٿي ڪئي ۽ انهن رڙين تي پاڙي وارا به آهستي آهستي در کولي، وڌندا آيا. مغلن جو هيترن سنڌين کي وڌندو ڏٺو سو چڻ کين موت نظر آيو ۽ هنن ”يا معافي، يا معافي“ چئي هٿيار ڦٽا ڪيا.

وريام پنهنجن همراهن کي اشارو ڏنو جن مغلن جا خنجر پالا ۽ ترارون کڻي، پنهنجي قبضي ۾ ڪيون، ۽ پوءِ وريام مغلن جي مهندار کي ڳٽر کان جهلي، ڏند پڪوڙيل آواز ۾ حڪم ڏنو: ”جيڪڏهن وري هن محلي ڏانهن رخ رکيو اٿو ته پاڻ ٿا ڄاڻو...! ويو ڪٿي جا...!“

جيڪي مغل پٽ تي ڪريا هئا، سي به ڪپڙا ڇنڊيندا اٿيا، ۽ ڪنڌ هيٺ ڪري پنهنجي پنهنجي چونڪين ڏانهن روانا ٿيا، ۽ وريام محلي وارن کي چيو: ”پاڻو هي ڪٿا موچڙي سان سڌا آهن. اوهين هاڻ بي اونا ٿي گهر وڃو. سڀاڻي ڏينهن شينهن آهي، ڏسون ته مغل ڇا ٿا ڪن؟“

پاڙيوارا پاڻ ۾ چميگوڻيون ڪندا چڙوچڙ ٿي ويا، ۽ وريام پنهنجي ساٿين سان وري اچي ٿلهي تي ويهي رهيو.

اهو سڄو مهينو سنڌين سک سان سمهي ننڊون ڪيون. اهو سڄو مهينو مغل لشڪرين ڪٿي نه ڪٿي موچڙا کاڌا، لشڪرين جون ليلڙا ٿيون ٻڌي، خود سنڌين کي ڪل ٿي آئي. جن مغل لشڪرين کي هنن ديوت ٿي سمجهيو سي ته بنهه ڪي جيتامڙا هئا، جن کي پيرن هيٺان چيپاٽڻ ڏکيو نه هو. بشرطيڪ سنڌين ۾ ٻڌي ۽ تنظيم هجي! اهي خبرون آس پاس کان ٿينديون سيوهڻ ۽ بکر تائين پهتيون، ۽

جتي ڪٿي شهرين ۽ ڳوٺاڻن پنهنجي بچاءَ لاءِ جوانن جا جڻا ٺاهي ورتا. سنڌين جو خاص هٿيار خردم هو. ڪن جوانن ڪهاڙيون ۽ تراريون به سٽيالي ورتيون. سنڌين جو هن وڏي ويو هو. هاڻ ته هو اهو به سوچڻ لڳا هئا ته بڻئيءَ وقت اڌ کان وڌيڪ سرڪاري عملدارن کي چوٽ ۽ ڏهاڻي به ڪين ڏيندا. شهرن ۾ واپارين آنڪي ڀرڻ کان لهرائڻ شروع ڪيو. ماڻهن ۾ خود اعتمادِي موٽي آئي. تان جو ٺٽي ۾ اهو ھُل ھلي ويو ته ارغون شاهي قافلي تي حملو ڪري شاهي قيدين - مرزا عبدالعلي، خسرو خان چرڪس ۽ مرزا غازي بيگ جي حرم - کي پھچائي ويا آهن. ۽ عنقريب ارغون ٺٽي جي مغل امير رستم بيگ خلاف اعلان جنگ ڪرڻ وارا آهن.

۱۱۱۱۱۱۱۱ بیگ پنمنجي چوڌاري اگهاڻن جسمن جو جائزو ورتو ۽ انهن جسمن تي چمڪ جا نيل ڏسي، هن جو وات پاڻيءَ سان پر جي ويو ۽ هڪڙي چپ جي ڪناري کان، واچ مان گگ وهڻ لڳيس: شپڙڪو ڪري هن اها گگ واپس پنمنجي وات ۾ آندي ۽ سندس اکين ۾ هوس جا ڏورا وڌيڪ ڳاڙها ٿي ويا. هڪڙي ڪنيز جي اگهاڻن ڏڻ تي نيل ڪجهه رتائجي آيا هئا. هن نٿڙي انهن نيلن تي هٿ ڦيريو ته ڪنيز کان سيمرات نڪري ويو ۽ هن جي وات مان آواز چچرجي نڪتو: ”رحم آقا، رحم.....!“ رستم بيگ جي نٿڙيءَ مان به لذت جو سيمرات نڪري ويو ۽ پوءِ هو جلدي جلدي پنمنجو ڪمر بند ڪولڻ لڳو..... عين ان وقت سندس خاص خواجه سرا، تاشي خان، اندر اچي ڪنڌ نورائي بيهي رهيو. رستم بيگ پنمنجي اوگمڙ ڍڪڻ جي ڪا ڪوشش نه ڪئي، ۽ فقط ايترو چيائين ”تاشي، ڏسین ٿو ته اسين مصروف آهيون! اهڙي ڪهڙي قيامت آئي آهي جو اسان جي آرام ۾ خلل انداز ٿيو آهي؟“

”حضور جو سر سلامت هجي: هينئر هينئر خبر آئي آهي ته ارغون سردارن، سنڌين جي مدد سان شاهي قافلي تي حملو ڪري شاهي قيدي آزاد ڪري ورتا آهن!“ تاشي بنا ڪنهن هٻڪ جي چيو. هو اهڙن نظارن ۽ اهڙن واقعن جو عادي هو.

”ڇا؟ هنن جي اها جرات؟! پر..... پر پوءِ آءُ ظل الاهيءَ کي ڪهڙو جواب ڏيندس؟ ڇا قافلي سان مغل سپاهي ننڊ ۾ هئا؟“ رستم بيگ چڻ ته پنمنجي پاڻ سان ڳالهائي رهيو هو.

”سپاهين مان ڪيترا ارغون سردارن کان وڏيون رقمون وٺي چڪا هئا، ۽ وقت اچڻ تي ميدان ڇڏي پڄي ويا! قاصد ته اهو نياپو آندو آهي!“ تاشي خان ائين ڳالهه ڪئي چڻ هن کي اڳي ئي ان ڳالهه جو خدشو هو.

” تاشي..... تاشي. تون گستاخ ٿيندو وڃين! اسان جي غضب کي سڌ نه ڪر. پنهنجي حيثيت سڃاڻ: مغل سپاهي ائين پئسن تي ڪيئن ٿا وڪامي سگهن؟ رستم بيگ غضبناڪ ٿيندي چيو.

” حضور جو سر سلامت هجي: جيڪڏهن حڪم هجي ته آءُ پنهنجي زبان بند رکان!“ تاشي خان جواب ۾ اهڙي ڏيکائي ڏني، جنهن هن هاڻ مسئلي ۾ پوڻ نه ٿي گهريو.

رستم بيگ پنهنجي ڏاڙهيءَ ۾ آڱريون وجهندي ٿئيءَ وانگر هيٺ لاهيندي پنهنجي آس پاس جو جائزو ورتو ۽ پوءِ بيد جي لڪڻ سان پنهنجي ڪنڙن کي چوڪ ڏيندي چيو: ”اٿو هاڻي وڃو وڃي پنهنجي ڪم ڪار سان لڳو ۽ هان، هي اشرفيون پاڻ ۾ ورهائي کڻو..... تاشي، اسان جا شاهي ڪپڙا ڪڍ. اسين ديوان خاص وڃڻ گهرون ٿا!“

ڪنڙيون ٽڪڙيون ٽڪڙيون اُٿندي پلنگ تي پيل پنهنجا ڪپڙا سنڀالينديون، ٻاهر نڪري ويون. تاشي خان درٻار ۾ وهڻ وارا ڪپڙا اُٿي پلنگ تي رکيا، ۽ هٿ ڪچن ۾ وجهي ادب سان هڪ پاسي بيهي رهيو.

رستم بيگ ڪپڙن پائڻ کان اڳ، بيد جو لڪڻ پنهنجي پٺي هٿ تي هڻندي ڪمري ۾ ڪجهه وقت اچ وڃ ڪندو رهيو. اوچتو هو هڪ شاهي آئيني اڳيان اچي بيهي رهيو ۽ غور سان پنهنجي پاڻ کي ڏسڻ لڳو. هن جي نظر پنهنجي اوگهڙ تان ٿيندي چاتيءَ تائين پهتي، جتي چاتيءَ کان ٿورو مٿيرو هڪ ڊگهو چمڪ هڪ جنهن ته ڪنهن خنجر سان ڳچيءَ جي ماس ڪوڙڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، اهو گهاءَ ۾ رجبي نه سگهيو هو. هن جي نظر منهن تي پئي: سندس ڏاڙهي تقريباً چوڪنڊياري هئي. خضاب جي ڪري ان جي چوڪنڊي صورت هيڪاري واضح ٿي وئي هئي، ۽ سندس منهن کي هٿرادو ويڪرائڻ ڏئي رهي هئي. سندس اکيون ائين اندر ڪتل هيون جنهن ته مثل ماڻهوءَ جون اکيون هيون، جيڪي اوچتو جيئريون ٿي پيون هيون. هن کي پنهنجي چمري کان پوئتي لڳو ۽ هن رڙ ڪندي چيو:

” تاشي، الله سائين اسان کي ايترو بد صورت ڇو خلقيو؟ ڇا اسين حضرت شاه اسماعيل صفويءَ جا پڙپوٽا نه آهيون؟ ڇا اسان جو والد بزرگوار حضرت

سلطان حسين مرزا قنڌار جو حسين ترين ماڻهو نه هو؟ ۽ مون کي جواب ڏي ته ظل
الاهي اسان کي محض اسان جي بد صورتِيءَ جي ڪري چوڻو تنبيهه ڪري؟ ڇا
اسان ملتان جي صوبيدارِيءَ جي وقت مغل شهنشاهيت کي مضبوط نه ڪيو؟ ڇا
اسان ظل الاهيءَ جي هڪڙي هڪڙي مخالف کي هاڻيءَ جي پيرن هيٺان گهوڙن
جي سڻين ۾ اذيت خانن ۾ چپيائي نه ڇڏيو هو؟ ٻڌاءِ تاشي خان جواب ڏي تون ته
اسان سان هميشه گڏ رهيو آهين؟ ڇا بد صورت هجڻ گناهه آهي؟ ! ” مرزا رستم
بيگ جي وات مان گف وهڻ لڳي. ۽ هن بيد جو لڪڻ زور سان آئيني تي وهائي
ڪڍيو. آئينو وڇان پڄي تي ٽڪر ٿي ويو ۽ پگڙ جاين تان مرزا رستم جي
شڪل وڌيڪَ ٿيندي ٿي. نهايت پيانڪ ٿي پئي.

تاشي خان اڳتي وڌي مرزا جي هٿ مان لڪڻ ائين ڇڏايو جڏهن ڪنهن پار جي
مٿ ڪولي سندس ضد پڇي رهيو هو ۽ کيس ڪنهن ۾ پانفن وجهي پلنگ تائين
وٺي آيو. ” ڪير ٿو چوي ته حضور جن، منهنجي وات ۾ شل ڪندا پون، بد صورت
آهن. مردن کي خوب صورتِيءَ جي نه پر مردانگيءَ جي ضرورت هوندي آهي. ۽ اوهان
پنهنجي مردانگي ثابت ڪري ڏيکاري آهي. قنڌار ۾ ملتان ۾ ۽ وقت آيو آهي ته
ٺٽي ۾ پنهنجي مردانگي ثابت ڪري ڏيکاريو! ظل الاهيءَ جي دشمنن کي اهڙي
سيڪت ڏيو جو وري ڪنهن کي آگر چورڻ جي به همت نه ٿئي! ” تاشي خان نهايت
دلداري ۽ پاهوهه مان اهي لفظ به چونڊو ويو ۽ مرزا کي ڪپڙا به پارائيندو ويو.

جڏهن مرزا ديوان خاني ۾ آيو ته سڀ امير امراءِ اندر ئي اندر ڪنڀڻ لڳا. اڄ
وري مرزا جي کاٻي واچ ٽڙڪي رهي هئي. سندس اکيون جڙ ته چنڀڻ وساري
ويئون هيون. مسند تي ويهڻ کان اڳ هن عبدالرزاق معموريءَ ڏانهن ڏٺو جيڪو
اهڙي ڏيکائي ڏئي رهيو هو جڙ ته ڪجهه ٿيو ئي ڪونه هو. معموريءَ کي اهو به
خيال هو ته مرزا مونکي ڪجهه به نه ڪري سگهندو ڇاڪاڻ ته هن کي شهنشاهه
جهانگير پاڻ ٺٽي جو ديوان مقرر ڪيو هو ۽ ظل الاهيءَ جي مقرر ڪيل ڪنهن به
ماڻهوءَ تي هٿ ڪڍڻ جي مرزا رستم جهڙي ظالم ۽ نود کي به همت نه ٿيندي! اوچتو
معموريءَ کي مخاطب ٿيندي مرزا رستم ڏاڍي ڌيرج سان چيو: ” معموريءَ مون کي
خبر آهي ته ظل الاهي پاڻ توکي ديوان مقرر ڪيو آهي. مون کي اها به خبر آهي ته

شاهي قيدين کي حفاظت سان لاهور پهچائڻ جو ڪم به ظل الاهيءَ پاڻ توتي رکيو هو. هاڻ ٻڌاءُ ته آءُ ظل الاهيءَ کي ڪهڙو جواب موڪليان؟

مرزا جي ڌيرج تي سڀني کي حيرت وٺي ويئي. اڄ جو مرزا رستمر ڪالم جي مرزا رستمر کان بلڪل مختلف هو. معموري به ڪجهه نه سمجهندي ڪنهن اڃا تي خوف کان هٻڪندي چيو: ”حضور مرزا صاحب جن کي خبر آهي ته آءُ پاڻ سڄو انتظام ڪري ويو هوس. پر پائنڄي ٿو ته جن جڻن جو بندوبست مون ڪيو هو سو اوهان کي پسند نه هو ۽ اوهان جيڪي جڻا موڪليا، سي سڀ لشڪري ميدان ڇڏي پڄي ويا!“

”معموري.....! توکي جيڪڏهن اسان جي ٿمر جو ڀڀ نه آهي ته گهٽ پر گهٽ خدا جي ٿمر کان بچ! اسان تي تعمت هڻڻ کان اڳ ڪجهه ته سوچين ها!“

معموريءَ کي رڦڻي وٺي وئي. هن کي ته اهوئي ٻڌايو ويو هو ته مرزا رستمر بيگ پاڻ مغل لشڪرين بدران ترخان سپاهين کي مقرر ڪيو هو. هن ترخان سپاهين جي سپه سالار مظفر بيگ ڏانهن معنيٰ پريل نظرن سان ڏسندي چيو: حضور، گهٽ پر گهٽ مظفر بيگ ته ائين ئي چيو.....“

مظفر بيگ سڄو پيلو ٿي ويو. هن پنهنجي جاءِ تان اٿڻ جي ڪوشش ڪئي. پر هو سڄو ٽٽڪي رهيو هو. مظفر بيگ حد کان وڌيڪ ٿلهو مڙس هو انڪري هو پنهنجي ڏڪڻيءَ کي روڪي نه سگهيو. هن کي موت مرزا رستمر جي اکين مان پاڻ ڏانهن گهوريندي نظر آيو.

”مظفر بيگ، توکي ڇا چوڻو آهي؟“ مرزا رستمر اڃا تائين ڌيرج سان ڳالهائي رهيو هو. جيتوڻيڪ سڀني کي اهو نظر اچي رهيو ته مرزا جون مٿيون مسند جي مٿين تي پڪوڙجي ويون ۽ ممڪن هو ته هن جا هٿ ڦٽجي ويا هئا!

”حضور، مون کي هي پروانو اوهان جي خاص معتمد قيصر بيگ ارغون موڪليو.....“ ائين چئي ڏڪندڙ هٿن سان هن پنهنجي چوغي مان پروانو ڪڍي اڳيان وڌايو ۽ ٿيڏي اک سان قيصر بيگ جي خالي مسند ڏانهن نهاريائين.

تاشي خان اڳتي وڌي پروانو مظفر بيگ جي هٿن مان ورتو ۽ ادب سان مرزا رستمر جي اڳيان جهليائين. مرزا کيس اشارو ڪيو. تاشي خان پروانو کولي مٿر

ڏانهن ڏٺو ۽ هڪ هلڪي مرڪ هن جي چپن تي اچي وئي. هن ٿورو اڳتي وڌي مرزا کي ڪن ۾ ڪا ڳالهه چئي. مرزا جي منهن تي ڪوبه نئون رنگ نه آيو. جڏهن تاشي خان پوئتي موٽي، پنهنجي جاءِ تي بيهي رهيو تڏهن مرزا پهريون ڀيرو خفگيءَ مان چيو: ”اڄ قيصر بيگ ڪٿي غرق ٿي ويو آهي؟“

قيصر بيگ جي نائب پائنده خان، ادب مان هٿ ڇاڻي ۽ تي رکندي چيو: ”حضور قيصر بيگ جي طبيعت هن ڏينهن کان ناساز آهي، انڪري حاضر نه ٿي سگهيو آهي!“

”چه چه چه طبيعت ناساز ٿي پئي آهي يا ڪو نئون ساقِي مليو اٿس؟“
مرزا رستم بيگ غضبناڪ ٿيندي چيو.

پائنده بيگ خاموش رهيو پر هن کي پڪ ٿي ته قيصر بيگ جو خير ڪونهي. انڪري موقعو ڏسي هن چيو: ”گستاخي معاف ٿئي ته بندو ڪجهه عرض ڪري!“
”چه چه“ مرزا بيزاريءَ مان چيو.

”حضور نئين ساقِيءَ جي ته مونکي خبر ڪانهي. البت هڪ نئين سنڌي ڪنيز حاصل ڪئي اٿس، جيڪا ايتري حسين آهي جو هن کي شاهي حرم ۾ هڻڻ گهرجي!“

عين انوقت قيصر بيگ ديوانخاني ۾ داخل ٿيو ۽ ڪورنش ڪري پنهنجي مسند ڏانهن وڌيو. مرزا رستم چڻ ته هن کي ڏٺوئي ڪونه ۽ چڻ ته پنهنجي منهن چوڻ لڳو هو: ”هون، شاهي حرم جي لائق ڪنيز! پر قيصر بيگ وٽ ايتري دولت ڪٿان آئي جو اهڙيون ڪنيزون ٿو خريد ڪري؟!“

قيصر بيگ جتي هو اُتي ئي ڄمي ويو. هن پهرين ٽڪڙي نظر پنهنجي نائب پائنده خان تي وڌي ۽ پوءِ مرزا رستم بيگ ڏانهن معاڙ ڪري چيائين: ”حضور جو اقبال بلند هجي! مون کي پاڻ اها سنڌي ڪنيز تحفي ۾ ارسلان بيگ ڏني هئي، ۽ سندس حسن ڏسي مون حضور جي خدمت ۾ پيش ڪرڻ ٿي گهري ته جيڪڏهن ظل الاهيءَ جي لائق هجي ته کيس لاهور موڪلڻ جو فيصلو اوهان حضور پاڻ ڪريو ۽ جيڪڏهن اوهان جي حرم لائق هجي ته حضور جن اهو حقير تحفو پاڻ

قبول ڪن باقي، مون لاءِ؟ سو ته حضور جن کي اهو معلوم آهي ته منمنجي وندر
ساقين سان آهي، ڪنيزن سان منمنجي ڪا دلچسپي ڪانهي!

سمورا امير قيصر بيگ جي همت جو داد ڏيڻ لڳا. حيرت ان ڳالهه جي هئي ته
مرزا جي طبيعت مان واقف نه هوندي به قيصر بيگ اها ڳالهه ڪئي هئي!
”اسان کي تنمنجي ذوق جي خبر آهي، قيصر بيگ! پر توهان ڪنيز پاڻ وٽ
لڪائي چو ويهاري آهي؟“ مرزا ٿورو سختيءَ سان پڇيو.

”حضور جن جو اقبال بلند هجي، ظل الاهيءَ جي حڪومت ۾ شينهن ٻڪري
گڏ پيا پاڻي پيئن، پر هتي، گستاخي معاف، حضور جن جا پنهنجا امير به دستبرد
کان محفوظ نه آهن!“

قيصر بيگ اهڙي ڳالهه ڪئي جو سڀ امير، مليون پڪوڙي اڀا ٿي ويهي
رهيا.

”تون ڇا ٿو چوڻ گهرين، قيصر بيگ؟“

”حضور جو اقبال بلند هجي! شهر جي ڪوٽوال کي خبر آهي: ڪالهه رات،
ڏهاڪو کن مغل منمنجي گهر آيا، ۽ حضور جن جي پيغام جو بهانو ڪري اندر
داخل ٿيا ۽ منمنجن پهريدارن کي رسن سان ٻڌي منمنجي ٻن معصوم پٽن ۽
سنڌي ڪنيز کي پاڻ سان کڻي ويا، ۽ هردانخاني جي ڪوٺين ۾ جيڪو مال متاع
هو سو لٽي کڻي ويا!“

قيصر بيگ ڪجهه دير ترسندي هٿ آسمان ڏانهن ٽٽائيندي وري چيو: ”
حضور مون کي پنمنجي مال متاع لٽجڻ جو خيال ڪونهي. حضور جي بخشش ۽
عطا مان ان کان به وڌيڪ هن وفادار کي ملي پوندو. پر آءٌ.... حضور جن جي اڳيان
التجا ٿو ڪريان ته منمنجي معصوم پٽن جي جان بچائي وڃي!“ قيصر بيگ
اوچنگار ڏيندي چيو.

مرزا رستم بيگ پنمنجي مسند تان اُٿو ٿي ويو. هن ٻئي هٿ کڻي پنمنجي
ڏاڙهيءَ ۾ وڌا، ۽ وڌندو ڪوٽوال وٽ آيو ۽ سندس ڳچيءَ ۾ هٿ وجهي ڏونڌاڙيندي
چيائين: ”مون کي اڃا آئي مهينو به ڪونه ٿيو آهي ته ههڙيون سازشون شروع ٿي
ويون آهن؟! تون شهر جو ڪوٽوال آهين! تنمنجي سامهون منمنجي اميرن جا پٽ

۽ ڪنيزون اغوا ڪيون ٿيون وڃن، مال لٽيو ٿو وڃي، شاهي قيدي ڇڏايا وڃن ٿا، ۽
توڻ ايترو بي غيرت آهين جو درٻار ۾ اچڻ جي جرأت ٿو ڪرين! جيڪڏهن اميرن
سان ائين ٿو ٿئي ته خدا ڄاڻي عام مغلن سان ڇا ٿيندو هوندو؟“

ڪوٽوال ڪڇي جهڙي پٽ هن کي پگهر اچي ويا. هن جي هٿن ۾ به اهڙي
ڏڪڻي شروع ٿي ويئي، ڄڻ ته سيٺو ٽپ چڙهي آيو هوس.
”حضور آءٌ وعدو ٿو ڪريان ته قيصر بيگ جي پٽن ۽ ڪنيز کي اڃ ٿي هٿ
ڪري ڏيکاريندس!“

پائنده بيگ وري اٿي بيبي رهيو. هن کي ڪوٽوال تي به باهيون هيون: ”
حضور جان جي امان ملي ته آءٌ ڪجهه عرض ڪريان!“

مرزا، پائنده بيگ ڏانهن اهڙين نظرن سان نهاريو جو گهڙيءَ لاءِ هن کي خيال
آيو ته ڳالهه نه چوري ته چڱو. پر پوءِ ڪجهه سوچيندي چيائين: حضور ترخانن ۽
ارغونن جون سازشون هڪڙي پاسي آهن، ٻئي پاسي سنڌين جو شورشون آهن.
مغل لشڪري ٺٽي جي شهر ۾ پهرو نه ٿا ڏيئي سگهن. سنڌين پنهنجا هٿيار بند
جوان هر محلي ۾ بيماري ڇڏيا آهن. جيڪو مغل لشڪري لنگهي ٿو ان کي
مارگت ڪري پڇي ٿا وڃن. پڇي ڏسو ڪوٽوال کان؟ ”ائين چئي پائنده بيگ،
ڪوٽوال ڏانهن ڏسندي هلڪي مرڪ مرڪندي ويهي رهيو.

مرزا اڄ وڃ ڪندي پنهنجي مسند جي اڳيان بيبي رهيو. هن جي کاٻي واچ
ڦڙڪڻ لڳي، ۽ گف سندس چپن جي ڪنڊ ۾ جمع ٿيڻ لڳي. پر اڃا به هن پنهنجي
پاڻ تي ضابطو رکندي فقط قهري نگاهن سان ڪوٽوال ڏانهن ڏٺو. ڪوٽوال کي هاڻ
ته سڌو سنئون پنهنجو موت نظر اچڻ لڳو.

اوچتو هن ۾ الائي ڪٿان هٿ اچي وئي، اٿي بيٺو ۽ چيائين: ”حضور جو
اقبال بلند هجي! مغل لشڪري ڏاڍا شمزور ٿي ويا آهن: رستي هلندي سنڌين کي
ڦريندا وٽن. ماڻهن جي گهرن ۾ گهڙيو پون. کين جمل پل ڪرڻ وارو ڪير
ڪونهي. وڏي مدرسي جو مقرر مولانا حافظ بلال مون وٽ دانهين ٿي آيو ۽ حضور
.... هن ٿي چيو ته جيڪڏهن اسان ان ڳالهه جو پلو نه ڪيو ته هو ظلِ الاهيءَ وٽ
دانهين ٿي ويندا. سو خدا جي خلق تان آزار لاهڻ لاءِ مون کين اجازت ڏني ته هو

پنهنجي پنهنجي محلي جي پهرينداريءَ لاءِ نوجوان مقرر ڪن. اسان کي به آخر
دل جهانگيريءَ جو مثال قائم ڪرڻو آهي. خدا جي خلق تان آزار لاهڻ ئي الله
مالي حڪومت اسان جي حوالي ڪئي آهي. جيڪڏهن ان ۾ مونڪان ڪا خطا
پاڻي آهي ته آءُ هر سزا پوڳڻ لاءِ تيار آهيان!

ڪوٽوال جي انهيءَ جرأت ۽ سچ چوڻ تي اميرن کي حيرت به لڳي، ۽ ڪي ته
ڪنڌ ائين ڌوڻڻ لڳا جڏهن ته هو ڪوٽوال سان ان ڳالهه ۾ متفق هئا ته سنڌ ۾ به عدل
جهانگيريءَ جو مثال قائم ڪرڻ گهرجي.

پائنده بيگ پنهنجي سڄي ڪٽي ڪمائي رائيگان ٿيندي ڏٺي ته وري اٿي
بهي رهيو: ”حضور اهو حافظ بلال اهو آهي، جنهن پنهنجي مدرسي ۾ فارسي
زمي طرح پڙهائڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو آهي. سردار خان جو ٽولو ملڪ ۾ ڌاڙا
ٽهندو وڃي، سو ان حافظ بلال جي مدرسي ۾ اچي، حافظ بلال کي لٽيل مال ڏئي
پنڊو آهي ته جيئن مدرسي جو خرچ هلائي. اهڙي ماڻهوءَ جي چوڻ تي ڪوٽوال
ماحب مغل لشڪرين تي تعمتون ٿو هڻي!“

مرزا رستم بيگ اوچتو اهڙي رڙ ڪئي جو سڀ هيسجي ويا: ”بس ڪريو، خدا
ني واسطي بس ڪريو! هاڻ مون ۾ وڌيڪ برداشت ڪرڻ جي قوت ڪانهي! اڄ
ان پائنده بيگ ٿئي جو ڪوٽوال آهي. هن ڏينهن اندر سمورن سازشين - ارغون
جن يا ترخان، امير هجن يا لشڪري - کي گرفتار ڪيو وڃي، سنڌي باغبان جا
بر قلم ڪيا وڃن، سنڌي پهرو بند ڪيو وڃي، قيصر بيگ جي پٽن ۽ شاهي
ڪنيز کي اغوا ڪرڻ وارن کي اهڙي سزا ڏني وڃي، وري اسان جي ڪنهن امير
ني مال دولت يا اهل و عيال ۾ هٿ وجهڻ جي همت ڪنهن کي نه ٿئي! ۽ پائنده
بيگ اسان حڪمرانن ڏيون ته قيصر بيگ جي سنڌي ڪنيزن شاهي ڪنيزن طور ظل
لهيءَ جي حضور ۾ اسان جي طرفان پيش ڪئي وڃي، ۽ شاهي قيدين واري قافلي
سان گڏ رواني ڪئي وڃي.... پر... پر اسين پاڻ هن کي ڏسڻ گهرون ٿا. هن کي
غور تي موڪلڻ کان اڳ اسين تصديق ڪرڻ گهرون ٿا ته هو واقعي شاهي حرر
ني لائق آهي! ۽ شاهي قيدين کي واپس حاصل ڪرڻ سڀه سالار جي ذميداري
هي، جيڪڏهن هن ڏينهن اندر شاهي قيدين واپس نه مليا ته ڪنهن جي به سر جو

خير ڪونهي هاڻ وڃو: فقط سڀه سالار مظفر بيگ، پائنده بيگ ۽ قيصر بيگ هتي ترسن. ٻين لاءِ درٻار برخواست ٿي.

امير هري هري ٿي، پنهنجي جان بچي وڃڻ جا شڪرانا بجا آڻيندا، ڪسڪڻ لڳا. قيصر بيگ ذري ذري پائنده بيگ ڏانهن اهڙين اکين سان ٿي ڏٺو جن ۾ نفرت سان گڏ حسد جي باهه پڙڪي رهي هئي. پائنده بيگ اهڙي ڏيکائي ڏني جنهن تي ڪوتوالي هن جو حق هو. هو سوچي رهيو هو ته هر چونڪيءَ تان جيڪڏهن ڏهه اشرفيون به روزاچن ته ٻارنهن چوڪين تان هڪ سو ويهه اشرفيون گڏ ٿينديون، ۽ ٿورن ڏينهن ۾ هن کي توشي خاني جي مال ۾ گهوبين هڻڻ ۽ قيصر بيگ سان حصو پتي ڪرڻ کان وڌيڪ ملڪيت ملندي ان کانسواءِ ارغونن ۽ ترخانن کي هڪ طرف ته سنڌين کي ٻئي طرف سازش جي الزام هيٺ گرفتار ڪري کائڻ چڱي خاصي رقم حاصل ڪري سگهبي، ۽ پوءِ ظل الاهي جي خدمت ۾ سوکڙيون پاڪڙيون موڪلي، ٺٽي جي صوبيداريءَ جو خواب ضرور پورو ٿيندو! البت تاشي خان کي پنهنجي پاسي ڪرڻو پوندو. هن کي خبر هئي ته تاشي خان ظل الاهيءَ جو مخبر ۽ خاص اعتماد وارو ماڻهو آهي، ۽ هو هر ڳالهه جي مخبري سڌو سنئون شهنشاهه هندوستان ڪندو رهي ٿو. اهو سوچيندي هن تاشي خان ڏانهن نھاريو ۽ پوءِ ٻنهي جي اکين هڪ ٻئي سڃاڻي ورتو!

قيصر بيگ ان ٻڌڻي ۾ هو ته هاڻ جڏهن ڳالهه ڪلي پئي آهي ته مرزا شاهه رخ وارن جو نالو ڪٿي يا نه هن کي اها ڳالهه سمجهه ۾ نه آئي ته جڏهن هنن شاهي قيدين کي ڇڏائڻ جو ڪم مٿس رکيو هو ته پوءِ هاڻ هن جي پُٽن ۽ سنڌي ڪنيز کي اڃا چو هن جي حوالي نه ٿا ڪن؟ هاڻ ته رستم بيگ کي به شڪ پئجي ويو آهي. هن کي وري پنهنجي پُٽن ۽ سنڌي ڪنيز ٿوريءَ جو خيال آيو. هن پاڻ سوچيو هو ته سنڌي ڪنيز کي ظل الاهيءَ جي خدمت ۾ موڪلي ڏيندو ته جيئن توشي خاني جي عملداري قائم رهندي اچي. هو هٿي به ته شاهي حرم جي لائق: ڇا نه ڇا نقشو: ائين ٿي پانيو جنهن ته خدا کيس واندڪائيءَ ۾ ويهي ٺاهيو هو. شاهي ڪپڙن ۾ هو، نورجهان بيگم کي به مات ڪري ڇڏيندي جيڪڏهن هن کي پارا ڪنيزون وٺنديون هجن ها ته هو هن کي پاڻ وٽ رکڻ لاءِ بغاوت ڪرڻ کان به

ڪين ڪيڀائي ها، پر هن کي ته پنهنجي ساقين کانسواءِ گهڙي ڀل به شڪ نه ٿي آيو! ۽ هن جا معصوم پٽ؟ شاھ رخ وارن وٽ چوڪرن کي باندِي رکڻ جو ڪهڙو جواز هو؟ شاهي قيدي ملين ته پوءِ منهنجي پٽن کي پاڻ وٽ چوڄوليو وينا آهن؟ ترخان اميرن مرزا غازي بيگ جي وقت ۾ مون کي ڪهڙيون ڀڳون ٻڌايون، جيتوڻيڪ هو پاڻ به ته مرزا باقي بيگ جي اولاد مان هو. سندس ماءُ ڪنيز هئي ته ڇا ٿي پيو! ائين ته مرزا شاھ رخ به مرزا رستم سان مرزا شاھ رخ جي ڳالهه ڪرڻ مناسب ٿيندي يا نه؟ جيڪڏهن هنن کي ڪو شڪ پئجي ويو ته ٻنهي چوڪرن کي قتل ڪرڻ کان ڪونه مڙندا! بهتر ائين ٿيندو ته پهرين آءُ پاڻ ساڻن ڳالهائي ڏسان نه نه ائين دير ٿي ويندي ۽ چوڪرن کي ڪجهه نقصان پهچڻ جو انديشو ٿيندو. مرزا رستم سان ڳالهه ڪيڏن سان مغلن سان وفاداري به ظاهر ٿي پوندي ۽ چوڪرن جي جان به بچي پوندي مغلن سان سڌو سنئون وڙهڻ جي مرزا شاھ رخ وارن کي به همت نه ٿيندي مون کي پهرين ئي اهو سوچڻ گهرجي ها پر ٻن لکن درهمن جي لالچ مون کان منهنجا پٽ به وسارائي ڇڏيا. ته ڇا مرزا مظفر بيگ منهنجي پٽن کي ڇڏائڻ ۾ ڪامياب ٿيندو؟ هن مظفر بيگ ڏانهن نهاريو. عين ان وقت مظفر بيگ به ڏانهن نهاريو. ٻنهي جي اکين هڪٻئي جون نياپو سمجهڻ کان اڳ زمين ۾ ڪجهه ڳولڻ شروع ڪري ڏنا!

مرزا مظفر بيگ کي پنهنجي سپهه سالاري خطري ۾ نظر اچڻ لڳي: جيڪڏهن شاهي قيدي حاصل نه ٿيا ته مرزا رستم بيگ سندس جڙ ٻچو ڪهائي ڇڏيندو. پر شاهي قيدين کي ڇڏائڻ مان ارغونن جو ڪهڙو مطلب ٿي ٿو سگهي؟ سواءِ ان جي ته هڪ ڀيرو وري هو مرزا عبدالعليءَ کي تخت نشين ڪري مغلن خلاف ڪو محاذ قائم ڪن. پر قيصر بيگ جي پٽن ۽ سنڌي ڪنيز جي اغوا جي واقعي جو شاهي قيدين سان ڪهڙو سهنت آهي؟ متان قيصر بيگ به ڪا چال ڪيڏي رهيو آهي؟ هن وري قيصر بيگ ڏانهن نهاريو جيڪو اڃا تائين زمين ۾ گهوري رهيو هو! تاشي بيگ تنهي ڏانهن واري واري سان ڏٺو ۽ دل ٿي دل ۾ ظل الاهيءَ کي مڪمل احوال لکڻ لاءِ مضمون سندس دماغ ۾ هڙڻ لڳو. پائنده بيگ صوبيداريءَ جي شوق ۾ يقيناً هر ڳالهه ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويندو. قيصر بيگ جي پٽن جي اغوا

جو معموليبت هن کي به سمجه نه ٿي آيو ۽ مظفر بيگ پنهنجي سپه سالاري قائم رکڻ لاءِ ارغونن سان جنگ ڪرڻ کان به نه ڪيڀائيندو. پر ڇا هن وقت ارغون سرادرين سان قتال مغل شهنشاهيت لاءِ فائديمند ٿيندو؟ چونءِ سمورو ڏوه سنڌين جي شورش تي هڻجي! ۽ هن جي نظر مرزا رستم تي پئي، جنهن پنهنجي هيلٿين چپ کي چڪ هڻڻ شروع ڪيو هو ۽ تاشي خان سمجهي ويو هو ته هن کي وري ڪنيزن جو اگاڙو جسم ۽ بيد جو لڪڻ ياد اچي رهيو هو!

سانوڻ جڏهن به پيلي ۾ داخل ٿيندو هو ته هن کي هميشه ائين محسوس ٿيندو هو جڏهن ته وڻ به هن سان گڏ هلڻ لڳا هئا ۽ هن سان چڻ پڻ ۽ سرگوشيون ڪرڻ لڳندا هئا: جڏهن چوندا هجن ته اسين سنڌ جي ڌرتيءَ جو سهاڳ آهيون، جنهن کي کڻڻ لاءِ سوين پيرا راتاها لڳندا رهيا آهن، پر اسين اڏول آهيون. سنڌ جا وڻ، سنڌ جي ڌرتيءَ وانگر سدورا ۽ سدا حيات آهن. هي بڙ جا وڻ، هي پير جا وڻ، هي سمانجي جا وڻ، هي ٽالپون، هي لٿيون، هي پير، هي ديويون - انهن سڀني ۾ هڪڙي خاصيت عام آهي ته انهن کي وڏي چڏيو ته وري اُسري ايندا. اها خاصيت دنيا جي ٻئي ڪنهن به وڻ ۾ ڪانهي. شايد اهوئي ”آواگون“ جو ڪرشمو آهي جو سنڌ جا قديم ماڻهو به وڻن جي پوڄا ڪندا هئا. بڙ ۽ پير، ديوي ۽ سمانجي جي، وڻن تي اڄ به مائون، سڙ - ورهتيون سهاڳيون، آکا وڃهن ٿيون، چاڪاڻ ته اهي وڻ پراچين وقت کان تخليق جي ديويءَ جواهيڃاڻ آهن! سانوڻ جي دل سندس سڀني ۾ قنڊجڻ لڳي: جڏهن ته ٻاهر نڪرڻ تي هئي، جڏهن ته وڻ وڻ کي پاڪر پائڻ، گهرائڻيون وڃهڻ لاءِ آئي هئي. اوڏي محل چانمن پکين جو هڪڙو ولر، هڪڙي وڻ تان اٿي، سانوڻ جي اکين اڳيان، ٻئي وڻ تي وڃي ويٺو. پرن ۽ کنڀن جي ٿڙ ٿڙ تي هن مٿي نهاريو: الا، منهنجي سنڌ جا پکي به ڪهڙا نه سڻا آهن: ست رنگا سڻا، سڀيتا، جڏهن ته بهشت جا پکي هجن! سانوڻ کي پڪ ٿي ته بهشت ۾ به اهڙا پکي نه هوندا. پويان تلون جي هوڪار ٻڌي هو ٻيڙي رهيو. هنن جي جواب ۾ ڪارڙي تتر به ٻولي ٻولي، ۽ سانوڻ جي اکين ۾ پاڻي ڀرجي آيو: هن ائين ڀانيو جڏهن ته ان تتر جي تنوار هن جي دل کي لوڏي ويئي. ”يا الله! توپيشڪ سنڌ کي نوازيو آهي، پر هي سدائين ڏورانهن ڌارين جو ڏرت سنڌ تي چومڙهيو اٿئي؟ سنڌ کي سڪ سمهڻ چوڻو ڏين؟“ هن پنهنجي پاڻهار سان شڪايت ڪئي. هن کي پنهنجي پيءُ جو هي گفتوياد اچي ويو: ”سانوڻ سنڌ آهي ته پاڻ به آهيون، نه ته مولا جو پيو به ملڪ گهڻو ئي پيو

آهي ساهه ڪڍڻ لاءِ ” هن کي پنهنجي مستاني پيءُ جون مستانيون ڳالهيون هڙي آيون، ۽ وري هن جي دل ڀرجي آئي. نڙيءَ ۾ ڳنڍ پئجي ويس.

اوچتو هن جي ڪميت جا ڪن ڪڙا ٽٽي ويا، ۽ هن جي چال ۾ اڻ لڪو فرق پئجي ويو. سانوڻ خوابن جي دنيا مان موٽي آيو. گهڙي دير کانپوءِ، جهري جي چيٽ سان گڏ گهوڙن جي ٽاهر ٽاهر جو آواز هن جي ڪن تي پيو. هن ڪميت کي هلڪي هٿ جي ٽپڪي هنئين ته ڪميت پاهي ڄاڻ، ڪهڙن جي ڊگهن ٻوڙن ۾، منهن وجهندي لڪي پيهي رهي. سانوڻ ڪمر بند مان ڪٽارو ڪڍي ٻوڙن جي جھنڊ ۾ اوڪڙو ويهي رهيو. هن جي ڪنن هن کي ٻڌايو ته اڳيان ٻه سوار هئا، جن جي ڪڍ ڏهاڪو سوار مينهن واءُ ڪندا پئي آيا. هن کي اهو به يقين هو ته مغل يا ترخان وس پهندي پيلي جو رخ ڪونه ڪندا. هن اندازو لڳايو ته مغل سپاهي ڪن سنڌي همراهن يا ترخانن کي جھلڻ ٿي آيا. هن جي همراهن جي چٽاءُ مان هن کي اها پڪ ٿي ويئي ته پيلي ۾ گهڙندڙ ماڻهو سڄڻ ڪونه هئا. پر جيڪڏهن ويري ڪن سنڌي همراهن جي پويان آهن ته پوءِ اڃا هو انهن خيالن ۾ هو ته اڳين سوارن مان هڪڙي جي گهوڙي جي ڊگهي ۽ ڊنل هٽڪار مان هن کي پڪ ٿي ويئي ته گهوڙي جي ٻيٽ ۾ پالو يا تير کڻي ويو هو. ساڳئي وقت اڳين سوارن جي گهوڙن جي سڀن جو آواز اوچتو بند ٿي ويو.

هن جي سرلن ڪنن، پري جو هڪڙو آواز جهٽي ورتو ” ڏاترنا، او هنن ڪهڙن جي جھنڊ ۾... ” هن همراهن جي ٻوڙن ۽ سمڪڙ جو آواز هاڻ چٽو ٻڌڻ ۾ پئي آيو. سانوڻ جتي لڪل هو ان جي پنئين پاسي، ٻه همراھ گسڪندا، سمڪندا، ڪهڙن ۾ گهڻو اندر پيهي آيا. سانوڻ محسوس ڪيو ته همراھ پنهنجي ساهه کي روڪڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا، پر هنن جي ناسن مان آواز سسڪندو ايئن ٿي نڪتو جن ڪو ٻڌندڙ ماڻهو اوچتو پاڻيءَ مان ٻاهر نڪري شپڙڪا ڪري ساهه کڻندو آهي.

گهڙي نه گذري ته ڏهاڪو ڪن مغل لشڪرين به ڪهڙن جي جھنڊ وٽ اچي پنهنجا گهوڙا جمليا. هڪڙي مغل ڪڙڪيدار آواز ۾ چيو: ” تيمور خان، نامراد

سنڌي هتي ئي ڪٿي لڪل آهن: تون هي پاسو وٺ ته آءُ هن پاسي ٿو ڏسان. اچو توهين مون سان اچو....“

سانوڻ وري سرپاٽ ٻڌو: ”وريامير منهنجي ڪري.....“
”شش.....“

ڪپڙ ڪافي گهاٽا هئا، پر سانوڻ کي پڪ هئي ته جيڪڏهن مغل هن پاسي آيا ته ڪميت جي بوءِ تي مغلن جا گهوڙا ضرور هٽڪندا. ۽ نه رڳو مغل هن کي ڏسي وٺندا، پر پوءِ هنن ٻن همراهن جو به خير ڪونه ٿيندو. ڪجهه سوچيندي هن وات تي مٺ ڏيندي ڳيري جي ڊگهي ”گمون.... گمون....“ جو آواز ڪڍيو. گهڙي نه گذري ته چوڌاري ڪپڙن ۽ لئين مان ڳيرن جي ڊگهي ”گمون.... گمون....“ جو آواز اچڻ لڳو. سانوڻ وري سرپاٽ ٻڌو: ”ير، اهو آواز ٻڌو.... بنهه هنن ڪپڙن مان پيو اچي....“

اوچتو هڪ چٽو آواز الائجي ڪٿان ٻُريو: ”مغل سپاهيو.... اوهين گهيري پر آهيو.... پنهنجا هٿيار ڦٽي ڪريو.... نه ته....“

مغلن جي گهوڙن جي سڀن جو آواز بيهي رهيو. لغامن چڪڻ جو آواز به چٽو ٻڌڻ ۾ آيو. مغلن جي مُهندار جي آواز مان ئي سانوڻ سمجهي ويو ته مغلن جو ڊپ کان سامهه سڪي ويو هو.

مغل مُهندار چئي رهيو هو.... ”تيمور خان.... هاڻ ڇا ڪجي؟“
”شهباز خان.... هي سنڌين جي ڪا چالبازي ٿي ڏسجي.... مجال آهي ڪنهن سنڌيءَ جي جو مغلن جي....“

اوچتو هن جو آواز بند ٿي ويو ۽ ان جي بدران هڪ دل ڌاريندڙ ريم وايو منڊل ۾ ٽهلجي ويئي. گهوڙن جي سڄن تان، ڪنهن ماڻهوءَ جي گسڪي، ڪرڻ جو آواز سانوڻ جي ڪنن جهڙي ورتو.

هن جي چپن تي هلڪي مُرڪ ٽهلجي وئي. ۽ ان وقت ئي فضا ۾ آواز ٻُڙڻ لڳو.... ”مغل سپاهيو.... اڃا به جيڪڏهن هٿيار ڦٽي نه ڪيو ته....“

اڃان اهو جملو پورو ٿي نه ٿيو ته پالن ۽ ترارن ۽ خنجرن جي زمين تي اچلجڻ جا آوازا ٿيا. ۽ آس پاس کان ڪپڙن مان، لئين مان ۽ پيلي جي وٿن تان ويهارو مڙسن

جو مغلن جي چوڌاري نمودار ٿيو. سانوڻ به ڪميت جهلي، ڪپڙن مان ٻاهر نڪري آيو ۽ وڌندو اچي مغلن اڳيان بيهي رهيو. هن ڏٺو ته هڪڙي گهوڙي جي سڻبن وٽ تيمور خان اونڌو پيو هو ۽ هڪڙو ڀالو سندس پٺ ۾ ڪتل هو.

”شعباز خان، توهان کي خبر ڪانهي ڇا ته هن ٻيلي ۾ مغلن ۽ ترخانن کي گهڙڻ جي اجازت ڪانهي.....!“ سانوڻ جي آواز ۾ رڳو جهڙي سختي هئي.

”..... جي جي..... نه اسان کي اهڙي خبر ڪانه هئي..... هن پيري معافي ڏيو.....“

”خير ڏٺو ويندو..... جڙيا، هي هٿيار ميڙيو هنن گهوڙن کي ڪڙه ۾ موڪليو ۽ هنن مغلن کي معمانخاني وٺي هلو..... ۽ هن لاش کي ائين جوائين ڪڍائي هلو.....“

اهو حڪم ڏيئي، هو وري ڪپڙن جي پٺئين ڀر هلي آيو ۽ چيائين: ”پاڻو هاڻ ڪو جوڪر ڪونهي، ٻيلي ٻاهر اچو.....“

ڪا گهڙي چپ ٿي ويئي. پر پوءِ به جوان مڙس ڪپڙن مان ٻاهر نڪتا. انهن مان هڪڙو گهوڙو هيسيل هو. البت ٻئي جي منهن تي هڪ عجيب ارڏورنگ هو.

سانوڻ ڪا گهڙي هنن جوانن کي گهوڙي ڏسندو رهيو. جوان هن جي ان گهوڙ کان ڪيپاڻن خاطر زمين ۾ تھارڻ لڳا؛ سانوڻ جي مُک تي مرڪ اچي ويئي؛ هلڪي، معنيٰ پري ۽ شرارت سان ڀرپور. هن جي دل چيو ته هنن جوانن کي پاڪر ۾ پري وٺي، پر هن پنهنجي آواز ۾ سختي آڻيندي چيو: ”ڪير مڙس آهيو؟“ ۽ هن پاسي ڪيئن آيا آهيو؟“

ڪا گهڙي چپ ٿي وئي. پوءِ هڪڙي همراه هلڪي لاپرواهيءَ سان چيو: ”منهنجو نالو وريام آهي. ننگر ٺٽي جو آهيان. بابو علي محمد واڌوڪو ڪر ڪندو آهي. هي منهنجو سنگتي ڏاٽر ڏنو آهي. هي به ٺٽي جو آهي، رازڪو ڪر ڪندو آهي. باقي هت ڪيئن آياسين، سو تنهن ۾ ٻئي ڪنهن جو ڇا؟ اسان کي اها خبر ڪانهي ته هي ٻيلو به ڪنهن مغل يا ارغون ترخان مله ڳنهي ورتو آهي جو ان کان گوشتو ڪريون!“ نوجوان جو ڌيرج ۽ لاپرواهيءَ سان ائين ڳالهائيندو ڏسي، سانوڻ جي دل ڦٽڻ لڳي. ٻيلي، اڃا سنڌي بنه ويل به ڪونه هئا!

پر هن وري به حشمت سان چيو: ”سڄي نٿي ڪي خبر آهي ته هي پيلو سردار خان جو ڳڙھ آهي. اوهان ڪي ڊپ ڪونه ٿيو ته متان.....“

هن اڃا جملو ئي پورو ڪونه ڪيو ته همراھ سندس ڳالھ ڪپيندي چيو: سردار خان به ماڻهن ڄمڙو ماڻهو هوندو ڪو مٿي تي سڱ ڪونه هوندس جو ڪانئس ڊڄجي.....“

سانوڻ ڏٺو ته هن همراھ جي سنگتيءَ کيس نونٺ هڻي ماڻ ڪرڻ جو اشارو ڏنو پر همراھ ٿوري دير هٻڪي وري چوڻ لڳو: ”مڙس مڙس جو هٿ آهي..... اها سا پڪ اٿئون ته راه ويندن وانھڙن سان هٿ چراند ڪونه ڪندو هوندو نه ته پوءِ سردار خان ۽ عام مغلن ۽ ترخانن ۾ ڪهڙو فرق رهندو. هونئن به.....“

اوچتو همراھ چپ ٿي ويو. هن جيڪي چوڻ ٿي چاهيو سو مناسب ڪونه هو وريام سوچيو: آخر به ته هن همراھ سندن جان بچائي هئي.

سانوڻ به سمجهي ويو ته نوجوان هن کي ڪو طعنو مھڻو ڏيڻ ٿي گھريو سو چيائين: ”هونئن به ڇا.....؟“

وريام سانوڻ جي اکين ۾ ٺھاريندو چيو: ”اوهان اسان سان پلائي ڪئي آهي، اسان جي جان بچائي اٿو سو ان لاءِ اوهان جو ٿورو خدا ڪندو ته لاهي وجهنداسون. هاڻ جيڪڏهن اجازت هجي ته اسين چڪيون پنڌ ڪي!“

سانوڻ سمجهي ويو ته همراھ ڳالھ ڪائي ويو سو هن به ڳالھ متائڻ خاطر چيو: ”پلاهي مغل اوهان جي پويان چوپيا هئا؟“

”اهو مغلن کان پڇو!“ وريام وري به لاپرواهيءَ سان چيو.

”پر به ڪا ته ڳالھ هوندي؟“

”ادا ڳالھ هيءَ آهي ته.....“

”وريام جي سنگتيءَ اڃا ڳالھ چوري مس ته وريام دھمان ڏيندي چيس، ”ڏاترنا، تون ماڻ ڪر.... مون کي ڳالهائڻ ڏي. مغلن ۽ اسان جو مامرو اسان جي مٿي جو سور آهي. ڪنهن اوڀري ماڻهوءَ سان ڪرڻ ڄمڙي ڳالھ ڪانھي.“

سانوڻ کي ”اوڀري“ لفظ تي چڙ به آئي ته ٿورو ڏک به ٿيس. هن وري به وريام کي گھوريندي چيو: ”سنڌي هڪ ٻئي لاءِ اوڀرا ڪڏهن کان ٿيا؟“

وريام نه ٻه جواب ڏنو: ”مغل ته ڏريان ئي ڌاريا آهن۔ پر سڀ سنڌي به هاڻ“
پنهنجا“ نه رهيا آهن. مغلن جي نوڪري ڪندڙيا سنڌين سان لاتعلق ٿي، پيلن ۽
جمنگن پر گهاريندڙ سنڌي ”اوپرا“ نه چڻبا ته ڀلا ٻيو ڪين ڇا چئبو؟ ”وريام جي
لفظن ۾ هاڻي سختي نه هئي، پر انهن ۾ لڪل معنيٰ هئي وڃي هنڌ ڪيو. سانوڻ
جي دل کي جهوپواچي ويو.

”پائو تون سچ ٿو چوين، جيڪو سنڌي ٻين سنڌين سان ڌڪ ڏولاوي ۾ پائيواري
نه آهي، سو برابر ”اوپرو“ ئي سڏبو.....“ هن جو آواز ڏڪارو هو پر وريام ڏٺو ته هن
ترت ئي پنهنجي پاڻ تي ضابطور ڪي ورتو ۽ ڌيرج سان چيائين: ”آءٌ بروبر اوهاڻ
جي لاءِ اوپرو آهيان. نالو سانوڻ اٿم. هي پيلو پنهنجي.....“

سانوڻ گهڻو ڪجهه چوڻ ٿي چاهيو پر سندس ٺڙيءَ ۾ ڳنڍ پئجي وئي. هن
جون اکيون اجاتن لڙڪن سان پوسرڻ لڳيون. هن کي پنهنجي ڪمزوريءَ تي
ڪاوڙ اچڻ لڳي، پر عين ان وقت وريام اڳتي وڌي اچي کيس پاڪر وڌو پوءِ
پڻڪندي چيائين ”پائو بخش ڪجانءِ منهنجو مطلب توکي ڏکوئڻ جو ڪونه
هو..... اسين ته تنهنجو نالو ٻڌي هيڏانهن ٿي آياسون..... تون ئي ته هڪڙو آسرو
وڃي سنڌ ۽ سنڌين لاءِ بچيو آهين“

سانوڻ به ڪا گهڙي وريام کي پاڪر ۾ جهلي بيٺو رهيو. سندس دل ڀرجي آئي
هئي سنڌ جو اڪيلو آسرو هن کي پنهنجي پاڻ تي شرمساري ٿيڻ لڳي.
جڏهن سنڌي هڪ ڦورو، هڪ رهڙو، هڪ ڌاڙيل کي پنهنجو آسرو سمجهڻ لڳو،
تڏهن چئبو ته سنڌين جي بيوسي پنهنجي پاتار کي وڃي پھتي هئي هن کي
جڏهن به اهو خيال ايندو هو تڏهن هن کي ان نفرت جو هٿ ڪو ٻيو جذبو به ڪونه
سُجهندو هو هو ڪنهن سان اندر جو حال به نه بيان نه ٿي ڪري سگهيو....
اوچتو هن کي اهو خيال آيو ته ان شرمساريءَ کان بچڻ لاءِ، هو هنن همراهن کي
سڄي ڳالهه ڪري ٻڌائي.....

”ادل..... تون پليو آهين..... آءٌ سانوڻ سان گڏ سردار خان ڌاڙيل به آهيان.....
هڪڙو ڦورو رهڙو ۽ ڌاڙيل..... مون جهڙا ٻيا به مون سان آهن..... سنڌ جو آسرو
اسين نه، پر اوهين نوجوان آهيو..... اسين ته..... اسين ته.....“

هو پنهنجي ڳالهه پوري نه ڪري سگهيو. وريام کي هن جي دل جي ڌڪ ڌڪ صاف ٻڌڻ ۾ پئي آئي. هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ ته سانوڻ جي دل سڌڪا پري رهي هئي. هن کي ان سڌڪا پريندڙ دل تي ريس ٿيڻ لڳي اهي سڌڪا هڪ درمند دل جا سڌڪا هئا جيسين ڪا دل سنڌ لاءِ ائين سڌڪندي رهندي تيسين سنڌ سدا حيات رهندي

هن سانوڻ کي پاڪر مان ڪڍندي سندس پورين اکين ۾ نهاريندي چيو..... ”اسان کي خبر آهي ڀائو سانوڻ اسان کي اها به خبر آهي ته تون اهي ڌاڙا چوڻو هئين. نفرت جو اهو روپ به سنڌ لاءِ غنيمت آهي ڀائو.....!“

سانوڻ کي ڄڻ ڪو ڏي ملي ويو. هن جي شرمساري ڄڻ ته ڪي قدر گهٽجي وئي. ان جي بدران هڪ نئون احساس هن جي سموري جسم ۾ ٽهلجي ويو..... جنهن جو چيڏ ڪرڻ هن نه ٿي گهريو.

اندر جي ان چڪتاڻ کان بچڻ لاءِ هن چيو..... ”اچو ته هليون، منهنجا همراھ الاڻي ڇا سوچيندا هوندا ته اسان کي وري ڇا ٿيو.....“

سانوڻ وريام ۽ ڌاٽر ڌڻي کي وٺي جڏهن مڌيءَ تي آيو ته تڏي تي ويٺل همراھ اٿي بيهي رهيا. هر هڪ سان سانوڻ سندن واقفيت ڪرائي. جيسين خوش خير عافيت ۽ ڪيڪرون ختم ٿيون، تيسين همراھ ماني به کڻي آيا. ڳاڙهن چانورن جي ماني ۽ ٻين جي هن ٻوڙ مان وريام ۽ ڌاٽر ڌڻي کي جيڪو مزو آيو ان کان وڌيڪ هنن همراھن جي پيار ۽ پنهنجائپ هنن جي دل موھي وڌي ماني ٽڪيءَ کان وٺي همراھ ڪانيون ٻڌي حال احوال وٺڻ ويهي رهيا. جڏهن وريام ڳالهائڻ شروع ڪيو تڏهن ائين ٿي ڀانيو ڄڻ ته ٻيلي جا وڻ به هن جي ڳالهه ٻڌڻ کان ماٺ ٿي ويا!

”ادا، ڪهڙا سور روئي ڪهڙا روئجن. سنڌي محلن ۾ مغل لشڪرين جڏهن ري گناهه آئي وئي کي ستائڻ شروع ڪيو تيسين به اسين به ماٺ هٿاسون. پر جڏهن گهرن ۾ گهڙي ڪنهن نه ڪنهن کي کڻي ٿي ويا، ۽ مارڪٽ ڪري ڏوڪڙ وٺي ڇڏڻ جو ڌنڌو بڻائي ڇڏيائون، تڏهن اسان کان به رهيو نه ٿيو. چڱن مڙسن ته اهو ٿي چيو ته جيئن بازارن ۽ مندين ۾ سڀني واپارين ۽ هٿائين گڏجي هر هفتي

هڪڙي مقرر رقم حد جي مغل چونڪيءَ تي ٿي پهچائي. تئين محلن ۾ به ايئن ڪجي. ۽ هر چونڪيءَ جي عملدار کي مغل لشڪرين لاءِ هفتي جي آنڪي پري ڏجي. اسان ننڍن کي اها ڳالهه نه وڻي. ۽ اسان پنهنجون توليون ٺاهي. محلن ۾ چونڪي ڏيڻ جو بندوبست ڪيو ۽ حافظ بلال شهر جي ڪوٽوال کي اهڙي چاڻ به ڪري آيو.... ”

وريام ڳالهه ائين ٿي ڪئي. ڇڻ ته هو ڪنهن اڃاڻي ڪاوڙ کي روڪڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. سندس نرڙ تي هڪ دائمي گمبڙ پئجي ويو. هن عمر ۾ اهو گمبڙ ڇڻ هن کي جوانيءَ جو داغ ٿي مليو هو. هن هڪ اونهو ساهه کڻي ڳالهه کي اڳتي وڌايو.

” ڪجهه ڏينهن ته ٺاڀر اچي وئي. ٻن چئن هنڌن تي مغل لشڪري پنهنجي شڪار جي ڳولا ۾ نڪتا. پر اسان جي همراهن کين ڪا حرڪت ڪرڻ نه ڏني. ٽي چار جهڙپون به ٿيون. جن ۾ ٻنهي ڌرين جا ماڻهو ڏڪجي پيا. پر نيٺ جڏهن ڏٺائون ته محلن ۾ ڪا ڪيچل ڪرڻ مهانگي ٿي پين ته اچڻ جي پڇرڦڻي ڪيائون پوءِ الائي ڇا ٿيو جو مرزا پائنده بيگ، توشي خاني جي نائب عامل کي ڪوٽواليءَ جو منصب مليو ۽ اڳيون ڪوٽوال ڪنهن تهخاني جي حوالي ٿي ويو. مرزا پائنده بيگ ايندي شرط باهه ٻاري ڏني آهي. سنڌين جي محلن ۾ اسان جون چونڪيون بند ڪيون ويون آهن. اسان جي ويهارو کن همراهن کي راتو رات گهرن مان اٿاري کڻي ويا آهن. ٻين جي پويان آهن. محلن جي چڱن مڙسن ۽ مُڪين کي چونڪين تي گهرائي بي عزتو ڪيو وڃي ٿو. چي. اوهان سنڌين مغلن خلاف سازش ڪئي آهي. دهليءَ ڏي ڪي ارغون قيدي پئي موڪليائون. تن کي به ڪي سنڌي شاهينگ حملو ڪري ڇڏائي ويا آهن. جيسين اهي هٿ نه آيا آهن. تيسين جيڪي سنڌي جهليا اٿن. سي ترنگ ۾ هوندا! ممڪن آهي ته ٻين کي عبرت ڏيڻ لاءِ انهن کي تياس تي تنگين. اسان جي پنهنجي چونڪيءَ ۾ اسين ڇهه ڄڻا هٿاسين. رات جي پيٽ ۾ هڪڙو گهوڙيسوار دستو محلي ۾ داخل ٿيو. اٽڪل ويهارو کن مغل لشڪري ڇڻ جنگ لاءِ تيار ٿي آيا هئا. اسين به سمجهي وياسون ته اڄ خير ڪونهي دويدو ٿيڻ سان به ڪا هڙ حاصل نه ٿي ها سو اٽڪل سان

مون ۽ هن ڏاترڏني هنن کي پاڻ سان مصروف رکي، ٻين همراهن کي ٿري ويڃڻ لاءِ اشارو ڪيوسون. همراھ جڏهن صحيح سلامت نڪري ويا ته پوءِ اسان به رکيو کڙين تي زور..... ” ائين چئي وريام مرڪي ڏٺو. پر ان مرڪ مان ظاهر هو ته هو پاڻ تي کلي رهيو هو.

” مغلن اسان جي پيچر نه ڇڏي..... جڏهن ٻي ڪا واھ نه ڏٺيسون، تڏهن ٻيلي ڏانھن رخ رکيوسون..... ٻيو مڙئي خير. اجهو ائين اوهان تائين نڪتا آهيون.... “ وريام ڳالھ کي مختصر ڪندي چيو.

ڪچهريءَ ۾ ماڻ ٿي وئي. ائين ٿي ڀانيو ڄڻ ته وڻ به گهڙيءَ لاءِ ماڻ ٿي ويا هئا. اها ماڻ سڀني کي ڏاڍي ڏکي پئي لڳي. پر ڳالھ به اهڙي هئي. مغل لشڪرين تيسين سنڌي محلن ۾ ڪهڙو ٻائيتال وڌو هوندو تنهن کي خيال ۾ آئي. سڀني کي ماڻ لڳي وئي. پوءِ سانوڻ ٿي ماڻ کي توڙيو: ” پوءِ ته مغل لشڪرين جو ڪو ٻلو ڪرڻو پوندو..... ڀلا وريام ارغون قيدين جي باري ۾ ڪا سُڻس؟ “

” ڪجهه ارغون چوڪرا، جيڪي مدرسي ۾ ٿا پڙهن، تن جي واتان ٻڌجي ٿو ته اهو ڪم خود ارغونن جو آهي. پر نالو سنڌين جو پيا کڻن.... ارغون ۽ ترخان سڌو سنئون مغلن سان ڪئونسلر ٿا گهرن.... گهڻن ڳالهين ۾ هو هڪ ٻئي سان همراهي به ڪن پيا..... آخر سيوهڻ، چانڊڪا ۽ بکر تي اڃا سندن راڄ آهي، جيتوڻيڪ اُنڪي دهليءَ جي پرين پيا. رڳو ٺٽو ئي آهي جتي مغل سڌو سنئون حڪم وٺنا هلائين..... ۽ هو ڀانئين ته مغلن کي ايترو بدنام ڪن جو دانھن دهليءَ تائين وڃي، ۽ شورشون ڪري مغلن کي زير ڪن، ۽ پوءِ دهليءَ ۽ آگري جي وڏي سرڪار کي سوکڙين پاڪڙين سان راضي ڪري، سندن اُنڪي پري ٺٽي تي وري راڄ ڪن. ڪجهه وقت تائين قصو هلي ته پوءِ شهنشاهه جو ڳٽ ڳچيءَ مان لاهڻ سولو ٿا سمجهن!“

سانوڻ ڪا گهڙي وريام کي گهوريندو رهيو: جيڪڏهن سنڌي نوجوان سياست جي اهڙي سمجھ رکن ٿا ته پوءِ اڃا به ڳالھ هتان ڪانه وئي آهي. پر اهڙا وريام سنڌ ۾ آهن گهڻا؟!

” ڀلا هيٺر جيڪڏهن ڪا شورش ڪجي ته نتيجو ڪهڙو نڪرندو.... نٿي
جي ماڻهن جو ساٿ ملندوسون يا نه؟ “ هڪڙيءَ ڪنڊ مان هڪڙي همراھ ڳالهه
اچلائي پڙهڻ وڌي

” ادا اها ڳالهه ڏاڍي ڏکي آهي..... نوجوانن مان ته شايد ڪافي ساٿ ڏيندا.
سواءِ انهن جي. جن جي ماتتن کي مغلن ٽواڙيو آهي. ۽ ڪانئن ان جي عيوض
وفاداريءَ جا پروانا لکائي ورتا اٿن. پيا اهي جن ارغونن ترخانن. ۽ هاڻ مغلن. سان
سڱا بنديون ڪيون آهن. سي به اسان جي ويجهو ڪونه لڙندا. هو ڏسندا ته اسان جو
پاسو زور آهي ته وات ٽڪائي اسان سان ڪندا. پر جيڪڏهن مغل زور ٿيا ته وڌي
واڪي چوندا ته سنڌي اچي چٽا ٿيا آهن. ظلِ الاهيءَ جي اسلامي حڪومت سان
ٽڪر ڪڍڻ بيوقوفن سان گڏ ڪفر آهي! ان لاءِ هو چار آڻ ملان به اهڙا اڳيان
آڻيندا. جيڪي سندن پٺڀرائيءَ ۾ فتوائون به جاري ڪندا. اسان جا ماڻهو ويچارا
هڪڙو ته ستايل گهڻو آهن. ۽ سالن کان سُڪ نصيب نه ٿيو اٿن. ۽ پيو ته اهو جه
اهڙا آهن جوشل نه ٻڌن ته ڪنهن ملان فتويٰ ڏني آهي. اصل اهڙا وڻن ويندا جن
ته ڌريان ئي ڌاريا آهن! اهي ماڻهو جن کي واپار وڙي جون ڪوٺيون آهن. ۽ جن جا
پلاوڻا سورت. دهلي ۽ آگري تائين آهن. يا جن کي بتدرن جي اوڳاڙيءَ جا ٺيڪا
آهن. سي مغلن جي چائنٺ جا اڳي به سلامي هئا ۽ هاڻ به ٿيندا. باقي رهيا ڪمي
ڪاسبِي. واڍا. لوهر. رازا. ڪوري هاري ناري سي بلاشڪ اسان جو ساٿ ڏيندا:
هنن جو روز ته الله تي آهي پر هنن جو الله ۽ اسان جو الله ساڳيو آهي!“

” منهنجو پنهنجو به اهوئي خيال آهي. پر هن وقت مغلن ۽ ارغونن ۾
جيڪو جهيڙو آهي. ۽ خلق کي جيڪي آزار پهتا آهن. تنهن مان سمجهان ٿو ته
هاڻ ڪجهه نه ڪيوسون ته پوءِ ويل هٿان نڪري ويندي دويدو مقابلي لاءِ شايد اڃا
وقت ڪپي پر گهٽ ۾ گهٽ اهو ته ڪجي ته مغلن کي ترخانن جي حرقت جو
ڄاڻ ڪجي جيئن اسان جي خلق تان ڪجهه بار جمڪو ٿئي.... “

سانوڻ جن ته پاڻ سان ڳالهائيندو ڳالهائيندو ڪنهن اونهي ٿپيءَ ۾ پئجي ويو.
سڀ همراھ ماڻ ٿي ويا. هنن کي خبر هئي ته جڏهن سانوڻ ائين. پنهنجي پاڻ ۾
غائب ٿي ويندو آهي ته پوءِ..... ته پوءِ ڪوچ ڪرڻ جي هڪل ضرور ٿيندي آهي.

جڏهن سانوڻ وري ڳالهائون ٿا ته هنن ٿي پانيو ڇڻ هنن ۾ ڪوئون روح وارد ٿيڻ لڳو هو. هن جي آواز مان پاڻو ۽ نرمي ۾ ڪري اڏامي ويئي! هو ڳچ وقت پنهنجي مھراھن کي هڪ هڪ ڪري هدايتون ڏيندو ويو جن مان ڪجهه وريام کي سمجھ ۾ آيون، ته ڪجهه بنهه ڪونه آيون.

اوچتو هن سانوڻ جو آواز ٻڌو جنهن ۾ اهڙي حجت هئي، جيڪا فقط پنهنجن سان ٿي ڪري سگھبي آهي، پر جنهن مان اها ڳالهه به ٻڌندي آهي ته اها حجت حڪم جو درجو رکي ٿي.

” وريام توکي ۽ ڏاترڏني کي موٽي ٺٽي وڃڻو پوندو..... اهو ڪم توتي آهي ته مغلن جي ڪن تي اها ڳالهه پوي ته شاهي قيدين کي سنڌين نه پر ترخانن پڇايو آهي..... ۽ شورش سنڌي نه پر ترخان ڪرڻ وارا آهن..... ۽ اهو به ته ترخانن جو وڏو لشڪر سيوهڻ کان ٺٽي تي چڙهڻ وارو آهي ته جيئن خسرو خان چرڪس، مرزا عبدالعليءَ جي نالي ۾ ٺٽي تي قبضو ڪري! “

سانوڻ گھڙيءَ لاءِ وريام جي اکين ۾ نھاريندي وري چيو: ” ۽ وريام پائو! سنڌ لاءِ رڳو بهادري نه پر عقل ۽ صحت به ڪم آڻي پوندي.....! هاڻ سنڌ کي ڀرتو! “

وريام جي دل ۾ عجيب احساس ڪر موڙڻ لڳو ته سانوڻ ڇڻ ته هن کي اعتبار جي امانت ڏيئي ڇڏي هئي، ۽ ان امانت جي سنڀال ڪرڻ لاءِ هن کي جيڪڏهن پنهنجو ساهه به گھورڻو پيو ته به سنڌ تان صدق ٿيڻ جو بهمانو ملي پوندو.

۱۲۱ جي ڪُڪ ۾ گُمرام متل هو. هري هري ٿي سمورا تارا جُهرندا جُھڪا ٿيندا ويا. اُماس جي اوندھ ۾ ڪا باڪ ڦٽڻ لڳي هئي. ٿوري آسمان ۾ اڪيون وجهي، پرھ ڦٽڻ جو انتظار ڪندي ڪندي ٿڪجي پئي هئي، پر نند ھن جي نيٺن کان ڪوھين ڏور هئي. ھن جو اڪيون ڄڻ تہ نند وڃائي ويٺيون هيون. ھن کي اوندھ کان ايترو ڊپ نٿي ٿيو جيترو نند کان! اوندھ ھن کان پنھنجي جيگل ڪسي ورتي هئي، ۽ نند ھن کي انسانن جي اندر لڪل وحشي بگھڙن جي وجود کان واقف ڪيو هو. ٿورن ئي ڏينھن ۾ ھن جي اکين جيڪي ڏٺو هو سو توھر بڻجي ھن جي ماڻڪين ۾ ٽنبجي پيو هو ۽ جڏھن اڪيون ٿڪجي بند ٿيڻ لڳنديون هيون تہ وري ڪنھن نئين واردات کان اُمالڪ پئجي وينديون هيون. ھن وري ڪڙندڙ جھڪي ٿيندڙ تاري جي ھرندڙ تروين جي پويان ڪجھ ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ان وقت ڀر واري ڪٽ تان ايندڙ سڌڪن جي آواز ھن کي چرڪائي ڇڏيو.....

”امان جاني.... امان جاني!“ ننڍڙي ٻالڪ نند ۾ سڌڪندي پڻ پڻ ڪئي. هو پنھنجي ڪٽ تان اُٿي، ڀر واري ڪٽ تائين آئي، ۽ ٻارڙي جي چاٽيءَ تي ٽھڪيون ڏئي، ھن کي سمارڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳي. پر ھن جي اوڀرن ھٿن کيس هيڪاري جاڳائي وڌو ۽ وڏي آواز سان ڀنڊڪڻ لڳو.

”امان جاني.... امان جاني!“

ھن جي روئڻ تي، ھن جي ڀر ۾ ستل نينگر بہ جاڳي پيو. نينگر اٺن نون سالن جي عمر جو هو پر بدن ۾ اھڙو ڀريل هو جو ٻارنھن تيرھن ورھين جو چوڪرات ٿي لڳو.

”ڪنيز ھن کي چپ ڪراءِ، اسان جي آرام ۾ خلل ٿو پوي ۽ ھن کي سمجھاءِ تہ حضور مرزا قيصر بيگ جا شھزادا روئيندا نہ آھن!“ چوڪري پنھنجي آواز ۾ نندا ڪرائي ھوندي بہ رعب تاب آڻڻ جي ڪوشش ڪندي چيو.

نوري ڪا گهڙي هن کي ڏسندي رهي. هن پنهنجي ڳوٺ جا ٻار به ڏٺا هئا، جيڪي روئندا به هئا ڪلندا به هئا، ڪيڏ به ڪندا هئا، تنگ به ڪندا هئا، ڪپڙي لٽي پائڻ ۾ مائرن يا پيئرن کي تنگ به ڪندا هئا، هڪ ٻئي کي دڙڪا دهمان به ڏيندا هئا، ڪيڏندي ڪلندي ڪڏندي وڙهندا به هئا، پر منجهن هڪ خاص ڳالهه هوندي هئي، جنهن جو احساس هن کي فقط هاڻ ٿيو هو: منجهن معصوميت هئي، ان لکوپر منهن تي بڪندڙ ماڻهو هو هنن ۾ ٻاراڻي هئي جيڪا قدرتي هئي، جنهن کانسواءِ هوءَ هنن کي تصور ۾ به آڻي نٿي سگهي. ان جي برعڪس، هي به ٻار هئا، پر منجهن ٻاروتڻ نه هو منجهن معصوميت بدران بناوت هئي، سندن ڪيڏ ۽ ضد به بناوت ۽ نرجائي وارو هو هنن جي منهن مان ماڻهو نٿي بکيو سندن منهن تي ڪوبه احساس قدرتي نه هو. جيڪي پنهنجي ماءُ ۽ پيءُ جي اڳيان به ٻار نه هئا، جيڪي پنهنجي ماءُ ۽ پيءُ جي اڳيان انگل ڪرڻ وقت به ٻار نه هئا، هي ٻار نوريءَ جي آزمودي جي دائري کان بنهه ٻاهر هئا، انڪري هوءَ هنن کي سمجهڻ، سمجهائڻ ۽ پرچائڻ کان لاچار هئي.

ان محل ڀري کان فجر جي ٻانگ جي صدا آئي ته چوڪرو هڪدم ٽپ ڏيئي هيٺ لٿو.

”ڪنڀن اسين وضو ڪرڻ ٿا گهرون.... اسان حضور ابا جان کي ٻڌائڻ گهرنداسون ته سندن حڪم جي تعميل ۾ اسين ڪابه ڪوتاهي نٿا ڪريون، ۽ اسين نماز لاءِ هنن سان گڏجي هلڻ لاءِ تيار آهيون!“

نينگر جي آواز تي ٻارڙي اوچتو پنهنجو روڻ بند ڪري ڇڏيو. نوري اُتي ئي ويٺي رهي. نينگر جي وڏي آواز ڳالهائڻ تي هڪڙو ڪارو ڍيو جهڙو حبشي اگهاڙي خنجر سان در کولي اندر هليو آيو. هن نهايت خونخوار نظرن سان نينگر کي گهوريندي چيو: ”ڪنڀن هنن کي خاموش رهڻ سیکار نه ته هنن سان گڏ تنهنجي سر جو به خير ڪونهي!“

حبشيءَ جي آواز ۽ اگهاڙي خنجر جي اولڙي هيڪاري نوريءَ جو ساهه سڪائي ڇڏيو. هن ٿورن ئي ڏينهن اندر جيڪي ڪجهه ڏٺو هو ان هن کي سيڪاري ڇڏيو هو ته اگهاڙو هٿيار پنهنجي اُڃ لاهڻ کانسواءِ، واپس ميان ۾ موٽي نه

ويندو آهي. حبشيء جي ڌڙڪي ۽ خنجر چوڪرن کي به هيسائي ڇڏيو ۽ هو پئي نوريءَ کي چنبڙي پيا. روج هنن جي نڙگهت اندر ٿي گهٽجندو رهيو. پئي ٻار ڪرڙيءَ وانگر پئي ڪنبيا. وڏي چوڪري جو رعب تاب ۽ حشمت به ڀر ڪري اڏامي ويا.

نوريءَ به ڪنبندي هيسيل آواز ۾ چيو: ”هاڻ هي نه روئندا، آءُ هنن کي ماڻ ڪرائينديس. اوهين وري آواز نه ٻڌندا.“

حبشيءَ پهريون ڀيرو نوريءَ کي چٽائي ڏٺو ۽ الائي ڇو هن جي دل پنهنجو ڌڪ گسائي وئي. يا الله، تو هن چوڪريءَ کي ڪيڏو نه حسن بخشي ڇڏيو آهي. هن سوچيو ته هن سموري عمر ارغون سردارن جي حرمن جي نگهباني ڪئي آهي، پر همڙو حسن، همڙي سونهن، همڙي دلڪشي هن ڪڏهن به نه ڏٺي هئي. ڇا غلام به ايڏا دلڪش ٿي سگهن ٿا؟ هن کي بصري جي بازار ۾ وڪامڻ وقت، پنهنجي ڏاڏي جا چيل لفظ ياد اچي ويا: ”اسين ڪوجها انهيءَ ڪري آهيون، جو غلام آهيون. جڏهن غلاميءَ جا زنجير ڪٽجي ٿا وڃن، تڏهن قومن ۾ حسن ۽ دلڪشي به موٽي ايندي آهي!“

حبشيءَ جي اکين ۾ ڪو گھڻو ڌنڌو لهي آيو. هن کي اهو وقت ياد آيو جڏهن هن کي ٻين سان گڏ زنجيرن ۾ جڪڙي جهاز ۾ سوار ڪيو هئائون. هن جهاز ۾ پنهنجي ساٿي غلامن سان پنهنجي ڏاڏي جي ٻڌايل ڳالهه ڪئي هئي. هن جي ڳالهه جو هن جي ساٿين تي عجيب اثر ٿيو هو. هنن مان ڪنهن چيو هو ته پوءِ ڇو نه اسين به آزادي ماڻيون ۽ حسن ۽ دلڪشي ماڻيون! ۽ پوءِ هنن سڀني گڏجي، جهاز تي بغاوت ڪري آزادي حاصل ڪري ورتي هئي. وڙهندي وقت هن کي ائين محسوس ٿيو هو ڇڻ ته سج جا ڪرڻا هن جي رت ۾ پنهنجو سمورو حسن اوتي رهيا هئا. جيئن جيئن هو پنهنجي آقائن کي ڪپيندو وڌيندو ڪيرائيندو ويو تيئن تيئن هن جو اهو احساس وڌيڪ اونهو ٿيندو ويو ته هن جي بد صورتِي هن جي جسم تان، ڪنهن پراڻي گل وانگر لهندي ٿي ويئي، ۽ هڪ نئين خوبصورت گل ان جي جاءِ وٺندي ويئي. سج جا ڪرڻا هن کي پنهنجو حسن بخشي رهيا هئا. هن جي ڪوجهاڻي تبديل ٿي رهي هئي.

جڏهن هن ۽ هن جي ساٿين جهاڙ تي قبضو ڪري آزادي حاصل ڪئي هئي،
 تڏهن جهاڙ جي عيشي تي بيهي، هن وصال سمنڊ مٿان سڄ جي ڪڙندڙ شعاعن کي
 مخاطب ٿي رڙ ڪندي چيو هو: ”اي سمنڊ، ڏس اڄ آءُ به تو وانگر آزاد آهيان! اي
 سڄ، ڏس اڄ آءُ به تو وانگر آزاد آهيان! ۽ آءُ ايڏو ئي خوبصورت آهيان، جيترو تون
 خوبصورت آهيان!“ هن کي پنهنجا سمورا ساٿي ايترا ئي سڻا لڳا، جيترو هو پاڻ
 سڻو هو.

۽ پوءِ هنن گڏجي هڪ گيت ڳاتو هو جنهن جا لفظ اڳ ڄاتل نه هوندي به،
 ائمرادو هنن جي ويڪرين ڇاتين مان، گونجي اٿيا هئا:

”سڄ سڻو آهي،

— چاڪاڻ ته آزاد آهي!

سمنڊ سڻو آهي،

— چاڪاڻ ته آزاد آهي!

پکي سڻا آهن،

— چاڪاڻ ته آزاد آهن!

جبل سڻا آهن،

— چاڪاڻ ته آزاد آهن!

پيلا سڻا آهن،

— چاڪاڻ ته آزاد آهن!

دريا سڻا آهن،

— چاڪاڻ ته آزاد آهن!

اسين سڻا آهيون،

— چاڪاڻ ته اسين آزاد آهيون!

— چاڪاڻ ته اسين آزاد آهيون!

پر پوءِ، جڏهن هو بصري پهتا، ۽ هنن جي آقائن ۽ خريدارن جي محافظ آقائن،
 نهنجي ٻين غلامن ۽ لشڪرين جي مدد سان، هنن کي وري غلام بڻائڻ جي

ڪوشش ڪئي. تڏهن هو ائين وڙهيا هئا، جڻ پهاڙ وڙهي رهيا هئا، جڻ سج وڙهي رهيا هئا، جڻ سمنڊ وڙهي رهيا هئا! هڪ هڪ ٿي هن جا ساٿي ڪرندا ويا. لشڪرين جي ڪٽڪ اڳيان هي آڱرين تي ڳڻڻ جيترا، سنگن وانگر لڻجندا ويا! جڏهن هن کي وري زنجيرن ۾ جڪڙي امير جي اڳيان آندائون، تڏهن هن ڪار پڇيو هئائون: ”توبغاوت ڇو ڪئي؟“

”غلام بغاوت ڇو ڪندا آهن؟“ هن جڻ پاڻ کان سوال ڪيو.

”اهوئي ته توکان پڇئون ٿا ته غلام ٿي ڪري تو ڇو بغاوت ڪئي؟“
”مون سونمن حاصل ڪرڻ ٿي گهري ۽ مون ٻڌو آهي ته آزاديءَ سا، ڪوجهاڻي ختم ٿي ويندي آهي!“

۽ پوءِ هن کي هميشه لاءِ ڪوجهو ڪرڻ لاءِ جڏهن هن جي مردانگي هن ڪا، ڪسي ورتائون، ۽ کيس خواجه سرا جو لقب ڏنائون، تڏهن هن کي هيڪاري وڌيڪ يقين ٿي ويو ته آزادي سونمن آهي، آزادي مردانگي آهي. آزادي ڪس سان انسان کي هميشه لاءِ اندران توڙي ٻاهران، ڪوجهو بنائڻ آڻائن جو دستور آهي!

۽ هن وري هن سنڌي نينگرِيءَ ڏانهن ڏٺو: شايد سنڌي واحد قوم آهن جيڪي غلام هوندي به سمڙا آهن! هن جي دل چيو ته هن چوڏهينءَ جي چنڊ کان خوبصورت وينگس کان پڇي ته تون غلام هوندي به ايڏي سمڙي ڇو آهين؟
۽ پوءِ هن خنجر وري پنهنجي مياڻ ۾ وجهي ڇڏيو ۽ هوريان چيائين ”تون هن کي ماڻ ڪراءِ، نه ته“ هن جي ڊڙڪي ۾ هاڻ اها ڪاٺ نه هئي، اها خنجر جو اگهاڙي ڌار نه هئي، ۽ هو ائين ئي پڙ پڙ ڪندو ٻاهر هليو ويو.

ٿوري ڪا گهڙي هن حبشيءَ کي ويندي ڏسندي رهي. ڊپ کان هن جي بد جي رڻي جڏهن جمڪي ٿي، تڏهن هن وري چوڪرن ڏانهن نماريو جيڪي اڃا تائين هن جي تنگن سان چنڊڙيا پيا هئا. هنن ٻارن سان هن جو ڪوبه رشتو نه ڪونه هو پر تڏهن به حبشيءَ جي خنجر ۾ هنن جي موت جا امڪان ڏسي، ه دهلجي ويئي هئي، ڊڄي ويئي هئي، ۽ ڪمڪاءِ کان هنن کي پنهنجي پاڪر پناهه ڏيڻ جو جذبو الائي ڪٿان ۽ ڪيئن هن جي دل ۾ پيدا ٿيو هو. اهو ان ج

ڄود ٿيو هو ته اهي چوڪرا مرزا فيصر بيگ جا پٽ هئا. جنهن جي اشاري تي،
ن جي ماءُ ۽ هن جا سوت ماسات پالن جو بک ٿيا هئا. هن کي اها رات ياد آئي.
هن هن جي ڳوٺ تي ڏاڙو لڳو هو.....

هنن جي دنيا ڏاڍي مختصر، ڏاڍي مائيٽي، ڏاڍي ساڃاهه واري هئي. اٺ ڏهه گهر مس هئا، جيڪي ڏاڏائي يا ناناڻي سڱ سان پاڻ ۾ موتين وانگر پوتل هئا. هنن جو خوشيون به گڏيل هيون، هنن جا غم به گڏيل هئا. هنن جون محبتون به گڏيل هيون ته دشمنيون به گڏيل هيون. رڳو ننڍن نيتن جي دشمنين ۾ هڪڙي نئير دشمنيءَ نئين سر منهن ڪڍيو هو اها دشمني هئي مغلن جي خلاف. اها دشمني هڪ اڳين دشمنيءَ جون نئون روپ هئي. اڳين دشمني ترخانن لاءِ هئي، ۽ هاڻ ان جو روپ مغلن جي دشمنيءَ ورتو هو. پر اها دشمني به جڻ ته ذاتي به هئي خانداني به جنهن ۾ اها ڳالهه وڌيڪ نمايان هئي ته جڏهن به ترخانن يا مغلن جي ڳالهه نڪرندي هئي ته پنهنجا ذاتي جهيڙا جمعا ۽ تڪرار ختم ٿي ويندا هئا.

ٿوريءَ کي ياد آيو ته سندس ماساٽ خيرل جي گهوڙيءَ ”چنبيليءَ“ جي هاءِ سڄيءَ سنڌ ۾ قهليل هئي. ڪٿان ڪٿان جا ماڻهو رڳو گهوڙيءَ کي ڏسڻ لاءِ اچڻ مهل ٿيندا هئا، ۽ پوءِ اوطاقتن ۾ گهوڙن جي نسلن - ۽ خاص طرح سنڌ ۾ گهوڙن - تي سگهڙ سڄيون سڄيون راتيون پيا بيت ۽ پروليون ڏيندا هئا. سڪند جي گهوڙي ”بوسيفل“ کان دولهه دريا خان جي گهوڙي ”ملوڪ“ تائين، گهوڙن ۾ شجرا بيتن ۾ بيان ٿيندا هئا. خيرل ته پنهنجي گهوڙيءَ جو مٿ جنتي گهوڙن کا، به مٿاهون پائيندو هو ۽ جڏهن هو ٺٽي جي پير سڪندريءَ واري گوء کڻي آيو ته هڪاري هن جو مان ايدو مٿاهون ٿيو جو ماڻهو پوڳ ڪري چوندا هئا ته خيرل ته شادي به چنبيليءَ سان ڪندو جو رات ڏينهن پيو چنبيليءَ جي ٿله ٽڪور ڪري!

پوءِ جڏهن ٺٽي جي عامل جا ماڻهو شهنشاهه جهانگير لاءِ گهوڙي ڏسڻ آيو ته جڏهن ته هنن جو ڳوٺ جڻ ته سنڌ جو مرڪز بڻجي ويو. سيوهڻ مان ترخانن، به مان سيدن ۽ چانڊڪا مان امير خانين ايلچي موڪليا ته گهوڙي اسان کي ڏيو

شهنشاهه کي پيش ڪريون: قيمت جيڪا خيرل چونڊو سا کيس ملندي نٿي جي عامل ته پنهنجو خاص ماڻهو - قيصر بيگ - موڪليو ته گهوڙي ڪاهي اچي. خيرل اصل ڪنهن جي ڳالهه مڃڻ لاءِ تيار نه هو. ڳالهه وڃي لاهور پهتي. جهانگير جا خاص ماڻهو گهوڙي ڏسڻ آيا. وڏي دربار لڳي. پنوهرن جي چڱي مڙس جنهن اهو مامرو پئنجائت جي اڳيان اچي وڌو ته به خيرل اصل ”ها“ نه ڪئي. پنهنجي پير مرشد سائين چڱي ڏني شاهه جو به چيو نه ڪيائين. نيٺ نٿي جي عامل سپاهين جو شاهي دستو موڪلي ڏنو ته خيرل قيمت وٺڻ تي راضي نه ٿئي. ته گهوڙي زوريءَ ڪاهي اچن.

ان رات سڄي ڳوٺ جو ساڙهه مٺ ۾ هو. چوڌاري ڳوٺ کي مغل لشڪرين گهرو ڪري ورتو هو. ڪنهن کي به ڳوٺ مان ٻاهر نڪرڻ جي اجازت نه هئي. نه وري ڪو ڳوٺ ۾ اندر داخل ٿي ٿي سگهيو. خيرل کي سمجهائڻ لاءِ وري پئنجائت ويئي. مرشد جو خليفو پاڻ به هلي ملي آيو مغلن جي سفارش لاءِ ۽ پر خيرل وٺڻ گهوڙو ٻڌڻ نه ڏنو. مغلن ڌڙڪو ڏنو ته اسين ڳوٺ کي باهه ڏيئي حملو ڪري گهوڙي ڪاهي وينداسون! پر ان جو خيرل تي اثر خير ڪي ٿيو. هن فقط ايترو ئي چيو ته ”گهوڙي منهنجي آهي، زوريءَ يا لالچ سان گهوڙي هرگز نه ڏيندس!“

مغلن کي ڪاوڙ ته ڏاڍي هئي. هو سنڌ جا حاڪم هئا، سنڌي هنن جي رعيت هئا. رعيت جي اها مجال جو پنهنجي وهڻ کي. مغلن جي حڪم جي باوجود، سندن خدمت ۾ پيش نه ڪن! پر چيائون ٿي ته گهوڙيءَ جي هاڪ ٻڌي خود ملڪ اعظم نورجهان ضد ڪيو هو ته گهوڙي کيس پيش ڪئي وڃي.

جڏهن پئنجائت جي فيصلو تي به خيرل نه بيٺو تڏهن مغلن آخرڪار گهوڙي زوريءَ ڪاهڻ جو فيصلو ڪيو. سو ڪن مغل لشڪري نما شام جو پالا آڻيندا ڳوٺ ۾ داخل ٿيا. هنن جي اڳيان ڪابه رنڊڪ نه هئي. مغل ڪجهه شڪيا ته ضرور ڪا ڪيڏ رٿيل هئي. هنن جي تجربتي هنن کي ٻڌايو ته ڪنهن به سنڌي ڳوٺ تي چڙهڻ سولو نه هو. ننڍا نيٽا جوان مٿي مارائي کانسواءِ ڳوٺن تي قبضو ڪرڻ نه ڏيندا هئا. تعداد ۾ ٿورا هوندي به ائين وڙهندا هئا، جن بکي شينهن پنهنجي چُر جي حفاظت ٿي ڪئي. پر اڄ ڳوٺ جا سمورا مرد پنهنجي پنهنجي

ويڙهي اڳيان خاموش بت بڻيا بيٺا هئا. ڪنهن به مغلن سان اٽڪڻ جي ڪوشش نه ڪئي. ۽ هو سڌا اچي خيرل جي ڪُڙھ تي بيٺا. خيرل جي ڪُڙھ ۾ به مڪمل ماٺ هئي. خيرل به اُتي ڪونه هو نه ئي ڪو سندس سنگتي ساٿي موجود هو. البت چنبيلي اُتي موجود هئي. پر سندس خوبصورت مُنڍي ڌڙ کان ڌار هئي.!

مغل جيئن آيا، تيئن واپس وريا. هنن کي سنڌين جو هيءُ ضد بند سمجھ ۾ نه آيو. شهنشاهه جي حڪم تي خيرل کي اشرفين جي خريزين جي آڇ ڪئي وئي هئي. پر خيرل اشرفين جي خريزين وٺڻ بدران پنهنجي اهڙي سونهاري گهوڙيءَ کي پنهنجي هٿن سان گهمي ڇڏيو. هي سنڌي پڪ ئي پڪ عقل جا انڌا آهن! پر هاڻ هو نورجهان بيگم کي ڪهڙو جواب ڏيندا؟ ان تي سوچيندا، مغل موٽي ويا!

ان جي ٽئين ڏينهن ڳوٺ تي ڌاڙو لڳو. ٻٽون ٻڌل ويهارو مڙسن جو ڳوٺ تي ڪاهي آيو. گهوڙن جي هٽڪارن، ڪهاڙين، پالن ۽ بڙچين جي آوازن تي ٿوري ۽ سندس ماءُ چرڪ ڀري اُٿي ويٺيون هيون. نوريءَ جي اکين آڏو هڪڙو پالو ماٿس جي ڇاتيءَ کي چيمون چيمون ڪندو ويو ۽ هن جي جيجل ماءُ جي وات مان ڪلمو به چيرجي نڪتو هو. هوءَ ڊوڙي ماءُ تائين آئي، ۽ کڻي کيس پاڪر ۾ پريائين: ” امان منهنجي جيجل امان! “ هوءَ سڌڪن سان ماءُ کي هنج ۾ لوڏيندي رهي. پر پوءِ هڪڙي مڙسالي هن جي پانمن ۾ هٿ وجهي، هن کي چڪي اٿاريو ۽ ٻئي هٿ سان خنجر جي چمب هن جي نڙيءَ تي کڻي رکيائين. ان وقت به هن کي پنهنجي مرڻ جو ڪو خيال نه هو. هن چڪ ڏيئي، پاڻ ڇڏائي، وري پنهنجي جيجل ڏانهن موٽڻ تي گهريو. ان چڪ ۾ هن جي نڙيءَ ۾ خنجر جي چمب سان چمڪ اچي ويو ۽ رت لار ڪري هن جي چولي کي پٿرائڻ لڳو. پر هن کي ان زخم جو ڪو احساس نه ٿيو. هن جو دماغ هر احساس کان وانجهو هو سواءِ ان احساس جي ته هن جي مٿڙي امڙ هن جي اکين اڳيان، گهمي وئي هئي. هن وري ماءُ ڏانهن رومڙ ڪئي، ۽ ائين ڪندي هن مڙسالي جي هٿ ۾ خنجر اُڀو ٿيندي پاڻ ڏانهن ايندو ڀانيو پر ان وقت پريان ڪنهن فارسيءَ ۾ رڙ ڪري ڪجهه چيو جيڪو هوءَ سمجهي نه سگهي. اُلاريل هٿ روڪجي ويو. خنجر مياڻ ۾ هليو ويو ۽ ان جي بدران، هن مڙسالي، هن جي وارن کان چڪي، هن جي منهن ۾ ڏٺو. گهڙيءَ لاءِ، هن

تي هيسيل اڪين، انهيءَ مڙسالي جي منهن ۽ اڪين ۾ ٺهاريو: ٻٽ ٻڌل هئڻ ڪري،
 قط هن جون اڪيون ئي نظر آيون. انهن اڪين ۾ ديد ڪنهن بگهڙ جي ديد هئي؛
 نسانن جي اڪين ۾ هن ڪڏهن به اهڙي ديد نه ڏٺي هئي. شيرين اڪين جي وچ ۾
 برين پتلين ۾ رت جا ڏورا چڻ ٻاهر نڪرڻ تي هئا. انهن اڪين ۾ جيڪي ڪجهه
 و تنهن کي ڏسي پهريون ڀيرو نوريءَ جي نَس نَس ۾ ڀڄ ويو ۽ هو انهيءَ
 پ کان ٽڙڪڻ لڳي. ڪنهن اڃا تي اُمالڪ احساس هيو، هن مڙسالي کي ڏکو
 نو. هو آڻڙجي پويان ڪريو ۽ هوءَ دروازي ڏانهن پڳي، پر در تي پتون ٻڌل به پيا
 رُسا، خنجر هٿن ۾، چڻ هن جي انتظار ۾ بيٺا هئا. اُن وقت نوريءَ پهريون ڀيرو رڙ
 ڪئي، اهڙي رڙ جيڪا هوءَ ڳچ وقت تائين وساري نه سگهي. اها رڙ هن جي روح
 ن روڙجي نڪتي هئي. ان رڙ ۾ ڪي به لفظ نه هئا، پر اها رڙ سڄي ڳوٺ جي رڙ
 جي ٻُڙڻ لڳي.

هن جي پنهي پانهن کي رسي سان ٻڌي هن جي چيلهه ۾ به ڪٿي رسو ٻڌائون،
 هن ائين پانيو چڻ ته هن جو سڄو بدن ساڻو ۽ سُن ٿي ويو هو. هن کي ڪنهن به
 ڏاءَ جو احساس نه هو. هن جي ڳچيءَ جي زخمر ۾ رڳو ڏنئون ڏنئون پئي ٿي، پر ان
 به ايڏاءَ جو احساس نه ٿي پانيائين. هاڻ ته هن کي پنهنجي مٺي جيبل به ياد نه
 ٿي. جيڪڏهن ڪو احساس هوس ته اهو ته پراين مڙسالن جي اڳيان هو، مٿي
 هاڙي هئي، ۽ هن جي چاٽي گنديءَ سان ڍڪيل نه هئي، ۽ رکي رکي اهي پرايا
 رسالا هن کي گهور پائي ڏسندا ٿي رهيا، پاڻ ۾ مَس پَس ڪندا ٿي رهيا، جن جي
 لپي هن نه ٿي سمجهي. ڌارين جي انهن اگهاڙين نظرن ۾ هن پاڻ کي ننگو ٿي
 حسوس ڪيو. جڏهن هڪڙي مڙسالي هن کي ڪلمن وٽان ڪٽي گهوڙي تي
 هاريو تڏهن ته هيڪاري هن جو اهو احساس کيس وڌيڪ کائڻ لڳو. گهوڙي تي
 سڻ کان ڳچ وقت کان پوءِ به هن کي اهي ڌاريان هٿ پنهنجي بدن ۾ کٽل ٿي
 حسوس ٿيا.

جڏهن هن کي ٺٽي آندائون ۽ قيصر بيگ جي سامهون، سندس رسا کولائون،
 هن هن سندن گفتگوءَ جو فقط هڪ لفظ سمجهيو جيڪو قيصر بيگ، هن جي
 ڏي مٿي ڪندي سندس منهن ۾ گهوريندي چيو: ”سبحان الله!“

جڏهن ٻيا هليا ويا، تڏهن وري قيصر بيگ، اُٿي بيٺو ۽ ڪڏهن پري ڪا ڪڏهن ويجهو اچي، هن کي جاچيندو ٺهاري ٺهريو. هن جي منهن تي سرهڻ سان گڏ حيرت به هئي، ۽ هن وري هڪڙو ڀيرو چيو: ”سبحان الله!“ ٿوري دير ڪا پوءِ تازي وڃايائين ته هڪڙي هن جيڏي چوڪري اندر اچي ادب سان بيٺي رهڻ قيصر بيگ هن کي فارسيءَ ۾ ڪو حڪم ڏنو ۽ هن چوڪريءَ فقط ”بلي آقا!“ لفظ اڇاريو.

چوڪريءَ هن کي پاڻ سان هلڻ جو اشارو ڏنو ۽ هوءُ بنان ڪجهه سمجهڻ ۾ هن سان گڏ هلي آئي. هوءُ هن کي هڪڙي سجايل ڪمري ۾ وٺي آئي. هن سڄي ڄمار اهڙو ڪمرو ڏسڻ ته ڇا تصور ۾ به نه آندو هو. هتي ته هر شيءِ ڄڻ بخمل ريشم جي ٺهيل هئي. پٽ تي غاليچو وڇايل هو جنهن ۾ هن جا پير اندر گهرندا ٿا ويا، ۽ هوءُ ٿاڀڙجندي بچي. سامهون هڪ شاهي پلنگ تي ڪيمخواب جي طو وهائي تي ٿيڪ ڏيو هڪ مائي ويٺي هئي. هن جو سمورو بدن گلابي ريشم ۾ پھراڻ سان ڍڪيل هو جنهن مان هن جو بدن پٺي نظر آيو. ٻه ننڍيون نيتيو چوڪريون، هن جي پلنگ وٽ، گوڏا کوڙيو ويٺيون هيون. پلنگ جي سيرانديءَ کان، هڪڙي ٻي جوان چوڪري ريشمي جمال وارو پڪو جفلي رهي هئي.

هن جي اچڻ تي، مائيءَ رڳو اک جي اشاري سان هن سان گڏ آيل چوڪريءَ کان ڪجهه پڇيو. چوڪريءَ فارسيءَ ۾ ڪجهه چئي ادب سان پوئتي هٽي بيٺي رهي. ان وقت مائي اٿي ويهي رهي ۽ گهور ڪري هن کي ڏسڻ، جاچڻ لڳي. هن ۾ اکين ۾ ڪابه سرهڻي نه هئي، البت حيرت ضرور هئي. اوچتو مائيءَ ڪجهه چي ڀر ٿوريءَ کي ڪجهه سمجهه ۾ نه آيو. مائيءَ هيٺ ويٺل چوڪرين مان هڪڙيءَ کي ڪجهه چيو. هن چوڪريءَ هن ڏانهن مهاڙ ڪري چيو: ”خانم پڇي ٿي ته فارسي ٿي اچئي ڇا؟“ هن رڳو ڪنڌ ڌوڻي ٺهڪر ڪئي.

”نالو ڇا اٿي؟“

هوءُ منجهي پئي. هنن کي ڇا ٻڌائي ته فقط چار پھراڳ هوءُ ٿوري هئي، جنهن جي هڪ ماءُ هئي، جيڪا هن کي ايترو پائيندي هئي، جو ڄڻ کيس دل ۾ جاءِ ڏي ٿي گھريائين، جنهن جو هڪ پيءُ هو جيڪو هن جي وڪ وڪ تان ٻلهار ٿيندو ه.

هن کي پنهنجا سوٽ ماسات هئا، جن سان انگل آرا ڪري هوءَ ڏينهن رات وساري ويهندي هئي. هن جو پنهنجو ڳوٺ هو جنهن جا لاکيڻا ماڻهو پيار محبت ۽ ماڻهپي کانسواءِ ڪجهه ڪين ڄاڻندا هئا. اڄ هوءَ اها نوري ته ڪانه هئي. اڄ هوءَ بندياڻي هئي. جنهنجو سڀ ڪجهه ڪسجي چڪو هو. هوءَ ڪيئن چوي ته هن جو نالو نوري هو! نوري نالو ته انهن سمورن رشتن نالن جو نالو هو. انهن کانسواءِ ته هوءَ ڪجهه به نه هئي.

هن ڪوبه جواب ڪونه ڏنو.

”تون گونگي آهين ڇا؟“

هن وري به ڪو جواب ڪونه ڏنو.

ماڻهيءَ جي نظر هن کي گهوريندي رهي. ۽ پوءِ هن چوڪريءَ کي وري ڪجهه ٽڪڙو ٽڪڙو چيو.

هوءَ چوڪري وڌي هن وٽ آئي. ۽ کاڌيءَ کي مٿي ڪري هن جي ڳچيءَ تي زخم کي ڏٺائين. هن جي چولي جو ڇاتيءَ وارو سڄو حصو ڇمچ ڳاڙهي رت سان ريتو ٿي. هن جي بدن سان چنبري پيو هو.

”آئي، تنهنجي ته سڄي سسي وڌي پئي آهي!“

ان وقت جيڪي ڪجهه هن سان ٿيو هو هڪ واچوڙي وانگر هن جي اکين، پرن ۽ لوڻن ۾ پوسرڻ لڳو. هڪڙو سڌڪو هن جي اندارن، الاڻي ڪٿان، ڪنهن اونھائيءَ مان اٿيو ۽ هن جي ڳچيءَ جي زخم ۾ ڦٽڪڻ لڳو. هن جي اکين اڳيان ڪارا ڳاڙها ساوا ترورا، پاڇولن وانگر ترڻ لڳا، ۽ انهن ترورن ۾ هن کي پنهنجي جيجل ماءُ جي پالي سان چچريل سسني نظر آئي. هن جي مغز ۾ پهرين رڳو هلڪي گھومات محسوس ٿي. ۽ هن هٿ وڌائي، چوڪريءَ جي ڪلمي کي جهلي، پاڻ سنيالڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هوءَ پوءِ به پاڻ سنيالي نه سگهي. ۽ اتي ئي ڍرڪي پئي ۽ ڏند ٽجي ويئي.

جڏهن هوءَ هوش ۾ آئي، تڏهن هن ائين سمجهيو ته هوءَ ڪنهن اهڙي هنڌ پئي آهي، جتي مختلف پکي چرپر لايو ويٺا آهن. اهڙا پکي جن جون لاتيون هن لاءِ بلڪل اوڀريون هيون. هري هري ٿي. هن کي اها ڳالهه سمجه ۾ آئي ته اهي پکي نه.

پر زائفائون هيون، جيڪي اوڀري ٻوليءَ ۾ ڪنهن ڳالهه تي بحث لايو وٺيون هيون. جڏهن هن اڪيون ڪوليون، تڏهن هن جي پهرين نظر اُن چوڪريءَ تي پئي، جنهن هن سان سنڌي ڳالهائي هئي. چوڪريءَ به هن کي سجاڳ ٿيندي ڏسي ورتو ۽ هوءَ ٽپ ڏيئي اچي وٽس پهتي.

”مائي، اسان ته سمجهيو ته هاڻ وڃي الله کي پرڻيئن!“

”توهين ڪير آهيو؟“ هن جهيڙي آواز ۾ پڇڻ ڪئي. هن جي آواز تي سموريون چوڪريون اچي هن جي ڪٽ تي ڳاهت ٿيون. هن اهو ڀانيو ته هو هن کي عجيب نظرن سان ڏسي رهيون هيون: انهن نظرن ۾ حسد هو نفرت هئي، حيرت هئي، پر هڪ اڻ-لکي حسرت به هئي.

”اسين حضور مرزا قيصر بيگ جي حرر جون ڪنيزون آهيون!“ سنڌي ڳالهائڻ واري چوڪريءَ چيو.

”ڪنيزون ڇا ٿينديون آهن؟“

”ڪنيزون؟..... ها، شايد سنڌيءَ ۾ انهن کي ٻانهيون چئبو آهي.“

”ٻانهيون ته راڻين وٽ هونديون آهن.....“

”ها، راڻين وٽ به ٿينديون آهن.....!“ چوڪري پاڻ به منجهي پئي.

”پوءِ اوهين ڪيئن ٻانهيون ٿيون.....؟!“ هن معصوميت منجهان سوال ڪيو.

ڪا گهڙي هوءَ نينگر چپ ٿي ويئي. هن جي اکين ۾ هڪ عجيب ڏک جو پاڇو لاهي آيو: ڇڻ هن کي ڪا ڳالهه ياد اچي ويئي.

”حضور مرزا اسان کي قنڌار جي بازار ۾ خريد ڪيو هو..... سو هاڻ اسين هن جي ملڪيت آهيون، جيڪي ائين وڪامنديون آهن، تن کي ڪنيزون چئبو آهي!“

هن کان چرڪ نڪري ويو. هوءَ امالڪ اُٿي ويهي رهي. ”ڇا بازارن ۾ ماڻهو به وڪامندا آهن؟ انسان انسانن کي ڪيئن وڪڻندا هوندا؟!“ هن ڇڻ پنهنجي پاڻ کان سوال ڪيو.

هن ٿوريءَ کي چٽائي ڏٺو پر هن جي اکين ۾ بي اعتباري ۽ معصوميت کانسواءِ ڪجهه ڪونه هو. هن سوچيو ته هن کي ڪيئن سمجهائي سگهندي هن جي ٻوليءَ

پر شايد اهڙا لفظ ٿي نه هجن، جنهن سان هوءَ پنهنجو مطلب هن کي سمجهائي
 سگهي. پر پوءِ هن کي هوريان هوريان غاصبن ۽ سوداگرن، جنگين ۽ مال غنيمت
 جا داستان ويهي ٻڌايا. هيءُ ان زماني جي ڳالهه هئي، جڏهن هڪڙن انسانن جو
 پورهيو ٻين انسانن جي ملڪيت بڻجي ويو ۽ انساني رشتن ۾ آقا ۽ غلام جو
 تصور پيدا ٿيو ۽ پوءِ جڏهن انسانن نئين رشتي، نئين تصور کي قبول ڪرڻ کان
 انڪار ڪيو تڏهن نئين طاقت جي نشي ۾ چور آقائن، چند سڪن، چند غلامن،
 چند ڪنيزن جي ڏکڻا ڏيئي، پنڊتن، پروهتن، پادرين ۽ ملن کان اها فتوا ورتي، اها
 منڊ حاصل ڪئي ته انسان ازل کان آقا ۽ غلام جي رشتي ۾ ٻڌل آهي، ۽ انهيءَ
 رشتي کي قائم رکڻ ۾ ئي خدا جي خوشنودي آهي. انهيءَ تصور جا مخالف خدا
 سان بغاوت جا ڏوهاري آهن. هنن جي سزا تياس تي تنگجڻ آهي. جڏهن تياس تي
 تنگجڻ وارا گهٽجندا ويا، تڏهن انهيءَ نئين رشتي ۾ لهجڻ شروع ڪيو ۽ هڪ
 ماڻهوءَ کان هڪ ڪٽنب، هڪ ڪٽنب کان هڪ قوم تائين آقائن ۽ غلامن جي
 ورهاست ٿيڻ لڳي. انسان وڪامڻ لڳو ۽ انهيءَ وڪري جو ڪٿيو ڪائيندڙن وري به
 پنڊتن، پروهتن، پادرين ۽ ملن جي فتوائن جي مدد سان فاتح ۽ مفتوح، حاڪم ۽
 محڪوم قومن جي نئين رشتي جو نئون سرشتو قائم ڪيو. جيڪو ڏاڍو سو گابو.
 ٿي ته ويو پر ان گابي کي ڏاڻڻ وارن هميشه ڏاڍن جوساٽ ڏنو. ائين جڏهن يونانين
 ايرانين کي فتح ڪيو ته ايراني غلام ۽ ڪنيزون بازارن ۾ وڪامڻ لڳا. جڏهن
 عربن ايران ۽ سنڌ کي فتح ڪيو تڏهن بغداد ۽ دمشق جي بازارن ۾ ايراني ۽
 سنڌي غلام ۽ ڪنيزون وڪامڻ لڳا. جڏهن تاتارين بغداد کي تاراج ڪيو تڏهن
 عرب غلام ۽ ڪنيزون وڪاڻيون ۽ پوءِ جڏهن شهنشاهه هند جي نالي ۾ قنڌار کي
 مرزا غازي بيگ تاراج ڪيو تڏهن هوءَ پنهنجي سموري قبيلي جي نوجوانن
 چوڪرين سان گڏ قنڌار جي بازار ۾ ارغون سوداگرن جي هٿ وڪاڻي، فقط ويهن
 اشرفين جي عيوض! پوءِ هن کي ٺٽي جي بازار منجهان مرزا قيصر بيگ چاليهن
 اشرفين ۾ خريد ڪيو هو ۽ هوءَ هاڻي هن جي حرم جي ڪنيز هئي! هن جي جسم
 جان ۽ روح جو مالڪ مرزا رستم بيگ هو. جيئن وڻيس، تيئن هن کي هلائي، جيئن
 وڻيس، تيئن هن کي استعمال ڪري!

” ۽ شڪر ڪر ته توتي فقط اهو ڪم آهي ته تون خانم جي خاص ڪنيز آهين. ۽ تنهنجي حوالي. حضور جي فرزندن جي خدمت چاڪري آهي! جيڪڏهن هنن کي خوش رکندين ته انعام اڪرام سان نوازيين. پر جيڪڏهن ڪا شڪايت ٿي ته تنهنجي ڪل سلامت نه هوندي! “

” ته ڇا ٿئي پر به ٻانهين جي بازار آهي. جتي زائفائون وڪامن ٿيون؟! “ نوريءَ کي اعتبار ٿي نٿي آيو.

” هائو هائي ته ارغون سوداگرن سان گڏ مغل سوداگر به غلام ۽ ڪنيزون وڪڻن ٿئي ايندا آهن. ۽ وڏا واک لڳندا آهن..... “ ڪنيز هن کي يقين ڏياريو.

” زائفائن سان گڏ مڙسالا به وڪامندا آهن ڇا؟ “ هن جي حيرت جيئن پوءِ ٿيڻ وڌندي ويئي.

” تون ته صفا ڪا ٻالي ڀولي آهين. ها، هي ڪارا ديون جهڙا خواجه سرا، ۽ ڳيرو ساقي به ائين ئي وڪامندا آهن. جيئن اسين وڪامنديون آهيون..... تون پنهنجي سوچ ته حضور مرزا صاحب توکي پاڻ وٽ ٿو رکي يا بازار ۾ نيلا ٿو ڪري يا وري سوکڙيءَ طور ٿئي جي عامل مرزا رستم بيگ کي ٿو ڏينئي..... مرزا رستم بيگ وٽ وئين ته پوءِ..... ته پوءِ..... “ ڪنيز ڳالهه ڪاٽي وئي.

” ته پوءِ ڇا؟ “ نوريءَ کان رهيو نه ٿيو ۽ سوال ڪري ويئي. هڪ نئون ڊپ هن جي سنڌ سنڌ ۾ اوتجي آيو.

” ڏس نه ڪنيزون مالڪن جي ملڪيت آهن. هنن جي حرم ۾ شامل آهن. مالڪ جيڪي وڻين. ساڻن ڪن. جيڪڏهن ڪو آقا خدا ترس آهي. شريعت جو پابند آهي ته پوءِ ڪنيزن مان ٿيندڙ ٻارن کي به نوازي ڇڏيندا آهن! “ ۽ پوءِ آواز کي جهيٽو ڪندي چيائين: ” اسان جو آقا مرزا قيصر بيگ به حضور آنجهاني مرزا باقيءَ جي. هڪ ڪنيز مان ڄاول اولاد آهي ۽ هن کي جيڪا عزت ۽ مرتبو مليو آهي. سو به انهيءَ ناتي جي ڪري.....! پر تون ڪو فڪر نه ڪر. حضور مرزا صاحب جن ڪنيزن سان گهٽ دلچسپي ٿا رکن! “ پوءِ هن وڏو ٽمڪ ڏنو. هن جي ٽمڪن ۾ ٻيون ڪنيزون به شامل ٿي ويون.

”پر هاڻ تون پنهنجي باري ۾ به ته ڪجهه ٻڌاءِ..... تو جهڙي چوڏهين جي چنڊ
ي شهنشاهه هند جي حرم کي سينگارڻ گهرجي. تون هتي ڪيئن؟ ۽ هي زخم
وڪي ڪيئن لڳو؟“

هن جڏهن سڌڪي سڌڪي سڄي روياد ڪنيزن کي ٻڌائي، تڏهن هن ڏٺو ته
هن جي اکين ۾ به لڙڪ هئا. ڪا گهڙي ماڻ ٿي وئي. ۽ پوءِ سنڌي ڳالهائيندڙ
ڪنيز هن کي ڳرائڙي پائيندي چيو: ”پيڻ، غلام قومن سان ائين ئي ٿيندو آهي
... تومن جيڪي ٿيو آهي، اهو اسان مان هر هڪ سان ٿي چڪو آهي. توتو رڳو
نهنجي جيگل وڃائي آهي، اسان جي اڳيان ته اسان جا قبيلن جا قبيل، پيءُ ماءُ،
اثر، پيڙهن، پوڙها، ايمر ٻارڙا - ائين ترارين ۽ پالن جو بڪ ٿيا آهن. اسان ايترو
ننڍو هوندي ڏٺو آهي، اسان جي اندر جي انسان تي ايترا گهاٽا رسيل آهن، جو
هڪڙو هڪڙو گهاٽو هڪ داستان بڻجي سگهي ٿو. تنهنجي ڳچيءَ تي خنجر جو
بمڪ آهي، پر اسان جي ته روح ۾ هزارين خنجرن جا ڇمڪ آهن.....“

هوءَ ڳالهائيندي رهي. آواز ڇڻ ته هن جي چپن مان نه پر هن جي چچريل روح
ان ٿي نڪتو. هن جي اکين مان لڙڪ سانوڻ جي مينهن وانگر پئي ٿيا. پر هن
ني روئڻ ۾ ڪوبه سڌڪو نه هو ڪا به اوچنگار نه هئي. فقط هڪ رڙ هئي، هڪ
هڪندڙ چيٽ هئي، جنهن کي ڪو آواز ڪونه هو فقط لمس هئي، فقط احساس
هي چڻنگ هئي، جيڪا هن جي لڙڪن سان به اُجهامي نه سگهي. نوريءَ کي
نهنجو غم به ڇڻ وسري ويو. هيءُ هڪ نئين غم جو احساس هو: پاڻي پائيوار غم
نوا احساس، شريڪ غم جو احساس!

هن هڪ ٿڌو ساهه کڻي چيو: ”مون ته الائي ڇا ڇا ڏٺو پر هن کي ڏس!“ هن
نهنجي ڀر ويٺل هڪ ڪنيز کي ڳرائڙي پائيندي چيو. ”هيءُ هڪڙي قبيلي جي
نڪيءَ جي ڌيءُ هئي. نئين نئين شادي ٿي هيس. سال کن مس ٿيو هوس. به جاڙا پٽڙا
بڻيائين. اڃا سمانجو به پورو ڪونه ڪيو هئائين ته سندن ڳوٺ تي مرزا غازي
يگ جي سپه سالار روشي خاطر حملو ڪيو. هن جي اکين اڳيان هن جي گھوٽ
ٿي، هن جي سمري ۽ سس کي، پالا تنبي ماريائون..... ۽ پوءِ هن ڏانهن وڌيا.....“

گهڙيءَ لاءِ هوءَ وري ماڻ ٿي ويئي: ائين ٿي ڀانيو ڄڻ ساهه جو ڪو گولو ه
جي نڙيءَ ۾ اٽڪي پيو هو جنهن کي ڳيت ڏيئي هيٺ لاهڻ جي ڪوشش ۾
ڪيائين.

”.... ۽ پوءِ هن ڏانهن وڌيا.... هن جا معصومڙا - ائين ڏينهن ۽ نون راتين -
ابهري جيتامڙا - ننڍڙي پينگهڙي ۾ ستل هئا. هيءُ انهن ڏانهن پڳي..... پر جيسيه
هوءَ اتي پهتي، تنهن کان اڳ..... سپه سالار تهڪ ڏيندي هڪڙو پالو پنهي ۾ تنب
ڏنو ۽ هو پئي جيتامڙا، بنا پاڪارڻ جي..... ها، هنن چون به ڪانه ڪئي..... پالي
ائين تنبيل هئا، جيئن سيخ ۾ ڪباب پچائڻ لاءِ ٻوٽيون تنبيل هونديون آهن!..
اهو سڀ ڪجهه هن پنهنجي اکين سان ڏٺو: هوءَ بي اعتباريءَ ۾ رڙ به ڪري
سگهي، پوءِ جڏهن هن کي اعتبار آيو ۽ هن جي روح مان ريم نڪتي، ته اها ريم
هن جي چپن ۾ ئي چپيائجي ويئي..... ۽ ٽي لشڪري بگهڙن وانگر هن کي چنبڙ
پيا..... کلندي تهڪ ڏيندي هن جي بدن تان ڪپڙا زوريءَ لٽائون، ۽ پوءِ..... ه
الف ننگي، نئين ويائيل زخمي ماءُ تي..... تنهي چئن پنهنجي مردانگيءَ کي ائيه
آزمايو..... جو جڏهن هن کي اسان جي قافلي ۾ آندائون تڏهن رت جا لوٽڙا هن ۾
سٿرن، گوڏن ۽ مڙين تي ڪنا ٿيڻ لڳا هئا، رت هن جي پيرن جي آڱرين جي وٿي
۾ جمجي ويو هو..... ان وقت کان اڄ ڏينهن تائين هن وري هڪ لفظ به نه ڳالهايو آهي
۽ مشهور آهي ته هيءُ گونگي آهي!“

هن پهريون ڀيرو اوچنگار ڏني، پنهنجي ڀر ۾ ويٺل ان ڪنيز کي پاڪر ۾ پيڙا
چڏيائين. ۽ پنهي جي اوچنگارن نوريءَ جي دل ۾ نئين سر پالا تنبي چڏيا. هن ڪم
الائي چاڻيو هن وڌي پنهي ڪنيزن کي پنهنجي پاڪر ۾ پريو ۽ هن جا پنهنجا
سڌڪا، پنهنجون اوچنگارون هنن جي اوچنگارن ۾ ملي، هڪ گڏيل مشترڪ
ماتر بڻجي ويون.

اها رات، هو ڳچ وقت روئنديون، سڌڪنديون، هڏڪنديون رهيون، پوءِ ڪن
هڪ ڳالهه ڪئي، جنهن ڳالهه نوريءَ جي دل ۾ نوان ولوڙا وجهي چڏيا.
”چري تنهنجي ته قسمت چڱي آهي جو حضور مرزا صاحب کي ڪنيز
سان وندرڻ جو شوق ڪونهي.... تون ننڍي آهين، ڪنواري آهين! الله سائين توکي

ڄڻ ته فرصت ۾ ويهي ٺاهيو آهي. جيڪڏهن حضور مرزا صاحب پاڻ وندرائڻ جو سوچي ها ته تون مهينن جا مهينا خوابگاه کان ٻاهر جي روشني ڏسڻ کان مڪي وڃين ها!

”تنهنجي ٻي خوشقسمتي اها آهي ته توکي ٺٽي جي عامل مرزا رستم بيگ کي سوکڙي طور ڏيڻ بدران اهو سوچيو اٿن ته توکي شهنشاهه هند جي خدمت ۾ ڪنيز طور موڪليو وڃي. اُتي ته تون راج ڪندينءَ راج! اها ٻي ڳالهه آهي ته تنهنجو حسن ڏسي، ملڪ هند نورجهان بيگم توکي انارڪليءَ وانگر ڀت ۾ ڇڻائي ڇڏي يا شهنشاهه جي خوابگاه ۾ پهچڻ کان اڳ تيزاب سان تنهنجي شڪل تي بگاڙي ڇڏي....!“

”پر جيڪڏهن جهانگير جي نظر توتي پئي ته پوءِ.... ڪهڙي خبر.... تون هن جي دل جي ملڪه بڻجي وڃين ۽ ملڪه هند به ٿي وڃين.... پوءِ اسان ساهيڙين کي نه وساري ڇڏجانءِ! راج رائيون رعيت تي نظر وجهڻ وساري ويهنديون آهن، منهنجي پيءُ!“

نوريءَ ائين ڀانيو ڄڻ هو هن تي ٺٽوليون پيون ڪن. پر ڪا ڳالهه هئي، جنهن مان جي هنئين ۾ هڏڪ وجهي ڇڏيو. ۽ هن سندس وات تي هٿ آڻيندي چيو: ”دي اهڙي وائي ته نه ڪرا اوڙاهه پر وجهه راج رائي کي! دعا ڪر ته الله سائين وڇڙيا لائي يا موت ڏئي وطن جي مٽي نصيب ڪري!.... مون کي ته ڪو اهڙو ڏس ڏيو جو من ڪوٽ مان پڙ ڪري اڏامي وڃان، اها منهنجي آبي جو ڪهڙو حال هوندو؟! انهن ۾ چڪ وجهي امان لاءِ سڏڪندو هوندو.... الائي، آءُ ياد به ته آهيانس ڪين! نه نه. مون کي ڪيئن وساريو هوندائين....“

هوءَ پنهنجي پاڻ سان ڳالهائيندي رهي. هن جي اکين ۾ لڙڪن جي ڪينجهر ڦلڪي پئي هئي. آبي جي ياد هن کي وري جمهوري وڌو. سڏڪا هن جي ڇاتيءَ ۾ ڀرون پيدا ڪندا رهيا، ۽ ڪنيزون هن جي هيٺان ۾ متل طوفان کي پنهنجي ڇاتيءَ ۾ محسوس ڪرڻ لڳيون. هڪڙي انسان جو ڏک ٻين جي دفن ٿيل عذابن تي به جاڳائي وجهندو آهي!

ڪنيز وري کيس ڳرائڙي پاتي، ڪا گهڙي هن کي چاٽيءَ سان لائي، جنهن هن جو درد پنهنجي دل ۾ محسوس ڪندي رهي، پوءِ سندس اٿاھ اونھين اکين ۾ نھاري لاءِ، سندس، ڪاڏيءَ کي ٻن آڱرين سان مٿي ڪٽندي چيائين: ”چري متان دل لائي اٿئي..... اسان کي پيٽ ڪيو اٿئي ته اسين به توکي پيٽڻي ڏيکارينديوسون، توتان قربان ٿي وينديوسون..... جي ڪو وجهه مليو ته توکي هن بنديخاني مان ڪڍي اسين اهو سمجهنديوسون ته حياتي تاب پئي! پر توکي به تيسين هن حويليءَ ۾ ڪنيزن وانگر گھارڻو پوندو، متان ڪنهن کي شڪ نه پئجي وڃي..... خانم توکي اميرزادن جي سنڀال سڙي جو حڪم ڏي ته قبول ڪجانءِ..... پوءِ رک الله تي..... ڏئي مڙئي چڱي ڪندو.“

۽ ائين هوءَ اميرزادن جي ٽھل ٽڪور لاءِ خاص ڪنيز بڻجي ويئي، پر اڃا ٿورائي ڏينهن ٿيا ته خانم هن کي چيو ته شھزادن کي حضور مرزا پاڻ وٽ سڏايو هو ۽ هنن سان گڏجي وڃي، پهرين ته اها ڳالهه ٻڌندي ئي، هن جي پيٽ ۾ ڊپ ولوڙا وجهي ڇڏيا، هوءَ پراين مڙسالن وٽ ڪيئن ويندي؟ ۽ خبر ناهي ڪير هوندا اُتي؟ ۽ جيڪڏهن هن کي رستم بيگ جي حوالي ڪيائون ته پوءِ.....؟ ان ”پوءِ“ هن جي بدن ۾ نئين ٽڙڪڻي وجهي ڇڏي هن کي ڪنيزن مرزا رستم بيگ جي خصلتن بابت اهڙيون ڳالهيون ٻڌايون هيون، جو مرزا رستم بيگ جو تصور ئي هن جا وار ڪانڊاري ڇڏيندو هو، پر جي ئي انڪار ڪري ته پوءِ هن جي هتان بچي نڪرڻ جو به ته آسرو ڪونه هو! اهو سوچي، هوءَ جڏهن ڏوليءَ ۾ اميرزادن سان گڏجي، حويليءَ مان نڪتي، تڏهن هن دل ٿي دل ۾ اها دعا گهري ته ”يا الله، تون بيواهن جو واهرو آهين، منهنجي واهر ڪجانءِ!“

جڏهن ڏوليءَ وارن ڏوليءَ کي زمين تي رکيو تڏهن ئي هن کي اوچتو خيال آيو ته مرزا قيصر بيگ پنهنجن پٽن کي اهڙي ويران پڙيانگ جاءِ تي ڪيئن گهرايو هوندو، هوءَ جيسين ان بابت سوچي، تنهن کان اڳ به حبشي، اگهاڙين ترارين سان ڏوليءَ ڏانھن وڌي آيا، ۽ هنن کي لھڻ جو اشارو ڪيائون

هيٺ لهي وڏي اميرزادي هڪڙي حبشيءَ کي ٽرشيءَ مان چيو: ”اسان کي هڪدم حضور ابا جان جي خدمت ۾ وٺي هل.....!“

حبشي ڪا گهڙي هن اڙنگ اميرزادي کي ڏسندو رهيو ۽ پوءِ لاپرواهيءَ سان يائين: ”ڪنيزا! هنن پنهي کي اندر وٺي وڃ..... پر ياد رک ته جيڪڏهن تو يا هنن وٽن ڪو گوڙ مچايو ته مون کي اهڙو حڪم مليل آهي ته هنن جون سسيون ڌار ڪرڻ ۾ وير نه ڪريان!“

نوريءَ حبشيءَ جي اکين ۾ نهارڻ جي ڪوشش ڪئي، پر اُتي سواءِ خونخوار لهڙ جي نهار ڪانسواءِ ڪجهه نه هو ۽ هن کي يقين ٿي ويو ته جيڪڏهن هن جو ڀڄي ته هوند هينئر ئي هو هنن کي اگهاڙي تلوار جو ٻڪ بڻائي ڇڏي هن اشاري سان وڏي اميرزادي کي ماڻ ڪرائي، ۽ کين وٺي اندر آئي. هن کي ڏسي حيرت هئي ته هن کي پنهنجي جان جو ڪو به ڀڄ ڊاءُ ڪونه هو. پر هن کي من اهر ٻارن جي حياتيءَ جو ٿي اونو هو. هوءَ ته سمجهي ويئي هئي ته مرزا قيصر لڳ جي نالي تي، سندن دشمنن هن جي پٽن کي هتي آندو هو. ڇا لاءِ؟ اهو هن جي مجرمه کان ٻاهر هو.

پنهان رنگن جو ديس آهي. شايد سنڌ دنيا ۾ اڪيلو ملڪ آهي. جنهن ۾ ڌرتي توڙي آسمان ۾ ڪائنات جا سمورا رنگ سمايل آهن. وريام جڏهن نماشا جو آسمان ۾ نهاريندو هو ته هن کي ائين محسوس ٿيندو هو ڇڻ ته انڊلٽ جا منڊ ٽي رنگ هن جي اکين ۾ گهڙندا ٿا وڃن. هن کي اهو حسن ڏسي پنهنجي د قنڊجندي ويڪري ٿيندي محسوس ٿيندي هئي. سنڌ جي آسمان جي سونهن ۽ پنهنجي هئي. اهو ساڳيو احساس هن کي فجر محل ٻيلي مان ٻاهر نڪرندڙ محسوس ٿيو هو. سج جي اڀرندڙ تروڙن ۾ هن آسمان ڏانهن ناهاري وري پنهنجي آس پاس ناهاريو. هر وڻ جو رنگ پنهنجو هو. هر وڻ جي پنن ۾ رنگ ڇڻ ته جيئن ٿيندا ٿي ويا: ساوا، ٻيلا، ڳاڙها پن سج جي تروڙن مان ڇڻ نوان رنگ ڇڻيندا ٿي ويا. ايترا رنگ جو ڪنهن نيروٿيءَ جي تصور کان به گهڻا هئا. هن کان رهيو ٿيو اوچتو ڌاترڏني جي ٻانهن ڌونڌاڙيندي چيائين:

”ڌاترڏنا، هي رنگ ته ڏس!“

ڌاترڏني مٿي ناهاريو: هن ان کان اڳ ڪڏهن به اهڙو منظر نه ڏٺو هو. وڻن جا پنن مان اولڙا ڪندڙ تروڙا هر پن، هر ٿاريءَ ۾ انڊلٽ جا رنگ جاڳائيندا پئي وڃا. انهن تروڙن جي پريڻن ۾، سج جي ٿالهي، پنهنجي گهيري ۾ ڦرموٽيءَ وانگر ڦرندي ڇڻ ته رنگ ولوڙي رهي هئي. هن جي دل ۾ ڪواهرڙو اڏمو اٿيو جنهن هن جي بدن سياڻو وجهي ڇڏيو. هن جي اکين ۾ الائجي چوپاڻي ڀرجي آيو ۽ انهن لڙڪن ۾ ڏنڌ مان پنهنجي سنگتيءَ کي ڏسندي چيائين:

”ادل، تو سچو آهين. پر انهن رنگن ۾ آزاديءَ جو رنگ الائي ڪڏهن ڀرڻو!“

هن جو آواز ڳوڙو ٿي ويو. وريام کڻي کيس ڀاڪر وڌو.

” رک ڏئي ٿي! انهن رنگن ۾ آزاديءَ جو رنگ به اوس اڀرندو..... سج اڀريو
آهي ته آزادي به ڄاڻ اڀري! “

” شل، مون ۾ به تو وانگر ويساهه موٽي اچي، وريام! “
ڌاترڌني کان سڌڪو نڪري ويو. وريام کيس پاڻ کان ٿورو پريرو ڪندي
سندس اکين ۾ نهاريندي چيو:

” ڌاترڌنا، سسيءَ ۾ جيسين ساهه آهي، تيسين اهو ويساهه قائم رهندو مري
رياسون ته به ان ويساهه تان صدقي ٿينداسون....! “

” سانوڻ ۽ توکي ڏسي ته مون جهڙي ڪانٽر ۾ به ويساهه ساهه ڪٽڻ ٿو لڳي،
وريام! پر الائي ڇو..... منهنجي دل ۾ نا اُميدي سرڄڻ ٿي لڳي..... ڏس نه: سنڌ تي روز
ت نئون ظلم ۽ ڏاڍ ٿو ٿئي، پر ماڻهن ۾ ماڻ لڳي پئي آهي. حافظ بلال وٽ تو
ماڻهن جو حال ڏٺو: ڀنگ ڏيئي جيئيدان وٺڻ لاءِ هر ڪو تيار هو! سڀني کي پنهنجي
ننڍي ڌاڙيءَ، گهري يا دڪان جو فڪر هو: اتي لٽي جو فڪر هو: ڪنهن به سنڌ جي
ڳالهه ڪانه ٿي ڪئي. آءُ ته ائين ٿو پانڀيان ته جيڪڏهن مغل ترخانن وانگر ظلم نه
ڪن، ۽ ماڻهن کي سانهن ستيءَ سان پيٽ گذر ڪمائڻ ڏين ته هوند سنڌ ڪنهن
ئي به ياد ڪانه ايندي.....! سنڌي قوم هاڻ اها قوم نه رهي آهي، جنهن ۾ دولهه دريا
نان جهڙا ماڻهو پيدا ٿين، جيڪي پاڻ سان اهو وڃن ڪن ته جيسين سنڌ آزاد نه
ي آهي، تيسين سڻيو گرهه نه کائبو ٿانوَ ۾ پاڻي نه پيئبو ۽ چيلم سئين ڪرڻ
ڪا به ڪت تي نه سُمهبا! “

ڌاترڌني اڳي ڪڏهن به انهن ڳالهين جو چيد نه ڪيو هو. پر سانوڻ وٽ
همانيءَ ڄڻ ته هن کي جاڳائي وڌو هو!

” ۽ تون پاڻ ڏس ته سانوڻ ۽ تو جهڙا گهڻا ڄڻ آهن، جيڪي اُتندي وهندي
سنڌ جي آزاديءَ لاءِ ٿا سوچين.....؟ سچي ڳالهه ته اها آهي ته تنهنجي سنگت نه
بجي ته آءُ به جيڪر، ٻين وانگر ظلم سمي سمي، ” نڌڪا گهوڙا، غيياڻا هسوار “
اري ڳالهه وانگر، ترخان نه ته مغلن جي سواري قبول ڪريو ويٺو هجان ها! “
وريام ڪا گهڙي ماڻ مٿ ۾ ڌاترڌني سان گڏ هلندو رهيو. پوءِ ڄڻ پنهنجي
اڻ سان ڳالهائيندي چوڻ لڳو:

”ڏاترنا، ائين به هر ويرو ڪونهي! رڳو اسانجي تَر ۾ باهه ٻريل ڪانهي. سـ
 جا واهرو جڻي ڪٿي دونهين ڏکايو ويٺا آهن: شورن جو راج مغلن کي گنجي تـ
 کان لنگهه نٿو ڏئي. اڪبر جي سپه سالارن شورن جا سوين ڪونڌر ٺڌڻـ
 ڪري تياس تي تنگي ڇڏيا، پر شورن پوءِ به کين لڳ لنگهه نه ڏنا. مٿي سيوهـ
 چانڊڪا، بکر ۾ به مغلن توڙي ترخانن کي سنڌي سڪ سمهڻ ڪونه ٿا ڏين. دونهـ
 ڏڪندي ڏڪندي نيٺ وري ڀيڙ ٿيندي ۽ اهو ڏينهن پري ڪونهي، جڏهن ترخانن کـ
 قنڌار ۽ مغلن کي لاهور ۽ آگري جا وڻ ڏسڻ به نصيب ڪونه ٿيندا! ياد رکـ
 سنڌي شل پنهنجا ويري پاڻ نه ٿين، باقي آزاديءَ کي، هنن انڊلٽ جي رنگن جيا
 اسين پاڻ ڏسندا سون – اهو منهنجو ويساھ آهي!“

ڏاترڏنو ڪا گهڙي پنهنجي هن يار جي اکين ۾ اُتساھ ۽ ويساھ جو
 ڏيکاريون ڏسندو رهيو ۽ پوءِ ڪٿي کيس پاڪر وڌائين. پنهنجي مان ڪنهن به ڪجهـ
 ڪڇيو. ماڻ مٿ ۾ هلندا رهيا. جڏهن نٿي جا وڻ ويجهڻا ڏٺائون، ۽ دريا جي لهر
 جو سانتيڪو سر لوسڻ ٻڌائون، تڏهن ڄڻ ته سندن پيرن ۾ ساھ پئجي ويو ۽ اھـ
 هٿيلا پير نئينءَ سنئينءَ پونءِ کي بسم الله چوندا اڳتي وڌڻ لڳا.

اوچتو ڏاترڏني ڪٿي ٻانهن ۾ هٿ وڌس. وريام جا ويچار هن کان گهڻا ڳـ
 جي سڌا ملوڪ گهڻين ۽ چوڻڪن ۾ ويڃي پمٽا هئا، سي اُتي ئي ڄمي ويا. هن ر
 اکين ۾ سوال آئي پنهنجي ساٿيءَ کي ڏٺو ۽ چپن ۾ ڪا سرگوشي ڪندي چيائـ
 ”ڏاترنا، خير ته آهي؟“

”ادل، سانوڻ جا لفظ ياد ڪر ته آزاديءَ لاءِ هاڻ رڳو جوش جي نه، پر هوش جـ
 ضرورت آهي. مغل، چوڻڪ چوڻڪ تي اسان لاءِ آتا ويٺا هوندا. هنن جي خابـ
 کي رڳو سُٽس پوڻ جي ويرم آهي. ڳجهن وانگر لامارا ڏيئي، اسان جو ماس پـ
 ڇڏيندا – سو ڪو سوچيو اٿيئي؟“

وريام کي به ڄڻ ته پنهنجي اڀرائيءَ تي پشيماني ٿيڻ لڳي. پر پوءِ مُرڪـ
 چيائين: ”مون به سڄي واٽ پئي، انهن لفظن تي سوچيو آهي. رک ڏئيءَ تي!“
 ”پر به، مون کي به ته ڪجهه ٻڌاءِ نا آءِ اڳي ئي عقل جو اڪابر، متان ڪا اها
 حرڪت ڪري وجهان، جو پئي ويٺا ڪاٺ ۾ ڇيرون ڳوليون!“

وريام کي به ڪل اچي ويئي. ڌاٽر ڏني ڳالهه ته ڪل جهڙي ڪئي هئي، پر ان ۾ جيڪو سچ سڃايل هو تنهن هن کي هيڪاري ششدر ڪري ڇڏيو.

”ڌاٽر ڏنا، ٻڌ ته ٻڌايان! مون اهو سوچيو آهي ته ترخان هن وقت مغلن جا ترا ڪڍڻ ۾ مصروف آهن. پر خبر ناهي ته هو ڪٿي ۽ ڪهڙي وقت ڏک هڻندا. سو سوچيو اٿم ته مدرسي ۾ جيڪي ترخان شاگرد پاڻ سان پڙهندا هئا، انهن مان ڪو انت ڪڍجي. من ڪا اهڙي ڳالهه جي سڌ پئجي وڃي جو جنهن مامري لاءِ نڪتا آهيون، ان جو ڪو سماءُ سانوڻ تائين پهچائي سگهون يا پاڻ ڪوان جو ٻلو ڪري وڃهون!“

”ڳالهه ته بروڀر سٺي سوچي اٿئي. پر انهن ترخانن تي ٻيلي پنهنجو ته ڪو اعتبار ڪونهي. متان، ڪو نئون ڳت ڳچيءَ ۾ پئجي وڃي! باقي، تون ڄاڻ: ڏاهوبه تون، سردار به تون، تون اڳيان، آءُ پويان..... پر جي پوءِ آءُ ڪٿي ڪٿين تي زور رکان ته مون کي ميار نه ڏج!“ ڌاٽر ڏني ٽهڪ ڏيئي، وٺي ڪٿين تي زور رکيو.

وريام به کلندي سندس ڪٿي ڊڪندو آيو. پتڻ اُڪري جڏهن اچي مسجد وٽ پهتا، تڏهن وريام کيس هلڪو اشارو ڏنو. ڌاٽر ڏنو گھٽ هڻي، مسجد جي پٺئين ڀر هليو ويو. وريام پتڪي جي ٻاهر کي ٿورو موڙو ڏيئي، مسجد جي در مان اندر لنگهي، حجري ۾ اندر ڌوڪيندو آيو.

حجري ۾ مولوي صاحب چئن پنجن ٻارن کي دؤر ڪرائي رهيو هو.

”السلام عليڪم يا حضرت مولانا!“ وريام خالص ترخانن واري لهجي ۾ چيو.

مولويءَ منهن تي خفگي آڻيندي چيو: ”عليڪم السلام عليڪم السلام.....“

وريام مولويءَ جي اکين ۾ اهڙيءَ طرح نهاريو ڄڻ ڪجهه چوڻ گهرندو هجي، پر ٻارن جي موجودگيءَ جي ڪري هٻڪي رهيو هو. مولويءَ ڪجهه سوچي ٻارن کي چيو: بس بس، اوهان کي هاڻي موڪل آهي، مون وٽ هي ممان آيو آهي، باقي سبق وري سڀاڻي پڙهنداسون.....!“

ٻارن جو موڪل جو ٻڌو سڀ سڀ ٽپ ڏيئي اُٿيا، ۽ سڀارا رحلن تي ئي ڇڏي خوشيءَ مان ٺينگ ڏيندا، حجري کان ٻاهر پڳا.

مولويء وريام ڏي ڪجهه شڪي نظرن سان ڏسندي چيو: ”ها، هاڻي ٻڌايو ته اوهين پاڻ ڪير آهيو ۽ مون وٽ ڪهڙي ڪم سان آيا آهيو.....؟“

وريام ڪجهه به جواب نه ڏنو. هن ائين ڏيکائي ڏني، جڻ اجا تائين دل هن پئي هنيائين ته ڳالهه ڪيان يا نه گهڙيءَ گهڙيءَ، حجري جي در کان ٻاهر پئي ٿيڌي: اک سان ڏٺائين.

مولويءَ وري چيو: ”بي خوف ٿي ڳالهايو. ٻاهر ڪير به ڪونهي، ۽ نه ڪو اچڻ آهي!“

وريام ڪنگمڪار ڪري چيو: ”جي، جي! اوهين درست ٿا فرمايو..... پر ڏسو نه معاملو ٿورو ڳنڍيل آهي. ڀتين کي به ڪن آهن..... مون کي پنهنجو ته ڪو فڪر نه آهي، پر آءُ توهان کي ڪنهن تڪليف ۾ وجهڻ نه ٿو گهران!“ ائين چئي هن وري هيڏانهن هوڏانهن نهاريو. ٻه ڀير پوئتي وڃي، حجري کان ٻاهر نظر وڌائين، ۽ وري موٽي آيو.

”دراصل حضرت، ڳالهه هيءَ آهي ته آءُ سڌو سيوهڻ کان پيو اچان. مور حضور مرزا شاه رخ لاءِ ارغون سردارن جو پيغام آندو آهي..... پر ٿو منهنجو ڏٺل ڪونهي، ۽ ٻي ڳالهه ته ڪي ڳالهيون اهڙيون آهن، جو مغلن کي کڙڪ پئجي ويو ته پوءِ..... ته پوءِ.....“

وريام پنهنجي منهن تي ڊپ، اُڻ ٿڻ ۽ رازداريءَ جا اهڙا پاڻو آندا، جو مولويءَ ڪم جيڪڏهن ڪوشش ڪيو هو سو به ڪافور ٿي ويو.

”ها، جڏهن کان شاهي قيدي غائب ٿيا آهن، تڏهن کان مغل بنهه چٽا ٿي پيا آهن..... اسان کي ته هٿ ڪونه ٿا لائين پر شڪ اسان ۾ به اٿن..... البت سنڌين سان ويل ٻاري ڏٺو اٿن..... ڪو گهر خالي ڪونه ڇڏيو اٿن جتان ڪو سنڌي اڄمليو هجين..... پائنده بيگ مغلن کي به خوش رکندو اچي، ۽ سنڌين کي انڪيون پرائيندو پنهنجو گهر به پرڻدو وڃي..... مغل هن جي ڪوتواليءَ کي خوش آهن جو مغل لشڪرين کي نڪا آهي جهل نه پل: سنڌين وٽ جيڪو ماڃڻو ٿا ڏسن سو جڻ پنهنجو ملڪ سمجهي ڦريندا وڃن..... اڃا ترخانن ۾ به

وجھڻ جي ھٿ ڪانہ ٿي ٿئيس، پر اک سڀني تي اٿس. آئي وئي ڪي، ڪٿي ڪو ارغون ترخان چوڻ هجي، چونڪين تي حاضري ضرور پرڻي ٿي پوي....“

”پلا، شاهي قيدين جي باري ۾ ڪا خبر.....!“ وريام ڏاڍي رازداريءَ مان چيو. مولوي ڪا گهڙي چپ ٿي ويو. پر پوءِ چئي ويٺو: ”سجوشڪ سنڌين تي اٿن..... سوئي الحال مڙيوئي خير آهي!“

”يا حضرت، پوءِ ته اوهان کي منهنجي مدد ضرور ڪرڻي پوندي..... ڏسون، ڳالهه اصل ۾ اها آهي ته.....“

”ها ها چئو!“

”هي پيغام ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان حضور مرزا شاهه رخ تائين ضرور پهچائڻو آهي ته مغلن کي ڪنهن خابروءَ خبر ڏني آهي ته شاهي قيدي ڪٿي آهن، ۽ مغل ڪو قدم کڻڻ وارا آهن...“ وريام اڃا ئي رازداريءَ مان اوندهه ۾ تير اچلايو.

”ناممڪن.... ناممڪن! خود قيصر بيگ به اهڙي حماقت نه ڪندو..... سندس ٻئي نالائق چوڪرا توڙي سندس سنڌي ڪنيز اسان جي قبضي ۾ آهن، ۽ کيس خبر آهي ته مغلن کي ڪجهه ٻڌايائين ته پوءِ انهن جو خير ڪونهي!“

”سو ته اوهين برابر ٿا چئو پر اسان جا ڪجهه ماڻهو مغلن جهلي وڌا آهن.... ۽ انهن کان سڄي ڪرائڻ ڪوڏ ڪيو ڪم ڪونهي..... انهيءَ کان اڳ جو ڪوڦات ڦاٿي، شاهي قيدين کي ۽ خاص طرح....“

وريام گهڙيءَ لاءِ ماٺ ٿي ويو. سندس چهري تي پريشاني، رازداري ۽ اُپھرائپ جو تاثر اهڙو هو جو ڏاٽر ڏٺو کيس ڏسي ها ته يا ته ڪل کي روڪي نه سگهي ها، يا وري هن کي وريام بدران ڪو سچو پچو ارغون ترخان سمجهي ها!

”اوهان جو اشارو حضور مرزا عبدالعليءَ ڏانهن آهي.....“ مولوي به هاڻ مڪمل طرح سان هن سان راز وٺندي رهيو هو.

”جي بلڪل..... ڏسون، حضور مرزا عبدالعلي ئي اسان جو آخري سهارو آهي..... جيڪڏهن هن کي ڪجهه ٿي پيو..... شل منهنجي زبان ۾ ڪيٿان پون..... ته پوءِ.....“

”توهين دل نه لاهيو..... شاهي قيدين تي ڪنهن پڪيءَ جو به پاڇو ڪونه پوندو
..... ها باقي، احتياط وري به لازم آهي.... اوهين پيغام مونکي ڏيو ته آءُ مرزا شاه رخ
تائين پاهي پهچائيندس..... اوهانجو ائين نٿي پر داخل ٿيڻ شڪ جو باعث
بڻجندو.....“

وريام مولويءَ جي حرفت کي سمجهندي به ائين ڏيکائي ڏني جڻ ته هن کي
ڪوبه شڪ نه پيو هو.

”انهيءَ کان وڌيڪ ٻي ڪمڙي ڳالهه ٿيندي جو پيغام به حفاظت سان پهچي،
۽ ڪنهن کي شڪ به نه پوي.....!“

۽ پوءِ هن آخري ڏکوهيو: ”پر يا حضرت، اوهين جيڪڏهن سلطاني ساقِي
خاني ڏانهن ويندا ته هيڪاري وڌيڪ شڪ پوندن ته هڪڙي عالم دين جو ساقِي
خاني پر ڪمڙو ڪم.....!“

هن جي انهيءَ ڏکي هڻي وڃي هنڌ ڪيو. مولوي پنهنجي ڏاڙهيءَ کي مٺ پر
وٺندي چيو: ”ڳالهه ته اوهان سياڻپ واري ڪئي آهي..... مرزا شاه رخ جي حويليءَ
تي به مغلن پنهنجا جاسوس بيهاري ڇڏيا آهن، جيڪي آئي وئي تي نظر رکندا
اچن. پيا ارغون سردار به عتاب هيٺ آهن.....!“

مولوي ڪجهه وقت خاموش ٿي ويو. هو شايد دل هن هڻي رهيو هو ته هن اوڀري
ترخان سان اهي راز جون ڳالهيون ڪرڻ به گهرجن يا نه هن کي اهي زمانا ياد آيا
جڏهن ارغونن جي حڪمراني هئي: تڏهن هن جي ڪمڙي نه پذيرائي ٿيندي هئي.
شهر جي سڀ کان وڏي مسجد جو پيش امام هو: سندس شاگرد سمورن اميرن جا
صاحبزادا هئا. خود اميرن جون گهر واريون هن کان تعميد لکائڻ، پاڻي پڙهائڻ ۽
دعائون ڪرائڻ اينديون هيون، ۽ هن کي اميرن جي بدعتن ۽ ساقين سان وندر
بابت قصا ڪهاڻيون ٻڌائي، پنهنجي عشقن ۽ محبتن جا راز ٻڌائي وينديون هيون.
پوءِ اهي ئي ڳالهيون، هو خوابن جي تعبير ٻڌائڻ، فال وجهڻ، ڪوٺرو ٿيڻ ساقين،
ڪنڀرن ۽ خود اميرزادين جي بي وفائين جي ڪشف ٿيڻ جهڙن معجزن لاءِ
استعمال ڪندو هو. ارغون امير سدائين سندس سلامي هوندا هئا، ۽ وڃڻ وقت
اشرفين جون ٿيلهيون هن جي حجري پر ڇاڻي وائي وساري ويندا هئا. هن اهو

مشهور ڪري ڇڏيو هو ته انهن ديني ۽ خير جي ڪمن لاءِ هو ڪوبه اُجورو قبول نه ڪندو. فقط فتويٰ ڏيڻ لاءِ ديني معاوضو يعني اڍائي اشرفيون هن جو حق هو. اميرزادا جڏهن هن وٽ پڙهڻ ايندا هئا ته پنهنجي حويلين جا ڪيترا راز ٻاراڻين ڳالهين ۾ هن کي ٻڌائي ويندا هئا. ۽ هو ڪنهن نه ڪنهن ذريعي سان واسطيدار ماڻهن تائين اهي راز پهچائي، مٿن پنهنجي احسان جي مهر هڻي ڇڏيندو هو. ۽ ائين سمورا امير هن جي اڳيان پويان پيا ڦرندا هئا: ڪي ڊپ کان، ڪي دشمنيون پاڻڻ ڪاڻ، ته ڪي وري سچ پچ هن کي الله جو برگزیدو ٻانهو ۽ ولي الله سمجهي احترام خاطر!

۽ پوءِ جڏهن مغل آيا۔ نامراد بدبخت، ملعون۔ تڏهن پهرين ته کيس هٿائي، هڪڙي مغل مولويءَ کي وڏيءَ مسجد جو پيش امام ڪيائون. ان کان پوءِ هن جو مدرسو بند ڪيائون جيڪو هن جي علم ۽ خبرچار جو سڀ کان وڏو ذريعو هو. ۽ پوءِ هڪڙي رات مغل لشڪري رات وڳڙي اشرفين سان ڌٻيل هن جون صندوقون کڻي هليا ويا۔ دينا داسٽي، ڏني واڻي، هن سان مشڪري ڪندي ٽهڪ ڏيندا غائب ٿي ويا. ان ڏينهن کان هن کي مغلن لاءِ شديد نفرت هئي. جيڪي بدعتون ۽ برائيتون هو ارغون ترخانن ۾ نظر انداز ڪري ڇڏيندو هو سي مغلن ۾ ڏسي، هن جو ديني جذبو جوش ۾ اچي ويندو هو. اڳي ته ڪنهن سنڌيءَ کي ڏسندو هو ته ڌڪار کان منهن ٻڏي پاسي موڙي ڇڏيندو هو. ۽ هاڻ سنڌين کي زوريءَ بيماري کين مغلن جي غير شرعي حرڪتن کان آگاهه ڪندو هو ۽ چونڊو هو ته ”هي مغل رڳو نالي ۾ مسلمان آهن: ڏسو نه هنن هندن مان شاديون ڪيون پر ڪنهن به راڻيءَ کي مسلمان ڪونه ٿا ڪن. انهن جو اولاد وري مسلمان ڪيئن چئبو؟ اهي شاديون حرام آهن: اهو اولاد حرام آهي. سنڌ تي هاڻ حرامين جي حڪومت آهي. اسين ارغون ترخان وري به مسلمان آهيون: سنڌ ۾ رهي سنڌي ٿي ويا آهيون. اوهان ۽ اسين ٻئي مظلوم آهيون، اچو ته گڏجي هن غير اسلامي حڪومت کي ٽڌا هڻي ختم ڪريون.....“

هن کي سنڌين جي رڳو هڪڙي ڳالهه سمجهه ۾ ڪانه ايندي هئي: سنڌين سان جڏهن به هو اهي ڳالهيون ڪندو هو تڏهن سنڌي ڪلڻ لڳندا هئا. ”بروير، مولوي صاحب بروير، پر جيڪڏهن مغلن کي هتان ڪڍون ته حڪومت ڪير ڪندو؟“ هن جي دل ته چوندي هئي ته ڪين چئي ڏي ته ”بدبختو مغلن حڪومت اسان کان ڪسي هئي، ان ڪري حڪومت تي حق وري به اسان ارغونن ترخانن جو آهي، پر متان سنڌين کي اها ڳالهه ڏکي لڳي، ان ڪري چوندو هو ته بابا، توهان ۽ اسين، پراڻا سنڌي ۽ نوان سنڌي هنن ڌارين کي هتان ڪڍون، پوءِ پيا فيصلا ڪنداسون ته حڪومت ڪير ڪري؟“ اها ڳالهه ٻڌي سنڌي هيڪاري وڌيڪ ڪلڻ لڳندا هئا، ٽهڪ ڏيڻ لڳندا هئا، ۽ چوندا هئا: ”مولوي صاحب، عرب سڳوري ۽ اُٺ واري ڳالهه ٻڌي آئون.....!“

پر اڃا به مولوي صاحب سنڌين مان نااميد نه ٿيو هو. هن سانوڻ ۽ سردار خان جو ڳالهيون ٻڌيون هيون. جيڪڏهن سانوڻ جهڙو سنڌي ۽ سردار خان جهڙو ترخان همت ڪن ته مغلن کي پڇاڻڻ ڪا وڏي ڳالهه هرگز ڪانه هئي. ان لاءِ هن پنهنجي ڪن پراڻن ترخان شاگردن کي به تيار ڪيو هو ته هو سنڌي مدرسن جي شاگردن سان ياريون دوستيون رکي، ڪواهرڙو اٽسئون ٺاهين جو سنڌين کان بغاوت ڪرائجي، ۽ پوءِ جڏهن سنڌي مغلن کي ڊوڙائي ڪين، تڏهن سيوهڻ کان ترخانن جو لشڪر ٺٽي پهچي، امن امان قائم ڪرڻ جي بهاني، حڪومت پنهنجي هٿ ۾ آڻي! مولوي صاحب ارغون ۽ ترخان اميرن کي اهي صلاحون ڏيندو هو ۽ هو به ان ڳالهه ۾ هن کان پري ڪونه هئا!

پر هاڻ ته خود ارغونن جي تاج جي واليءَ مرزا عبدالعليءَ جي سر جو سوال هو. هن کي اهڙو موقعو وري ڪونه ملندو ته پنهنجي قوم جي خير خواهيءَ ۽ پنهنجي جان جوڪي ۾ وجهي، مرزا عبدالعلي ۽ خسرو خان چرڪس جي جان بچائي وجهي. هوانمن ٿورن ماڻهن مان هو جن کي مرزا شاهه رخ وٽ عزت ملندي هئي. هن شاهه رخ کي مختلف ڳالهين لاءِ مختلف تعويذ لکي ڏنا هئا. وڏي ڳالهه ته هن شاهه رخ کي سچن موتين جي معجون جي ڊبلي پيش ڪئي هئي، ۽ هاڻ شاهه رخ وري ڳيرو ساقين ۾ دلچسپي وٺڻ لڳو هو ۽ هن جي گهر واريءَ ۽ ڪنيزن به هن جي صحت ۽

مردانگيءَ جا نوان قصا هن کي ٻڌايا هئا. هن کي خبر هئي ته شاھ رخ اڃا تائين قيصر بيگ جي پتن کي رڳوانڪري ڪونه آزاد ڪيو هو جو سنڌي ڪنيز ”نوري“ هن کي پسند اچي ويئي هئي. هو روز سنڌي ڪنيز کي ڏسڻ لاءِ لال حويليءَ ويندو هو ۽ اُتي ئي شاھ رخ سان هيءَ ڳالهه ڪرڻ وڌيڪ مناسب هئي. ائين هن کي نه حويليءَ تي ويڻو پوندو ۽ نه ئي سلطاني ساقي خاني جي تهخاني ۾!

ائين پٿار ڪندي مولويءَ وري هڪ ڀيرو هن نوجوان ترخان کي ٿيڌيءَ اک سان ڏٺو ۽ دل من هڻندي چئي ويٺو: ”نوجوان، ٻڌا توتي ۽ مون تي ترخان قوم جو وڏو بار آهي، آءُ توکي پاڻ لال حويليءَ وٺي ٿو هلان: شاھ رخ جو سمورو وقت اتي ٿو گذري هڪڙي پاسي هو حضور مرزا عبد العلي ۽ خسرو خان چرڪس تي پاڻ ذاتي طرح نگهبانيءَ جو فرض پيو نڀائي ته ٻئي طرف قيصر بيگ جي سنڌي ڪنيز هن جي دل تي ڌاڙو هڻي چڪي آهي، اها به اُتي ئي آهي. قيصر بيگ جا پٽ ان جي حوالي آهن پر شاھ رخ کي صحيح رخ ئي نٿي ڏئي، وڏي ڪا بدبخت آهي جو مرزا شاھ رخ جهڙي امير جي ڪنيز ٿيڻ نٿي گھري قيصر بيگ ۾ ڇا رکيو آهي؟ پر خيال رکجانءِ، قيصر بيگ جي ڪنيز واري ڳالهه ڪنهن سان نه ڪجانءِ..... پر هڪڙي ڳالهه وري به ڪن ۾ ٿو ٻڌايانءِ.....!“

”يا حضرت، هيءَ ڪهڙي ڳالهه ٿا ڪريو..... مون کي قسم آهي اوهان جي ڌاڙهي مبارڪ جو جيڪڏهن اوهان وري اهڙي ڳالهه ڪئي ته آءُ هينئر جو هينئر سيوهڻ روانو ٿي ويندس، ۽ پنهنجي ئي خنجر سان پنهنجي زبان ڪپي ڇڏيندس. مون تي اعتماد.....“ وريام کي فارسي ته ترخانن جهڙي ايندي هئي، پر هن کي اها خبر نه هئي ته ترخانن ۾ مغلن وانگر، ٻئي جي ڌاڙهيءَ جو قسم کڻبو آهي يا نه!

”نه نه..... مون کي تو ۾ اعتماد آهي..... پر احتياط لازم آهي.....“ مولويءَ ته ان قسم کي پنهنجي عزت افزائي سمجهو هو. ”ڇڱو تون اتي ويه ته آءُ پنهنجي حويليءَ تان ٿي اچان، ڄاڻ ڪري ڇڏيان متان ڪا پڇا ڳاڇا ٿئي.....!“

مولويءَ وريام کي ڪن ۾ ڪجهه ڳالهيون ٻڌائي، کيس اتي ئي وهاري هيڏانهن هوڏانهن لوڻا هڻندي مسجد مان نڪري ويو. گهڙيءَ کانپوءِ ڪارڙي تتر جي ٻولي ٻولي، ڌاتر ڌنوحجري ۾ اندر هليو آيو.

وريام هن کي کي ڳالهيون تفصيل سان سمجهايندي چيو: ”ڏاترنا، پاڻو پلاڻي ڪڇ، ٿورو عقل کان ڪم وٺج، مغلن تائين اها ڳالهه هينئر جو هينئر پمچاڻي آهي ته شاهي قيدي مرزا شاه رخ جي قبضي ۾ آهن، ۽ مرزا قيصر بيگ جا پٽ به ان وٽ آهن، ۽ ترخان مرزا عبد العليءَ جي نالي ۾ خسرو خان چرڪس کي حڪومت وٺي ڏيڻ لاءِ وڏي شورش ڪرڻ وارا آهن، ۽ اڄ ٽپهريءَ ڌاري شاهي قيدين کي لال حويليءَ مان پئي ڪنهن هنڌ وٺي ويندا.....“

”پر وريام مون تي ڪير اعتبار ڪندو..... الاڻجي آءُ سڄو ڪم مرڳو بگاڙي نه ويهي رهان..... ۽ توکي اڪيلو هنن بگهڙن جي چُر ۾ گهڙڻ آءُ به ڪونه ڏيندس. آءُ به توسان.....“

”ادل منهنجو فڪر نه ڪر..... جيڪڏهن مون کي ڪجهه ٿيو به ته ڪهڙي وڏي ڳالهه ٿي پوندي؟ مون تو جهڙا سنڌي ته روزانو سوين راهه ويندي بي ڏوهيا پيا مارجن. آءُ ته وري به سنڌ جي ڪنهن ڪم ته ايندس..... ڏاهو ٿي، هوڏ نه ڪر. اهو منهنجو توسان وڃن آهي ته اڪيلو آءُ به ڪونه مرنديس. آءُ هن مولويءَ کي سڃاڻان..... فقط هن جي ذريعي ئي آءُ سانوڻ جي سياست کي ڪارائتو ڪري سگهندس..... ها ٻڌ، تون مظفر بيگ واري چوري قاسم سان چڱو گهرو آهين، ۽ مظفر بيگ رستم بيگ ۽ مغلن جو سپهه سالار به آهي ۽ اعتبار جوڳو ماڻهو به ان کي ڪنهن طرح سان نياپو ڏيئي پئس تائين اها خبر ڪڇ!..... چڱو هاڻي الله کي ڀرتين، سنڌ کي ڀرتين! حياتي هوندي ته.....“

ڏاتر ڏني ڪٿي وات تي هٿ ڏنس: ”تڏهن ته چير ٿي ته توکي اڪيلو ڪونه ڇڏيندس: پر، مون جهڙي ڪانئر تي ايڏو ڪم رکي، تون مرڳو پاڻ به مارائيندين، ۽ مون کي به آپگهات ڪرائيندين.....“

”چريو نه ٿي..... ۽ ها، پنهنجا اٺ ڏهه سنگتي لال حويليءَ جي چوپاسي بيماري ڇڏجان، متان ڪا اوچتي ضرورت پوي..... پر ڪواهڙو هٿيار نه کڻجو جو ڏٺا ٿي پئو..... پاڻ وارو هٿيار خردم پمراڻ جي هيٺان چيلم سان هجي ته پلو..... چڱو هاڻ تون وڃ..... مولوي ايندو هوندو، تون هوندين ته هن کي شڪ پئجي ويندو..... ڏاهو ٿي..... چڱو پيڙا ٿي پاري.....!“

ڏاٽر ڏني جي دل ته نٿي چيو پر وريام پر هن کي ان ميو ويساه هو ۽ سچ پچ ته جيڪڏهن لال حويلي ۽ پر پهريدارن سان جهيڙو پيو ته اسين به ڇٽا ڇا ڪري سگهنداسون. ڏاٽر ڏني سوچيو.

هن وريام کي پاڪر پر پيڙي سندس اکين پر گهوري چيائين ” وريام متان اڀرو ٿين! سنڌ کي اڃا تنهنجي گهرج آهي!“
ائين چئي هو ٽڪڙو ٽڪڙو حجري کان نڪري ويو

پاڻينده بيگ کي ڪوٺوڻاڻي ڇا ملي. ڇڻ ته راڪاس وانگر مٿي تي سِڱ ڄمي پيس. ماڻهن کان رستم بيگ جو نالو ئي وسري ويو. ٽپهريءَ کانپوءِ جتي ڪٿي ڪڪڙوڪون لڳي ويندي هئي. ٻن هفتن ۾ حالت اتي پھتي جو ماڻهن ٺٽي جي عملداريءَ مان لڏڻ شروع ڪيو. پر لڏڻ وارا وڃن ته ڪيڏانهن وڃن: اڃا اڻ پلائي يا ڍڳي گاڏين ۾ پنهنجو سامان سڙو پري نڪرندا هئا ته مغل لشڪري ڳجهن وانگر لامارا ڏيئي، هڙ ڪڍي ويندا هئن. وڏي ڳالهه ته عزت آبروءَ جي هئي. شل نه ساڻن ڪا جواڻ جمان نينگري هجي: مغل حڪما حڪمي ٻانهن ڪڍي ويندا هئا. لڏي پلائي فقط اهي سگهيا، جن پنهنجي لاءِ محافظ به مغل رکيا: کين اشرفين جون ٿيلهيون ڏيئي جان ۽ عزت آبروءَ جي امان حاصل ٿي ڪيائون. ميمڻ، شيخ، لهائڻا، ڀٽي ۽ ڀاٽيه ته پنهنجا سمورا محلا خالي ڪري ڀڄڻ جي تياري ۾ هئا، پر سيدن جا پاڙا، جيڪي هونئن ارغونن ترخانن جي ڏينهن ۾ امن امان ۾ رهيا، سي به پنهنجي عزيزن قريبن کي نياپا سنيها موڪلڻ لڳا ته ٻيلي، اسان جو ڪو بلو ڪريو نه ته اسين ڄاڻ بنان ڄاڻ اوهان جا مهمان اچي ٿينداسون.

ٺٽي جون مسجدون ۽ مدرسا به ويران ٿيندا ويا. ائين ٿي پانيو ته پکي پڪڙ به موڪلائي ويا هئا يا موڪلائڻ تي هئا. گهڻيون پڙپانگ، بازاريون برباد ۽ مڏيون مردار ۽ مسافر خانا مجاورن جا آستانا بڻجي ويا. جيڪڏهن سنڌين سان ويل هو ته ارغون ترخان به سک ڪونه ٿي سٿا. هنن لاءِ ساقي خائن ۽ غلامن جي نيلا من ۾ شامل ٿيڻ تي تيسين منع هئي جيسين ڪنهن مغل امير جي پناهه ۾ نه هجن. مغل شهبازن کي لاهور، آگري، دهلي ۽ فتح پور مان دعوتون ڏيئي گهرايو ويو ته قنڌاري ۽ شيرازي ساقي جيترا سنڌ ۾ سستا آهن، اهڙا خود قنڌار، هرات ۽ شيراز ۾ به نه هوندا. مغلن جا قافلا ٺٽي تي ڪڙڪڻ لڳا: ڪي خريداريءَ جي شوق ۾ ڪي

ساقی خانن ۽ ڪنڀرن جي شهرت ٻڌي آيا ته ڪن کي وري رستم بيگ، تاشي خان، معموري ۽ پائنده بيگ دعوتون ڏيئي گهراڻي ورتو ته ٺٽي جا محلات اوهان جا منتظر آهن، ترخانن ۽ ارغونن جون جاگيرون ۽ زمينداريون کين مفت ٿي ڏنائون. مغل شيرازا، اميرزادا ۽ سوداگر پاڻ سان سوين هاري ناري منشي، ڪاراوا ۽ ڪامورا وٺي آيا. ٿوري وقت ۾ ٺٽي ۾ ائين ٿي پانيو ته سنڌي ته رڳو اتي ۾ لوڻ وڃي رهيا آهن. ٺٽو سنڌ جو شهر نه پر لاهور يا آگري جو ڪو محلو بڻجي ويو هو. سنڌي ويچارا ته ڊپ کان پاڻ ۾ به سنڌي ڪونه ڳالهائيندا هئا، متان سڃاڻي پون ۽ مغل لشڪري ڪائن آنڪي پرائڻ لاءِ اچي ڪڙڪن. هنن ته پنهنجي پوشاڪ به بدلائي ڇڏي مغلن وانگر ڪمر بند ۽ چست پاڇامو پائڻ لڳا. پر ڇا ڪن، سندن سنڌي شڪل شبهه ته پري کان پڌري ٿي پوندي هئي. ۽ وڏي ڳالهه ته منجهانئن اها ڳالهه بلڪل نه وئي ته رستي تي هلندي مغلن ۽ ترخانن جي ابتڙ، سندن اکيون پنهنجن پيرن ۾ هونديون هيون: هڪ ته متان ڪنهن پراڻي زائنن تي نظر ڪجي وڃي ۽ ٻيو ته ڪو جيت جيتامڙو پيرن هيٺ اچي چيپاڻجي نه وڃي!

سنڌين جو ڪو اوهي واهي ته هو ڪونه جنهن کي دانهن ڏين. ارغونن ۽ ترخانن ته وري سيوهڻ ۽ قنڌار تائين مرزا غازي بيگ وٽ دانهن ڪوڪون ڪيون ته هنن جو تدارڪ ٿيندو رهندو هو ۽ مغل وري ڪنهن ارغون ترخان محلي ڏانهن رخ ڪونه رکندا هئا. مرزا غازي بيگ جي جهانگير جي درٻار ۾ وڏي هلندي پڄندي هئي، مغل رڳو ان کان ٿي ڊٺا. هونئن به ارغونن ترخانن ۾ اڃا هٿيار بند گهڻا هئا. هنن وٽ محافظ به هئا ۽ پنهنجا لشڪري به، جيڪي جيتوڻيڪ وڙهڻ جو ڍنگ وساري ويٺا هئا پر تلوار ۽ هٿيار جو سڀ نه هو ته به سراپ ضرور هو. مغلن کي به آخر پنهنجي جان پياري هئي، ان ڪري سمورو عتاب سنڌين تي هو. ماڻهو ته ائين به چوڻ لڳا ته سنڌين کان الله سائينءَ به منهن موڙي ڇڏيو هو. اهائي ڳالهه هئي، جنهن ماڻهن کي وري حافظ بلال ڏانهن ڏسڻ تي مجبور ڪيو.

حافظ بلال کي ماڻهن پنهنجو آخري سهارو ٿي سمجهيو. ان لاءِ به سبب هئا: هڪ ته هنن کي اها ڳالهه سمجهڻ لاءِ ٻي ڪا واھ ڪانه ٿي سجهي ته آخر الله سائين بار بار سنڌين جو اهڙو ڏکيو امتحان ڇو ٿو وٺي؟ سنڌي ويچارا ته نه ڪنهن

جي ”هنشيء پر نه ڪنشيء پر!“ سنڌ ته سدائين رحمت ۽ پيار جي ڌرتي هئي. جنهن انسانن کي ته ڇا، سمورن جاندارن کي امان ڏني هئي. پناهه ڏني هئي. سنڌين پر ته ايتريون برائيون ۽ بدعتون به ڪونه هيون: پنهنجيءَ پر پورا، گهر کان زمين يا ڌنڌي ڌاڙيءَ تائين يا مسجد تائين. دين ڌرم جا ارڪان جيترا سنڌين ٿي مڃيا ۽ واپرايا اوترا شايد ملائڪن کي به ياد نه هوندا. گگدامن تي ڪهل ته ڪو سنڌين کان سڪي. آئي جو آڌريا ڪندي ڪندي هنن سنڌ سندن حوالي ڪري ڇڏي رسول (صلعم) جي پيروي ڪندي ڪندي جيسين ڪنهن مسافر يا غريب يتيم پاڙيواري کي گهر نه ڪارائيندا، تيسين پاڻ گهر نه ڪائيندا. ۽ سنڌ، ڄڻ ته نبين ۽ اوتارن جي سرزمين، جنهن تي الله سائين پاڻ مهربان هو: ڇا سندس ماڻهو ڇا سندس پکي پڪڙ، ڇا سندس گل ۽ پوٽا، ڇا سندس سنڌو ۽ سمنڊ، ڄڻ ته الله سائين جنت ٺاهيندي ٺاهيندي سنڌ خلقي ويٺا پوءِ به هن جي ماڻهن سان ايڏو ظلم ايترو بغداد ڇالا؟ الله سائين مٿن ڇو ڏمريو هو؟ اها ڳالهه پڇڻ لاءِ هو حافظ بلال جي چانث جا اچي سلامي ٿيندا هئا.

– ۽ حافظ بلال جي اکين ۾ ايڏي ويراني اچي ويئي هئي جيتري سموري سنڌ پر به ڪانه هئي. هر هڪ ماڻهوءَ جي روڻداد ٻڌي هن کي ائين محسوس ٿيندو هو، ڄڻ ته اهو سڀ ڪجهه هن سان، هن جي گهر وارن سان، هن جي پنهنجي ڀاتين سان ٿيو هو ۽ لڙڪ هن جي سَنماريءَ ۾ منجهي پوندا هئا: ۽ انهن لڙڪن کي لڪائڻ لاءِ هو آسمانن جي هن پار پنهنجي رب پاڪ کي، دل ٿي دل ۾، ٻاڏائڻ لڳندو هو: ”اي پنهجي جمانن جا مالڪ، توجن شين قسم سمن ڪنيا آهن، انهن ۾ تو سنڌ جو به قسم ڪنيو آهي. تنهنجي محبوب ۽ سمورن نبين جي سردار کي سنڌ جي هير جي خوشبو معطر ڪري ڇڏيو هو پوءِ به سنڌ تي هي ڌم ڇو؟ هي آڀڏائون ۽ آفتون ڇو؟ سنڌي ماڻهو ٽڙا ايڏو مجبور ۽ معذور ٿي پيا آهن جو هنن مان تو ڀر يقين لڌي ويو آهي. اي پنهجي جمانن جا مالڪ، آخر ڇو؟ آخر ڪيستائين؟“

آسمان هن جي اکين جي لڙڪن جو تاب نه جهلي، ڄڻ ته لاجواب ٿي ويندا هئا، ۽ ان وقت حافظ بلال جلال ۾ اچي چوندو هو: ”مون وٽ ڇو آيا آهيو؟ آءُ ڪير ٿيندو آهيان، الله جي ڳجهه ۾ مداخلت ڪرڻ وارو؟ انهيءَ ساڳئي الله اوهان کي به

نھون ڏنيون آهن. انهيءَ ساڳئي الله مغلن لاءِ، ترخانن لاءِ به ترارين ۽ پالن ٺاهڻ لاءِ اڳيو لوھ خلقيو آھي، جيڪو اوهان لاءِ خلقيو اٿس. تراريون ۽ پالا ٺاهيو به اوهان، وڪڻو به اوهان ٿا. هڪڙو پيرو اهي پنهنجي حفاظت لاءِ چون ٿا استعمال ڪريو؟“

حافظ بلال جو اهو جلال، اها ڪاوڙ اهو دليل ماڻهن کي سمجهه ۾ نه ايندو هو. سانوڻ اڪيلو ماڻهو هو جنهن هن جي ان جلال، ان ڪاوڙ ۽ ان دليل کي سمجهي ٿو.

”حافظ مان موڪل ڏي ته رت جي راند اسين به شروع ڪريون!“ سانوڻ حافظ ٿل جي اکين ۾ نمارڻ کانسواءِ چيو. هن جڏهن اهي ساڳيون ڳالهيون ٻڌيون، هنن ٻيلو هن لاءِ آڙاهه بڻجي ويو فراشين تي ليتندي هن کي ائين پاسندو هو ته هو نڊن تي ستو پيو هو ۽ ان باهه تي چنڊو وجهڻ لاءِ، هو ٻين وانگر حافظ بلال وٽ ئي آيو هو!

”سانوڻ، رت جي راند رڳو الله جي راهه ۾ جائز آهي. آءٌ ڪيئن چوان ته اوهين به شروع ڪريو!“ حافظ بيوسيءَ مان چيو.

”ته پوءِ اسان کي ٻڌاء ته الله جي راهه ڪهڙي آهي، حافظ“ سانوڻ کان رهيون و ”ڇا الله جي راهه اها نه آهي ته بيوسن ۽ بيواهن ماڻهن تي جيڪو پيدا پيو ٿي، تنهن کي بند ڪريون. سنڌين جي جان ايتري مستي، ايتري ارزان ٿي وئي ٿي جو مغل لشڪري وندر خاطر سنڌين کي مارڻ لڳا آهن ته جيئن سندن ترارين لڻ جي مشق پڪي ٿئي. سنڌين جي مال ملڪيت تي هوائين ٿا مڙي اچن ڇڻ ته هن ۾ سنڌين جو پورهيو ۽ پگهر شامل ٿي ڪونهي. سنڌين جي زائفائن کي هو ڀڃ ٿا کڻن ڇڻ ته اهي مال غنيمت جو ڪنيزون آهن؟ سنڌين جي مندرن ۽ منن ۾ ته ڪٿي ڇڏي ڏيو سنڌين جي مسجدن کي به نه ٿا بخشين. ڇي، جيسين ڪو بل مولوي نماز نه پڙهائيندو تيسين نماز جائز ڪانهي. سنڌين جي مدرسن کي ان ۽ ٿا بند ڪن ته اتي سنڌي ٿي پڙهائي وڃي؟ ڇا الله سائين انهن ڳالهين کي عين اسلام ۽ سنڌين جي انهيءَ بيوسيءَ کي شرڪ ۽ ڪفر ٿو سمجهي؟..... حافظ مون

هيستائين صبر ڪيو آهي. پر هاڻ مون کان صبر نه ٿو ٿئي الله ٿو ڄاڻي ته اڳ
ٿي گهڻي دير ٿي ويئي آهي.....“

سانوڻ جو سمورو بدن پئي ڪنبو ۽ پهريون ڀيرو حافظ بلال هن جي اکين
اهڙا لڙڪ ڏٺا هئا، جن بنهه بس نٿي ڪئي. هن جي پنهنجي دل ۾ چڱو پئجي ره
هئا. هن کي پنهنجي پاڻ کان، پنهنجي اسلام کان، پنهنجي مدرسي کان، پنهنجي
سموري حياتيءَ کان نفرت ٿيڻ لڳي هئي. هن اُتي ڪٿي سانوڻ کي پڪ وڌو..... =
گهڙي پنهي جون دليون، هڪڙي ئي آواز ۾ هڪڙي ئي ڌڪ ۾ ڌڙڪنديون رهيون
۽ پوءِ جڏهن هن سانوڻ کي پاڻ کان ڌار ڪيو تڏهن پنهي جون اکيون لڙڪن ج
ڌنڌ کان هڪ پئي کي ائين ڏسي رهيون هيون جيئن ڪو ماڻهو پڳل آرسيءَ
پنهنجو منهن ڏسي، منهن پاسي ڪري ڇڏيندو آهي. ڪنهن اڃا تي ڊپ ڪار
ڪنهن اڃا تي سمجهه کان، ڪنهن اوچتي ڄاڻ کان!

۽ پوءِ ان وقت، مدرسي جي صدر دروازي تي ڪڙو ڪڙڪڻ جو آواز ٿيو. جمه
جو ڏينهن هو. مدرسي ۾ موڪل هئي. سواءِ حافظ بلال ۽ سانوڻ جي، ايڏو سا
مدرسو بلڪل خالي هو. سانوڻ جي اچڻ جي اطلاع تي مدرسي جي پهريدار
پنهنجن چئن خاص شاگردن کي، جيڪي وٽس ئي رهندا هئا، تن کي به ڪمر ڪ
ڏسي، هيٺانن هوڏانن موڪلي ڇڏيو هئائين.

”اوھين وھو ته آءُ ٿو ڏسان.....“ سانوڻ اُمالڪ اُٿيو.

”نه سانوڻ، ڪو اوڀرو ماڻهو توکي ڏسندو ته تنهنجي حياتيءَ کي به خطرو ته
پوندو ۽ مدرسي تي به حرف ايندو.....“ آخوند بلال جُتي پائيندي چيو.

حافظ بلال دروازو کولڻ کان اڳ، ننڍي تاڪي کولي ٻاهر نڪريو: ٻاهر نه
لشڪرين جو وڏو هٿياربند جٿو نظر آيس، جنهن جي اڳواڻي خود نئون ڪوٽوا
پائنده بيگ ڪري رهيو هو. صورتحال ڏسي هن جي هئين ۾ هڏڪ پئجي ويو
پهريون ڀيرو هن جي دل ۾ ڊپ ۽ مختلف وسوسن اچي گهرو ڪيو. هو ڪڏهن
پنهنجي لاءِ نه ڊنو هو. هن کي اُڪورڳو سانوڻ جو هو. سانوڻ جهلجي پيو ته ڇ
سموري سنڌ جهلجي پئي. هن کي پڪ هئي، ته هن پيري مغل پوري تياري ڪر
آيا هئا، ۽ سموري ڪوٽ جي ڀت ۽ فصيلن کي هنن گهرو ڪري ورتو هو. ڀه

پڪ ڪنهن مغل يا ترخان جاسوس سانوڻ کي ڏسي ورتو هو نه ته خود رستم
 بگ کي به مدرسي سان هٿ چراند ڪرڻ جي همت نه ٿئي ها. پر هاڻي ڇا ڪري-
 ٻو ايڏو وڏو فيصلو هو جو هن ايترو ٽڪڙو ڪرڻ نٿي گهريو. دروازو کولڻ جي
 مني سانوڻ کي جملائڻ هو. جيڪڏهن دروازو نه کوليائين ته مغل دروازو پڇي اندر
 خل ٿيندا. ان صورت ۾ به هو پاڻ ۽ سانوڻ جملجي پوندا.

هن پاڻ ظاهر ڪرڻ بنان ڪجهه قدر آواز بدلائي چيو: ”ڪير؟“

”حافظ دروازو کول: آءُ آهيان پائنده بيگ، شهر جو ڪوتوال!“

”اوهان کي خبر آهي ته هن مدرسي ۾ مغلن جي اچڻ جي منع آهي خود

منشاه هند جو پروانو رستم بيگ وٽ آهي ...“

”هوندو پراج آءُ خود حضور مرزا رستم بيگ جي حڪم تي آيو آهيان. اسان

پ خبر پئي آهي ته سردار خان جو ٽولو شهر ۾ آيل آهي، ۽ اوهان هن کي پناهه ڏئي

لي اسين مدرسي جي تلاشي وٺنداسون.“

”آءُ پروانو ڏسڻ ٿو گهران“ حافظ ڪجهه سوچيندي چيو.

”پهرين دروازو کول ته پروانو به توکي ڏيکارينداسون“ پائنده بيگ بي

بريءَ مان چيو.

”تيسين دروازو نه کلندو جيسين پروانو نه ڏيکاريندا“

حافظ بلال تاڪي بند ڪري ڇڏي، ۽ ٽڪڙو ٽڪڙو پنهنجي حجري ڏانهن

ٽٽل لڳو. اڃا اڌ پنڌ تي هو ته هن دروازي کي زوريءَ کولڻ لاءِ لشڪرين جي هلان

و آواز ٻڌو. دروازو ايڏو وڏو ۽ مضبوط هو جو سواءِ هاڻين جي يا وڏي ٻنڊ سان پڇڻ

پ، ان کي کولڻ محال هو.

حافظ حجري ۾ پهتو ته حجرو خالي هو. سانوڻ کي روڪڻ هونئن به حافظ

مڪن ٿي سمجهيو پر هن کي رڳو اهو اُڪو هو ته سانوڻ ٻاهر صحيح سلامت

ٿجي پهچندو يا نه. هن کي سانوڻ جي همت ۽ جرئت ۾ ايترو ايمان هو ته مغل

بئري سانوڻ کي گرفتار ڪرڻ جو خواب خيال به نٿي ڪري سگهيا، پر نه نه

خدا، ائين نه ڪجانءِ، سانوڻ اسان کي بخشي بچائي ڏي!

حافظ بلال سجدي ۾ هو جڏهن هن وڏي دروازي جي ڦاٽڻ جي آواز ۽
خونناڪ پڙاڏو ۽ گهوڙن جي هٽڪارن ۽ ٽاپڙ ٽاپڙ جو آواز ٻڌو. پائنده بيگ حجر
۾ داخل ٿيو ته اوڏيءَ محل به حافظ بلال سجدي ۾ هو. حافظ بلال جي شخصيت به
رعب هن کي اڳتي وڌڻ نه ڏنو. هن جو هٿ خنجر جي منڍي تي ٿي روڪجي ويو.
هو اندر ئي اندر حافظ کي گهٽ وڌ ڳالهائيندو رهيو.
جڏهن حافظ سلام ورايو ته جڏهن هڪڙي نظر پائنده بيگ تي وڌائين، ۽ ٻي نه
سان هن ٻاهر بيٺل سپاهين کي ڏٺو.

پائنده بيگ، ڪجهه قدر پريشانيءَ مان چيو: ”اسان کي اطلاع مليو ته مشه
باغي ۽ ڌاڙيل سردار خان اوهان وٽ تڪيل آهي.....“

حافظ ڪو جواب نه ڏنو. هو گهور پائي، پائنده بيگ کي ڏسندو رهيو.
”..... ظاهر آهي ته اسان کي غلط اطلاع مليو هو ڇاڪاڻ ته اسان مدرسي به
ڪوئي ڪوئي اٿلائي وڌي آهي، پر سردار خان هتي ڪونه ٿو ڏسجي. حضور م
رستم بيگ جو فرمان آهي ته اوهين مغلن سان تعاون ڪريو ۽ سمورن سنڌين
سمجهايو ته هو جتي به هن کي ڏسن، اسان کي ڄاڻ ڪن ته خدا جي خلق تان آ
لهي.....!“

”خدا جي خلق تي آزار مغلن جو آهي يا سردار خان جو اهو مامرو هڪڙو
پاڪ ٿو ڄاڻي، ٻيو اسين شهنشاهه هند کي لکڻ وارا آهيون.....“ حافظ بلال ڏيه
سان چيو.

پائنده بيگ جو هٿ وري خنجر جي منڍي ڦهلي ويو. جيڪڏهن رستم بيگ
کي حافظ بلال تي هٿ ڪڍڻ کان منع نه ڪئي هجي ها ته هو ان کان گهڻو اڳ خن
حافظ بلال جي چاٽيءَ ۾ تنبي ڏئي ها. البت هن کي اها ڳالهه سمجهه ۾ نٿي آئي
هن ماڻهوءَ ۾ ڪهڙي ڳالهه هئي جو هن سان ڳالهائڻ وقت، هن جي پنهنجي ز
هٻڪڻ تي لڳي.

”في الحال اوهان کي اسان سان هلڻو پوندو. اهوئي شاهي فرمان آهي. او
جو فيصلو حضور مرزا رستم بيگ جن ڪرڻ پسند فرمايو آهي.....“
”۽ جيڪڏهن آءٌ نه هلاڻ ته.....“ حافظ بلال وري به ڌيرج سان چيو.

” ته پوءِ اسان کي اهو حڪم آهي ته اوهان کي گرفتار ڪري حضور مرزا صاحب جن وٽ پيش ڪريون.....!“

” ته پوءِ ڪريو مون کي گرفتار ڇاڪاڻ ته آءٌ اوهان سان هلڻ لاءِ بلڪل تيار نه آهيان..!“

پائنده بيگ منجهي پيو. هن جو حڪم بلڪل واضح هو ته حافظ بلال کي ڪجهه ٿيو ته پائنده بيگ ذاتي طرح ان لاءِ جوابدار هوندو. هن سنڌيءَ کان مغل ايترو چوڻا ڊڄن، اها ڳالهه اڃا تائين هو سمجهي نه سگهيو هو. آءٌ تاشي خان سان ضرور ڳالهائيندس ته آخر هو شهنشاهه هند کي اصل حقيقتن کان واقف چونه ٿو ڪري ته مغل شهنشاهت کي ترخانن ۽ ارغونن کان نه پر اصل خطرو حافظ بلال جهڙن سنڌين کان آهي، جن جو سمورو وجود مغلن لاءِ نفرت جو اعلان ڪندو ٿو رهي، جن جي اکين ۾ سمورن ڌارين لاءِ ڌڪار کان سواءِ ٻيو ڪجهه نه آهي، جن جي لفظ لفظ ۾ ڌارين لاءِ وڃ جا شعلا ۽ باهه جا پيڙ پوشيده آهن!

لاچار ٿي هن سپاهين کي آواز ڏنو: ” حافظ صاحب کي عزت سان شاهي مهمانخاني وٺي هلو. پر ڏسو کيس ڪجهه ٿيو ته اوهان جي سرن جو خير ڪونهي..!“

سپاهي هي حڪم ٻڌي اچرج ۾ پئجي ويا. هڪڙي سنڌيءَ کي گرفتار ڪرڻ ۾ ايترو احتياط هنن جي خواب خيال ۾ ٿي ڪونه هو. سنڌين کي ته هو ڪتن ٻلن وانگر گهملي يا گهوڙن جي پڇن ۾ ٻڌي ڪاهي وڃڻ جا عادي هئا، ۽ جيڪڏهن ڪو سنڌي گهمجڻ يا ڪاهجڻ کان بچي ويندو هو ته هن جي بدن جي اهڙي حالت هوندي هئي جو هو پاڻائي چوندو هو ته يا الله، مون کي موت ڏي ته هن عذاب کان نجات ملي!

هو به دل ۾ هڻندي اڳتي وڌيا، ۽ جيئن تيئن ڪري حافظ کي کڻي کڻي ورتائون ۽ اچي کيس گهوڙي تي چاڙهيائون. حافظ مدرسي جي حالت ڏسي سمجهي ويو ته دروازي کي پيڇڻ جا انتظام اڳي ئي ڪري آيا هئا. پڳل دروازي سان گڏ رسن سان ٻڌل بند به اتي ئي پيو هو ۽ ويهارو کن سپاهي هڪڙو ٻيو بند رسين جي چيڙن سان کنيو بيٺا هئا.....

انهي ۾ لال حويليءَ لاءِ مشهور هو ته ان ۾ جنن پوتن جو واسو آهي. سندس وڏي دروازي تي هميشه هڪ شاهي قلف چڙهيل نظر ايندو هو جيڪو ايترو ڪٽجي ويو هو جو هر ڪو ائين پائيندو هو ته ان کي ڪنهن ورهين تائين ڪونه کوليو هو. ان جي ٻه ماڙ جاءِ جون در دريون به ڪنهن ڪڏهن کليل ڪونه ڏٺيون هيون. رات جو اڪثر چهرن ۽ چمڙن جون چيٽون ٻڌڻ ۾ اينديون هيون. فقط ان جي مٿئين برج ۾ ڪڏهن ڪڏهن ڪا شمع ٻريل نظر ايندي هئي. ۽ ائين پائينبو هو ڇڻ ته ڪو ماڻهو شمع جي روشنيءَ ۾ سڄي شهر کي جاچي تپاسي رهيو هو. حويليءَ ۾ اوڙي پاڙي مان ماڻهو پنهنجا گهر ڇڏي لڏي ويا هئا. البت ماڻهن ۾ اهو مشهور هو ته مرزا باقي اڪثر رات جو ان حويليءَ ۾ پنهنجي ٻن خواجه سرائن سان گڏجي ايندو هو ۽ پوءِ سموري رات ان حويليءَ مان ڪنهن زائفان جي رڙين ۽ ڪيڪن جا پڙاڏا ٻڌڻ ۾ ايندا هئا. ماڻهن ۾ اها ڳالهه مشهور هئي ته مرزا باقيءَ جي ماءُ اتي قيد ٿيل هئي. جنهن کان خزاني جو ڏس پڇڻ لاءِ مرزا باقي تتل سيخن سان ڏنپ ڏيندو هو ۽ اهي ڪيڪون هن جي ماءُ جون هيون.

هڪڙي پيري وڏي مدرسي جا ٻه شاگرد هوڙهيائي ڪري حويليءَ ۾ ٽپي پيا. پر جڏهن واپس موٽيا ته هنن تي ڄڻ ماڻ جي مُهر لڳي ويئي. نه ڪنهن کي سڃاتائون ٿي. نه ڪنهن سان ڳالهائون ٿي. رڳو ڪنڌ ڏوڙ لڳي پئي هئن ۽ آخرڪار چريا ٿي پيا. ان واقعي کان پوءِ وري ڪنهن کي ان حويليءَ ۾ وڃڻ جي همت نه ٿي هئي. مغل ته اڳي ئي ويساهه ويسوڙا هئا. تن جو اهي ڳالهيون ٻڌيون ته اتان لنگهڻ ئي ڇڏي ڏنائون.

وريام جڏهن مولويءَ سان گڏ حويليءَ جي ويجهو پهتو تڏهن گهڙيءَ لاءِ حويليءَ بابت سموريون ڪٿائون اکين اڳيان تري آيس. ۽ هن جي دل به ڪنهن

جاتي ڊپ کان ڪنٺ لڳي. پر مولوي هن کي حويليءَ جي بدران، ان جي ڀرسان ٻوڏين جي ڦٽل ٺُل ۾ وٺي آيو. هيڏانهن هوڏانهن نهاري مولويءَ هن کي ٺُل ۾ اندر لهڻ جو اشارو ڪيو. وريام ان ٺُل ۾ پنهنجي سنگتين سان ڪنئين پيرا آيو هو. هو اڪثر اتي لڪ لڪوڻي راند ڪندا هئا. اندر ٺُل ۾ ايتريون ڏاڪڻيون هيون جو هڪڙي هڪڙي ڏاڪڻ مان ٿي ٿي ڏاڪڻيون ڦٽي ٿي نڪتيون. اندر هڪ ٻئي مٿان ٿي طبق هئا. جن مان هر طبق تي پوري وچ تي ٻڌ جو شاهي بت هو جنهن جي پٿر تي ڪنهن پراڻي ٻوليءَ جا لفظ اُڪريل هئا. اهي ڏاڪڻيون ان بت جي ڪنهن نه ڪنهن عضوي ۾ اچي ٿي پوريون ٿيون. بت جي اکين وٽ جيڪي ڏاڪڻيون ٿي کڻيون، اتان هو پنهنجي ساٿين کي ڏسي سگهندا هئا، پر هيٺيان ساٿي هنن کي ڏسي نه سگهندا هئا.

مولوي مٿئين طبق تي ويڃڻ بدران، هيٺئين طبق ۾ لهي پيو جتي بنان سسيءَ جي هڪڙو بت هوندو هو ۽ چوڪرا ان بت ۾ اندر منهن ڪري سيٽيون وجهائيندا هئا ته سموري ٺُل ۾ ڳچ وقت تائين اهي سيٽيون ٻڌڻ ۾ اينديون هيون. مولوي انهيءَ بت جي اڳيان بيهي هڪڙي لوهي ڪِل کي ڪجهه ڦيرا ڏنا ته بت جي پيٽ وٽان هڪڙو وڏو پٿر هٿي ويو. مولوي هن کي اشارو ڪري هيٺ لهڻ لڳو. هو به مولويءَ جي پويان هليو آيو. هيٺ لهڻ لاءِ هڪ بنهه سوڙهي ڏاڪڻ هئي. جڏهن وريام اندر آيو ته مولوي وري به پٽ ۾ لڳل هڪ ڪل به ٿي ڦيرا ڏنا ته لنگه بند ٿي ويو. وريام کي حيرت ان ڳالهه تي هئي ته لنگه بند ٿيڻ جي باوجود هن تمخاني ۾ چڱي روشني هئي. ڏاڪڻ ايتري ڊگهي هئي جو چڻ ته ڪٿي ئي ڪانه هئي. ”حق تي مرزا عبدالعلي ۽ خسرو خان چرڪس کي مغل ڳولي نه سگهيا هئا!“ وريام سوچيو. ڏاڪڻ هڪ گول ڪوٺيءَ ۾ اچي ختم ٿي. اُتي پمچي مولوي هڪڙي پٽ تي ٺڪ ٺڪ ڪئي ته پٽ مان هڪڙي تاڪي کڻي پئي، جنهن مان هڪ خونخوار حبشيءَ جي سسي صاف نظر آئي. مولويءَ هن کي تڪڙو تڪڙو ڪجهه چيو ته هن هڪدم تاڪي بند ڪري ڇڏي ۽ گهڙيءَ کان پوءِ هڪ شاهي پٿر پنهنجي جاءِ تان هٽي ويو. مولوي هن کي اڳيان وڌڻ جو اشارو ڏنو. هيءُ هڪ ڊگهي سرنگهه هئي، جنهن ۾ ٿوري ٿوري فاصلي کانپوءِ هڪڙو پاڙي جهڙو خواجه سرا اگهاڙي ترار

سان بيٺل نظر آيو. وريام کي هاڻ پنهنجي پاڻ تي ڪاوڙ اچڻ لڳي. هتان جيئڻ،
 بچي نڪرڻ بنهه اڻ ٿيڻي هئي. هيءُ هن پنهنجي پاڻ کي دشمن جي هٿن ۾ ڏيڻ
 ڇڏڻ جي ڪهڙي ڳميلپ ڪئي هئي. هتي ته هن جا سنگتي ساٿي ته ڇا مغل
 شهنشاهت جا سمورا لشڪر به هن کي ڳولين ته به هو کائڻ ڪونه لپي سگهندو
 هن کي ڏاڻو ڏني جا لفظ ياد آيا: ”وريام متان اهر وڻين: سنڌ کي تنهنجي گهر
 آهي!“

جڏهن سرنگهه پوري ٿي، تڏهن وريام ڏٺو ته هو هڪڙي اهڙي ڪوٺيءَ ۾ پهتا
 جيڪا زمين جي مٿان هئي، ۽ لوهي سيخن جي دريءَ مان ٻاهر نظر پوڻ تي ه
 سمجهي ويو ته هوالال حويليءَ جي عمارت جي پوئين حصي ۾ هئا. ان ڪوٺيءَ ۾
 ڍيو جهڙو خواجه سرا اگهاڙي ترار سان ڪنهن اشاري جو منتظر هو. ان خواجه سر
 مولويءَ کي سڃاڻي ورتو ۽ هٿ سيني تي رکي حڪم ملڻ جو انتظار ڪرڻ لڳو.
 ”اسان کي سڌو حضور مرزا شاھ رخ وٽ وٺي هل! اسين تڪڙا آهيون!“
 ”جيڪو حڪم آقا!“

هو هنن کي ڪئين ڪوٺيون اُڪري هڪ وڏي سينگاريل ڪمري ۾ وٺي آيو
 ”اوهين وهو ته آءُ حضور مرزا صاحب کي جان ڪري ٿو اچان. حضور جو
 پنهنجي خاص ڪمري ۾ آرام ۾ مصروف آهن!“ حبشيءَ سرنمائي چيو.
 ٿوري دير کانپوءِ، هو موٽي آيو ۽ کين پاڻ سان اچڻ جو اشارو ڏنائين. وريا،
 جڏهن ڪمري ۾ داخل ٿيو تڏهن هن کي چڻ پنهنجي اکين تي اعتبار ٿي نه آيو
 هي ڪمرو يقيناً ڪنهن بادشاهه جي آرام گاهه هو. چوڌاري اطلس ۽ ڪمخواب
 جا خوبصورت پردا تنگيل هئا. سامهون ئي هڪ شاهي پلنگ هو جنهن تي
 ريشمي جمالرن سان سينگاريل ڪمخواب جي چادر ۽ وهڻا هئا. زمين تي
 جيڪي قالين ۽ غاليجا وڇايل هئا، ائين ئي معلوم ٿيو ته هن ئي وقت ڪاريگر
 انهن کي ٺاهي، پنهنجي فن جو انعام حاصل ڪري ويا هئا. ڪمري جي هڪڙي
 طرف هڪ گول ميز تي بلوري صراحين ۾ مختلف قسمن جون انگوريون سجا
 هيون ۽ انهن جي اڳيان سونا گلاس هڪڙي قطار ۾ رکيا هئا. ان ميز جي ٽي ويجه
 هڪ اطلسي طول وهڻي تي، هڪ ڳيرو جوان ڪنهن ساز جي تارن سان ڪيڏ

رہيو هو ۽ ان کان ٿورو ئي پريرو ڏيندي قد جو هڪ ٿلهو بد زيبو ماڻهو هڪ
ريشي پٿرائي تي طول وهائي تي ٿيڪ ڏيئي، اڌ لپٽيو پيو هو.
”يا مولانا، اچو اچو..... معاف ڪجو جو اوهان کي هتي ئي سڏائي ورتو اٿم!
دراصل اڄ اسين ڏاڍو ٿڪجي پيا آهيون!“

مولويءَ هڪڙي نظر ساقيءَ تي وڌي، جنهن ساز هڪ طرف رکي ڇڏيو هو.
”مون کي خبر آهي ته اوهين ساقين کي ناپسند فرمايو ٿا..... پر هي ساقي
بلڪل بي ضرر آهي..... اسين هن کان فقط سندس راڳ ٻڌندا آهيون!“
”پر اوهان سان جيڪي ڪجهه ڳالهايو آهي، ان ۾ هن جي موجودگي بي
ضرر نه ٿيندي!“

مرزا شاه رخ اُڀو ٿي ويو ۽ اشاري سان ساقيءَ کي ٻاهر وڃڻ جو چئي، سڌو ٿي
ويٺو.

”هي نوجوان ڪير آهي....؟“ مرزا شاه رخ اهڙي ڏيکائي ڏني، جڏهن وريام کي
پهريون ڀيرو ڏٺو هو.

”هن غلام اوهان جي لاءِ سيوهڻ کان هڪ پيغام آندو آهي.....“ وريام
پنهنجي بهترين فارسيءَ ۾ ڪنڌ نمائي چيو.

”چئو..... اسان کي مولوي صاحب کان ڪا به پرديداري ڪانهي.“ شاه رخ
ٿورو اڀرو ٿي چيو.

”مون به حضرت مولانا کي، جيترو ضروري هو آگاهه ڪري ڇڏيو آهي، پر
مولوي صاحب کي مملڪت جي مسئلن کان ٻاهر رکجي ته چڱو؛ آخر مغل به
حضرت مولانا تي اعتماد ڪن ٿا.....“

مولويءَ کي وريام جي ڳالهه ايتري پسند آئي، جو مرزا شاه رخ ڪجهه چوي
تنهن کان اڳ هن چئي ڏنو: ”نوجوان درست ٿو چوي، مون ته رڳو حضور مرزا
عبدالعليءَ جي جان جي حفاظت خاطر هي جوڪم ڪنيو آهي، نه ته منهنجو سياست
۾ ڇا وڃي..... آءٌ مغلن جو اعتماد قائم رکي پنهنجي قوم جي وڌيڪ ڪارائتي
خدمت ڪري سگهان ٿو!“

ائين چئي مولوي اٿي بيٺو. مرزا عبدالعليءَ طرف اشارو ٻڌي شاه رخ به اُڀو ٿي ويو.

”چڱو ڀلا، في امان الله! ها، پر مولوي صاحب، اوهان جي نئين معجون جي اسان کي اڃا به ضرورت آهي آءُ اوهان کي به محافظ گڏي ٿو ڏيان، جيڪي اوهان کي مسجد تائين پهچائي ايندا“

”نه نه، ان جي ڪا ضرورت ڪانهي. ائين ته پاڻ مغلن کي وڌيڪ شڪ پوندو آءُ پاڻ هليو ويندس ۽ توهان جي معجون به ڪنهن وقت ڏٺي ويندس رڳو جڏهن الله تعاليٰ اوهان کي ڪامياب ڪري، اسان ديني عالمن کي نه وساري ڇڏجو“

”هي ڪهڙيون ٿا ڳالهيون ڪريو مولانا! ڇا اڳي توهان کي گهٽ اهميت ۽ عزت ڏني اٿئون؟ بس، اسان لاءِ دعا به ڪندا رهجو ته هنن مردود مغلن مان جند آزاد ڪرائي، حق حقدار تائين پهچايون!“

”پيشڪ بيشڪ!“ ائين چئي مولوي ٻاهر هليو ويو.

”ها نوجوان، توڪڙو پيغام آندو آهي؟ ۽ تون آهين ڪير؟“ شاه رخ پروري به رعونت موٽي آئي.

”منهنجو نالو وريام آهي، اوهان کي رڳو اهو اطلاع پهچائڻو آهي ته مرزا عبدالعلي ۽ خسرو خان چرڪس ۽ ٻين شاهي قيدين کي هٿ ڪرڻ لاءِ مغل لشڪر، مظفر بيگ جي سربراهيءَ ۾ هن حواليءَ تي حملو ڪرڻ وارو آهي. سو جيترو جلد هتان نڪري وڃو اوترو چڱو!“ وريام اهڙي انداز سان اهي لفظ چيا، جو شاه رخ جي منهن تان هڪڙو رنگ ٿي آيو پيو ٿي ويو. هن جاننا ٿي ڪافور ٿي ويا. هو اُٿي بيهي رهيو ۽ پوءِ اُٿي ئي اچ وڃ ڪرڻ لڳو. سندس هڪڙو هٿ پنهنجي نڪ کي مسائيندو رهيو.

وريام هن کي چڱي طرح جاچي ڏٺو. قد جو ايترو ننڍو ماڻهو ترخانن پر گهٽ هوندو. پر هن ٻڌو هو ته خود ترخان هن کان بي انتها ڊڄندا هئا، ۽ چوندا هئا ته هو جيترو زمين جي مٿان آهي، ان کان ٻيٺو زمين جي اندر آهي. سندس حرفت، جرئت ۽ سنگدلي سمورن ترخان سردارن کان سوائي هئي. ڪنهن جو دشمن ٿيو ته ان جو

سمورو جن پڇو ڪهائي ڇڏيندو. هن ۾ گهڻيون خصلتون مرزا باقيءَ واريون هيون، ۽ هي به اهي ئي نسخا آزمائيندو هو جيڪي مرزا باقي واپرائيندو هو. زائفائن جي ستنن ۾ پليون وجهائڻ، ٻن هاڻين جي پڇن ۾ ماڻهن کي ٻڌائي، چيرائڻ، اکين ۾ ڳاڙهيون تتل سرائيون وجهائڻ هن لاءِ عام رواجي ڳالهه هئي. سمورن ساقي خانن ۾ تمخانا ٺهرائي، ساقين جي بهاني اميرن کي اُتي گهرائي ذليل ڪرائڻ هن جو خاص ڪرتب هو. ساقين ۽ ڪنيزن جا نيلام به هن جي اختيار هيٺ ٿيندا هئا، ۽ ساقي خانن جي نگران ماڻهن ۾ هن جا خبرو هن تائين هر ڳالهه پهچائي ويندا هئا. خود اميرن جي گهرن ۾ ڪي خواجه سرا ۽ ڪنيزون هن جي اڳوڻي هيٺ هوندا هئا، جتان هن کي آئي وئي جي پئي خبر پوندي هئي.

اوچتو هو بيهي رهيو ۽ وڏي وريام تائين آيو. ڪا گهڙي هن کي گهوريندو رهيو. وريام ايتريون خونخوار اڪيون گهٽ ڏٺيون هيون جن جي ڏورن ۾ ئي موت نظر ايندو هو. پر وريام اڏول ٿي بيٺو رهيو.

”پر توکي ڪٿان خبر پئي، ۽ سنڌين کي اسان سان ڪهڙي همدردي آهي جو هيءُ چتاءُ اسان کي موڪليو اٿن!“ مرزا شاه رخ اهي لفظ ائين چيا، جن پنهنجي پاڻ سان ئي ڳالهايا ٿين.

”سوال ڏاڍو معقول آهي..... آءُ ان جا ڪيترائي جواب ڏيئي سگهان ٿو. سنڌين سان اوهان پنهنجي وقت ۾ جيڪي ڪلور ڪيا آهن، انهن کي ياد ڪري آءُ خود اهو ٿو سوچيان ته آخر اوهان سان ڀلائيءَ جو پير چوپريون؟ سنڌين کي اڃا تائين مرزا باقيءَ جا ظلم چڱي طرح ياد آهن.....“

”پنهنجي زبان بند رک، بد زبان ڪتا! حضور مرزا باقيءَ جو نالو وٺڻ کان اڳ زبان کي عطر ۽ گلاب سان ڌوئڻ لازم آهي.....“ شاه رخ رڙ ڪندي چيو.

وريام سڌو ڪوبه جواب نه ڏنو. هو هلي هڪ اطلسي موڙي تي ويهي رهيو. هن ڄاڻي وائي شاه رخ ڏانهن پٺ ڏيئي موڙي ڏانهن رخ رکيو هو ته جيئن شاه رخ هن تي ڪو وار ڪري پر شاه رخ وڏو سياستدان به هو. هن کي وقت جي نوعيت ۽ اهميت کان پنهنجو جلال گهٽ پيارو هو.

”خير، توهين پلي پنهنجي زبان کي عطر ۽ گلاب سان ڌوئي، پوءِ مرزا باقيءَ جو نالو کٽو پر سنڌين پر جيڪڏهن هڪڙو به سنڌي جئرو هوندو ته شاھ بيگ يا مرزا باقيءَ جو نالو جڏهن به زبان تي آئيندو ته هن کي هڪدم ڪنهن مروان مرونءَ جو خيال ايندو آهي، جيڪو چتو ٿي نه رڳو ماڻهن کي چڪيندو آهي، پر پنهنجي پاڻ کي به چڪ پائيندو آهي. سنڌين لاءِ سمورا ڌاريان ۽ اوڀرا غاصب، جيڪي صدين کان مرونءَ ۽ بگهڙ وانگر سنڌ جو ماس چڪيندا، چيريندا، ڦاڙيندا، سندن رت پيئندا رهيا آهن، سي مرون ٿي سڏبا ايندا.....!“ وريام به هاڻ پاڻ کي جهلي نه سگهيو.

”بس ڪر گستاخ چوڪرا! تنهنجي جوانيءَ تي رحم ٿو اچي نه ته هينئر جو هينئر تنهنجي زبان ٽڙيءَ مان پتي پنهنجي ڪتن کي کارائيندس!“ شاھ رخ وڻڻ لڳو. هن کي پنهنجي سياست به وسري ويئي.

”سنڌين جون زبانون مرزا باقيءَ به پتي ڪتن کي کارائيون، سوتون به آخر ان جو اولاد آهين.....!“ وريام ڪاوڙ ۾ چئي ويٺو. پر پوءِ پاڻ تي ملامت ڪرڻ لڳو ته مرڳو اصل ڳالهه ٿي خراب ٿئي. پر هن کي سمجهه نه پئي آيو.....

اوڏي محل شاھ رخ زور سان ٽاڙي وڃائي. گهڙي ڪانه گذري ته هڪڙو پرڻت جيڏو حبشي خواجه سرا اندر ڌوڪيندو آيو. هن شاھ رخ کي بيٺل ۽ وريام کي موڙي تي ويٺل ڏٺو ته منجهي پيو.

وريام هن ديو کي ڏٺو ته گهڙيءَ لاءِ هيسجي ويو. هن کي پنهنجي يار ڏاتر ڏٺي جا لفظ ياد آيا: ”وريام اڀرو نه ٿجانءِ.....!“ پر هاڻ ته تير ڪمان مان چٽي چڪو هو. يا اڀرائي تنهنجو آسرو! هن پنهنجي ڪمر بند مان خنجر ڪڍي نشانو طئي ڪري اچل ڏني. خنجر حبشيءَ جي ٽرگمت ۾ ڳن تائين ڪپي ويو ۽ هاڻيءَ جيان رنڀ ڪري هن پئي هٿ کڻي پنهنجي ڳچيءَ ۾ وڌا. پر خنجر هن جي شاھ رڳ ڪپي ويو هو ۽ هو ڪنهن ڊهندڙ پٽ جيان منهن ۾ ڦهڪو ڪري اچي شاھ رخ جي پيرن وٽ ڪريو. اهو سڀ ڪجهه ايترو تڪڙو ٿيو جو شاھ رخ جا اوسان به خطا ٿي ويا.

وريام جي دل به زور زور پاسرائين پر ڏنوني رهي. پر هاڻ وقت نه هو. هن الڪ ٽپ ڏيئي، شاه رخ جي ڳچيءَ ۾ ٻانهن ورائي، سندس پٺ ۾ چيلهه وٽ گوڏو بڻي، پوئتي ست ڏني، شاه رخ سڄو پيٽو ٿي ويو ۽ وريام جي ڪوڙڪي ۾ ڪٻر بيان ڦٽڪڻ لڳو. سندس ناسن مان ساهه ائين ٿي ڪڍيو جڻ تمام وڏي ڊوڙ پائي پوهو.

”اسين اوهان ترخانن جهڙا ڪميٽا ڪونه آهيون جو بي گناهه ڪنهن تي مٿ ڪٽون، ۽ احسان جو بدلو ڪميٽپ سان ڏيون. آءُ جي چاهيان ته هينئر جو هينئر تنهنجو مٿڪوڀڄي، تنهنجو لاش توڙي ڪتن کي ڪارائي ڇڏيان..... هاڻ ٺڪر نه پنهنجن پالتو ڪتن کي ته تنهنجي جان بخشي ڪرائين..... سنڌ تان نلن جو ڏرت هٽائڻ نه هجي ته هوند اوهان سمورن ترخانن کي ڦٽار پمچائي ٺڏيون!“

ائين چئي هن شاه رخ کي اڳيان اُچل ڏني. شاه رخ ڏانهن ڪري وڃي منهن ڪريو. ڳچ وقت هو اُتي هانبارو هڻندو رهيو. پوءِ سڌو ٿي، وريام کي ڏسندو هيو. اُتان اُتي ڪنجهندو اچي هڪڙي موڙي تي ويهي رهيو. سندس اکين ۾ رت ڙي آيو هو جنهن کيس وڌيڪ خونخوار بڻائي ڇڏيو هو. هو اهو سوچي رهيو هو ته وپنهنجي پهرين ڏارن کي سڏي، پر هن وقت هن کي پنهنجي جان جو خطرو سڄي هيو هو ته جيڪڏهن هن اهڙي ڪا حرڪت ڪئي، جنهن مان هن سنڌيءَ کي روبرو شڪ پيو ته هو مون کي مارڻ ۾ ويرم ٿي ڪونه ڪندو.

اوڏيءَ مهل وريام هيٺ جهڪي، حبشيءَ جي نر گهٽ مان پنهنجو خنجر ٻڪي ڪڍي ورتو ۽ پنهنجي ڪمر بند ۾ هڻي ڇڏيائين، پوءِ شاه رخ ڏانهن نهن ڪري چيائين: ”تون سمجهين ٿو ته اسين سنڌي ايترا ڳميلا آهيون جو هٿ ٽين اڪيلو تو جهڙي بگهڙ وٽ هليو آيس..... هن حواليءَ جي چوڌاري منهنجا سراهه منهنجي انتظار ۾ آهن، آءُ جيڪڏهن مقرر وقت تي نه پهتس مغلن جي چڻ کان اڳي، توکي ۽ تنهنجي ساٿين کي. خود مرزا عبدالعلي ۽ خسرو خان برڪس سوڌو سمورن شاهي قيدين - کي ڳترا ڳترا ڪري ڇڏيندا.....!“

ائين چئي وريام ڪارڙي تتر جي ٻوليءَ کي هڪ ڊگهي سينڊي ۾ ٻوليو ته
حويليءَ جي چوڌاري ساڳي سينڊي جو آواز ٻُڙڻ لڳو. شاھ رخ جو منهن پنهنجو
رنگ ئي ڇڏي ويو. سندس اکين جي خونخواريت به ڊپ ۾ بدلجي ويئي.

”آءُ شرمندو آهيان، نوجوان! مون توکي غلط سمجهيو..... ڏس نه اسان جو
بزرگن سنڌ جي خدمت به ته ڪئي آهي. برابر، سنڌين سان ڪجهه زيادتيون ٿيون
آهن.....“

”اسين ته فيروز سمي جي مدد ڪاڻ هت آياسين..... ۽ جڏهن اسان ڏٺو ته هت
ماڻهن ۾ پنهنجي حڪومت هلائڻ جي ساڃاهه ڪانهي ته اسان کين تربيت ڏيڻ
جي ڪوشش ڪئي..... ۽ ان کان سواءِ ڏس نه هت سنڌ جي سموري ڪاروبار ته
هندن جو قبضو هو. رفته رفته مسلمانن ڪاروبار ڪرڻ سکيو. سومرن کان سمر
تائين دربار ۾ وڏا وڏا عهدا - ديوان، منشي، محصول دار باندري ۽ پيڙيادا سڀ
هندو هئا. اسان انهن جي بدران مسلمانن کي اهي عهدا ۽ ملازمتون ڏنيون. اسان
سمورن سنڌين کي فارسي لازمي طرح پڙهائي عالم فاضل ٿيڻ جو موقعو ڏنو. اڄ
ڪيترا سنڌي عالم شاعر، محدث ۽ فقيه فارسيءَ ۾ علم جا دريا پيا وهائين. سڀ
کان وڏي ڳالهه ته هت زمين جي ملڪيت جو پراڻو سرشتو اهڙو هو جو ڪنهن وڏي
به ڏهن ويهن جريبن کان وڌيڪ زمين ڪانه هئي. ڪنهن سال مينهن نه پوندو ه
ته ماڻهو ويچارا اڌاري سڌاري پيٽ گذران ڪندا هئا. اسان وڏيون زمينداريون
جاگيرون قائم ڪيون، جنهن ۾ زميندار ۽ جاگيردار پنهنجن هارين نارين ڪم
خوش رکندا اچن. ۽ ڏسو ته دين جي ڪيڏي نه خدمت ٿي آهي: سوين مسجدون
ٺهرايون اٿئون، رڳو ٽي ۾ ئي ڏسو ته ماڻهن ۾ روزو نماز ڪيترو وڌيو آهي! تاريخ
اسان جي دور کي اسلامي تاريخ ۾ وڏو اعزاز بخشي چڪي آهي: سمورا مورخ
وقائع نگار ۽ انشاء پرداز اسان جي ديني ۽ علمي خدمتن جا معترف آهن!“

وريام کي هاڻ دل ٿي دل ۾ ڪل اچڻ لڳي هئي. طوطي وانگر اهو سبق هن گهڻو
ارغونن ۽ ترخانن کان ٻڌو هو. مجال آهي جو لفظن ۾ ڪا هير ڦير ٿئي. مدرسي
هنن کي جيڪي ترخان يا ارغون استاد مليا، تن کي به اهو سبق بر زبان ياد هو ۽ ه
وري کين ياد ڪرائڻ جا جتن ڪرائيندا هئا ته ارغونن کان اڳ ته سنڌي س

ڪفر ۽ شرڪ ۾ مبتلا هئا، ارغونن ۽ ترخانن خالص اسلامي جذبي سان کين اچي انهيءَ مان پار اُڪاريو ۽ انهيءَ ديني جهاد ۾ جيڪڏهن سنڌ جي آزادي کسي ويئي ته اهو ياد رکڻ گهرجي ته سنڌ هاڻ هڪ وسيع اسلامي سلطنت جو حصو بڻجي ويئي آهي. ۽ ترخان يا ارغون يا مغل امير سان گڏ شهنشاهه هند ۽ بغداد جي امير المومنين جانا لاءِ به خطبي ۾ گڏوگڏ ورتا وڃن ٿا. ڇا اها فخر جي ڳالهه نه هئي؟ وريام ۽ سندس ساٿين کي ته روشنو سڃڻي ايندو هو: هو پاڻ ۾ شرط رکندا هئا ته ڪنهن ڏينهن ڪنهن مولويءَ، استاد يا عالم جي تقرير دلپذير ۾ گهڻن لفظن جي ڦير گهير ٿي ٿئي. وريام چوندو هو ته اها تقرير سڀني کي حفظ ٿيل آهي، ان ڪري لفظن ۾ ڪابه ڦير گهير ڪانه ٿيندي ۽ لاشڪ ڪو اهڙو ڪتاب يا فرمان سڀني وٽ موجود آهي، جيڪو هو سبق وٺڻ کان اڳ وري هڪڙو ڀيرو دورو ڪري ٿا اچن! شاهه رخ جي انهيءَ تقرير جو اثر وريام تي هوبهو ساڳيو ٿيو ۽ اهو سوچي، هن جي ڪل هيڪاري وڌي ويئي ته نه رڳو عالم مولوي ۽ استاد پر امير امرا ۽ ٻيا ارغون يا مغل به جڏهن سماجي سطح تي ٿا ڳالهائين ته انهن کي به اها ساڳي تقرير ياد ڪرڻي ٿي پوي يا اهي ساڳيا فرمان ۽ ڪتاب پڙهڻا ٿا پون!

شاهه رخ وريام کي مرڪندو ڏٺو ته هن جي همت به موٽي آئي.

”خير نوجوان! ڇڏ انهن ڳالهين کي اڄ مقصد جي ڳالهه تي، اوهان کي ڪٿان خبر پئي ته مغلن کي لال حويليءَ ۾ شڪ پئجي ويو آهي ته شاهي قيدي هت رهيل آهن!“

وريام وري هن دنيا ۾ موٽي آيو. هيستائين هن جيڪي ڪجهه چيو هو سو بنا سوچڻ سمجهڻ جي، پر هاڻ هن کي به سياست هلڻي هئي جنهن لاءِ سانوڻ جا لفظ اڃا تائين پئي ڪنن ۾ ٻريا ته ”وريام سنڌ لاءِ هاڻ هوش ۽ همت جي به ضرورت آهي!“

”اسان جا پڪي به اوهان جي پڪين وانگر هر هنڌ ڇڳندا ٿا رهن، مرزا صاحب! اوهان جي ئي هڪڙي محافظ قيصر بيگ سان سودو ڪيو ته سندس چوڪرا لال حويليءَ ۾ قيد آهن. قيصر خان سان اوهان وعدي خلافي ڪئي ته هو سڌو مظفر خان وٽ پهتو ۽ هاڻ اوهان اڳي ئي دير ڪري ڇڏي آهي. مظفر خان پنهنجو

سمورو لشڪر وٺي لال حويلي، جو محاصرو ڪرڻ وارو هوندو..... پر اڃا به وقت نه ويو آهي. جلدي ڪريو شاهي قيدين کي هتان ڪڍي وڃو پر حويلي، واري سرنگهه ۽ بت واري نل وٽان نه جو اُتي مغل اڳي ئي پهچي ويا هوندا. البت سامهون نڪري وڃو ته پوءِ.... پائنڄي ٿو ته مغل سامهون ڪونه پمٽا آهن چو ته مغل پمٽا هجن ها ته منمنجا همراه اُتان ڪسڪي وڃن ها.....!

وريام کي ڳالهه ٺاهيندي بار بار اهو خيال پئي آيو ته ڳالهه جو منڍ آهي نه پير، شاهه رخ ان کي ڪيئن مڃيندو. پر هن کي اها به حيرت هئي ته ڳالهه ٺاهڻ کان پوءِ، خود هن کي ڇڻ اهو يقين ٿيندو ويو ته اصل صحيح ڳالهه به اها آهي. سياست برابر جو ڪم جو پورهيو آهي، هن سوچيو.

شاهه رخ ڪنهن اوندي ٿپي، پر پئنجي ويو. هو دل من هڻي رهيو هو ته ڳالهه تي ڪيتري قدر ڀروسو ڪري ٿي سگهيو. آخري حربي طور هن چيو: ”پر اوهان سنڌي اسان کي اهو چٽا، چوڻا ڏيو؟“

”سولي سنڌي ڳالهه آهي: اوهين ارغون ترخان وري به هتي ته آهيو. اوهان جا مڙهه مقام به هتي آهن. مغل ته بنده ڌاريان آهن، ۽ هنن کي سنڌ تي حڪومت هلائڻ جو ۽ لاهور يا آگري مان فرمان جاري ڪرڻ جو ڪم ٿو پمچي؟ اوهان سان ته پوءِ به اسين ڳالهائي سگهون ٿا، جهيڙو به ڪري سگهون ٿا، اوهين نيٺ به ته پنمنجا آهيو.....“

وريام اهي لفظ چئي ته ويٺو پر سندس زبان ۾ ڇڻ ته ڇالا پئنجي ويا، هن کي پنمنجو اندر ملامت ڪرڻ لڳو. دشمن کي ”پنمنجو“ چوڻ جو لعنتاڻو سهڻو جي هن ۾ اڃا سگهه نه هئي، نه هوشمندي ڪئي اها سياست خاطر ئي چونه هجي. سنڌي هجڻ کي هو سچو هجڻ جي برابر سمجهندو آيو هو. جن هن جي سنڌ جي آزاديءَ کي پائمال ڪيو جن سنڌ جي سڃاڻپ ماڻهن کي ڇيڇلائي ڇيڇلائي ماريو ۽ جن سنڌ کي مال غنيمت سمجهي پئي ڦريو لٽيو آهي، تن کي ”پنمنجا“ سڏڻ کان هو مارجي وڃڻ کي ترجيح ڏئي ها! پر سانوڻ جا لفظ هن جا محافظ بڻجي، هن کي ڏڍ ڏيندا رهيا، تڏهن به هن ڪنڌ هيٺ ڪري ڇڏيو.

”ته پوءِ اچ ته هليون وقت اڳي ئي گهڻو وڃايو اٿئون، اچ ته ملي هنن مغلن هتان لوڏي ڪڍڻ جا ڪي جتن ڪريون!“

شاه رخ، هن کي پنهنجي پويان اچڻ جو اشارو ڪري تازي وڃائي، هڪڙو حبشي خواجه سرا ايتري تيزيءَ سان نمودار ٿيو جو وريام کي شڪ پيو ته ڇڻ هودروازي جي ٻاهران اڳي ئي هنن جون ڳالهيون ٻڌي رهيو هو.

”هيبت خان، هڪدم ڪوچ ڪرڻ جي تياري ڪريو. شاهي قيدين جون ليون ۽ گهوڙا سپاه جي وچ ۾ هلندا، ۽ رستو اصلوڪو مک دروازي وارو وٺبو. ستي تي ڪابه روڪ برداشت نه ڪبي. مک دستي جي مهنداري تون ڪندين. مين پويان واري دستي سان هونداسين ۽ ها، قيصر بيگ جي حرامزادن کي مين پنهنجن هٿن سان جهنم رسيد ڪنداسون، هو ملعون مغلن کي نيٺ خبر چاڻڻ کان باز نه رهيو. هن جي سزا اها ئي آهي، ۽ قسم آهي اسان کي پنهنجي نون بزرگن جي روحن جو ته قيصر بيگ کي به اسين انشاءِ الله پنهنجن هٿن سان جو سبق سیکارينداسون!“

”حڪم جي تعميل ٿيندي آقا!“ هيبت خان ڪنڌ جهڪائي بند مٿ سنجي سيني تي رکندي چيو. هن جي اکين ۾ ڪو ڪمنو ڌنڌو موتي آيو ۽ وريام، هن جي غلاميءَ تي ڏاڍو رحم آيو. هي مفرور اکين وارو هيڏو انسان هن زميني اڌ-انسان اڳيان ايڏو مجبور ۽ لاچار هجي، سا غلامي شايد اسان سنڌين، غلاميءَ کان به وڌيڪ دردناڪ آهي. الاڻجي ڇو هن کي هيبت خان لاءِ عجيب درديءَ جو جذبو اهڙيءَ ريت اڀري آيو جو هن کي ٿوري دير اڳ پنهنجي هٿان نڌڻ خواجه سرا جي موت تي شرمساري محسوس ٿيڻ لڳي.

هيبت خان هنن کي هڪڙيءَ ڪوٺيءَ تائين پهچائي، پاڻ پوئين پير موتي ويو. ڪوٺيءَ جي اڳيان هڪڙو ٻيو حبشي اگهاڙي ترار سان پهرو ڏيئي رهيو هو. هنن اچڻ تي، هن دروازي کي زور سان ڌڪو ڏيئي کولي ڇڏيو.

وريام جيڪي ڏٺو تنهن هن جي وجود کي لوڏي ڇڏيو. سامهون ئي سامهون نه تي ٿوري کاڌيءَ کي هٿ ڏيو ويٺي هئي. وريام ائين ڀانيو ڇڻ ته هن جي اندر ئي رکنوڻ ڪڙي پئي. هن جو سڄو اندر گهڙيءَ لاءِ سمائو ٿي ويو ۽ انهن اکين ۾

الائي جي چا هو جو هن سمجهيو ڇڻ ته انهن اکين ۾ جيڪو ڏک، درد ۽ ايذاء هـ تنهن هن کي ڏوراپو ڏنو ته وريام ائين ڪبو آهي، ائين سار لهي آهي، ايتري دير ڪبي آهي! هن جو سمورو وجود وڊجي ويو هو ڏوراپو هو معطوبڙي!

دروازي کلڻ تي، نوريءَ ائين ٽپ ڏنو جيئن هرڻيءَ جو ابهر معصوم ٻچڙو خطرو محسوس ڪري ٿپو ڏيندو آهي. ان وقت هن جي اکين ۾ ايذاء سان گڏ خوف جا پاڇولا لهي آيا، ڇڻ ته اڳي ئي جُهر ٽائيل آسمان تي نئون ڪارو ڪڪر لهـ آيو.

شاه رخ هٿ وڌائي، حبشيءَ کان سندس اگهاڙي ترار ورتي، ۽ ڪٽ ڏانهـ وڌيو جتي به ننڍا نينگر لپٽيل هئا. شاه رخ کي اوڏانهن وڌندو ڏسي، نوريءَ وڙـ ست ڏيئي، ڪٽ ڏانهن مڙي پنهي چوڪرن کي پاڪر ۾ آڻي ڇڏيو. چوڪرا به شاه رخ جي هٿ ۾ ترار ڏسين نوريءَ کي چنبڙي پيا.

”ڪنيز تون هتي وڃ. هنن حرام جي تخمن جو وقت پورو ٿي ويو آهي! شاه رخ رڙ ڪندي چيو.

نوري هيڪاري ٻارڻن کي چنبڙي پئي. هوءُ پاڻ ڪرڙيءَ وانگر پئي ڏڪي، ۽ ٻارن کي وڌيڪ پاڪر ۾ پيڙيندي چيائين: ”هنن معصون اوهان جو ڪهڙو ڏوھ ڪيو آهي..... الله، الله جي رسول جي صدقي، اهڙو ڪيس نه ڪريو.....“ نوريءَ سنڌيءَ ۾ رڙ ڪري چيو.

”ڪنيز اسين توکي ڪو به ايذاء ڏيڻ نٿا گھرون..... تون اسان وٽ شان ما سان رهنديءَ، پر هنن نانگ جي ٻچن کي اسين هينئر جو هينئر ختم ڪر گھرون ٿا..... نادر خان، هن ڪنيز کي هٽاءِ.....“

حبشي چپ چاپ ڪٽ ڏانهن وڌيو. وريام ڇڻ ڪنهن اوڻاري مان جاڳي پيـ ڪمر بند مان خنجر ڪڍندي هو وڌي اچي نوريءَ ۽ هن جي وچ ۾ بيهي رهيو ڏند پيڙيندي پاڻ تي ضبط ڪندي ڏاڍيان چيائين: شاه رخ، هن نينگريءَ يا ٻار کي ڪجهه ٿيو ته آءُ اتي جواتي توکي خون ڪري ڇڏيندس.....!“

هن حبشيءَ جي اکين ۾ شوڪي نهاريو ۽ کيس چيائين: ”خبردار جيڪڏهن هن ڏانهن هٿ وڌايو اٿئي.....!“ هن خنجر جي اشاري سان حبشيءَ کي پوئتي هٽـ

نواھجان ڏٺو. حبشيءَ وٽ ڪوبه هٿيار ڪونه هو پر پنهنجي آقا جي موجودگيءَ ۾ وڻي هٿن ۾ هو هٻڪڻ لڳو ۽ سوال طلب نظرن سان مرزا شاه رخ ڏانهن ڏٺو. شاه رخ سنڌي ڪنيزاڳيان پنهنجي حڪم جي انحرافي ۽ هيٺاهينءَ تي باهه ٿي پيو ۽ هن اگهاڙي ترار جو وار وريام ڏانهن موڙي ڇڏيو.

وريام هن کي ايترو ويجهو هو جو جيڪڏهن چاهي ها ته انهيءَ وار دوران ئي ننجر هن جي پيٽ ۾ ڪوڙي ڇڏي ها. پر ان جي بدران وريام هن کي پيٽ واري لت مڪائي ڏني. شاه رخ پويان ٽاپڙچندي وڃي، پاڻيءَ جي ننڍي ناليءَ تي ڪريو. رار سندس هٿ مان ڇڏائجي ويئي. وريام جهٽ ڏيئي، ترار کڻي ورتي. اهو سڀ ڪجهه ايترو تڪڙو ٿيو جو نادر خان کي به اڳيون قدم کڻڻ جو موقعو ئي نه مليو.

وريام تلوار جي چمنب شاه رخ جي نڙيءَ تي رکندي چيو: ”شاه رخ، مون يڪي ڏاڍو عقل مند سمجهيو هو پر سمورن ترخانن وانگر تنهنجو عقل به تنهنجي ناپر آهي..... ۽ نادر خان، جيڪڏهن پنهنجي آقا جي زندگي پياري اٿئي ته هتان هر هليو وڃ، ۽ وڃي هيٺ خان کي ڪوچ ڪرڻ ۾ مدد ڪر. مغل اجهو آيا ڪين آيا.... نه ته هيءَ ترار آءُ هن جي نڙگهت جي پار اُڪاري ڇڏيندس!“ وريام بي لفظن ٻرڙڪ جهڙي سختي اچي ويئي.

نادر خان هڪڙو پيرو وري شاه رخ ڏانهن نماريو ۽ چپ چاپ ڪنڌ هيٺ ڪري ٻاهر نڪري ويو. وريام به هڪڙي نظر شاه رخ تي وڌي جيڪو هڪڙي نمڻ جي زور تي اُٿڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. هار ۽ شرمساري هن جي اکين وري خونخوار ڪيفيت جي جاءِ اچي والاري هئي.

۽ پوءِ وريام ٿوريءَ ڏانهن ڏٺو. پر هو هن جي منمن ۾ نماري نه سگهيو. انهن ٻين ۾ جيڪا نمائائي ۽ ايذاءُ هو ان کي گهوري ڏسڻ جي به وريام ۾ پمچ ڪانه ٿي. هن جي نظر فقط سندس ڳچيءَ جي گهاءَ تي وڃي پئي، جيڪو جيتوڻيڪ مڪي ويو هو پر اڃا به رتائيل ٿي نظر آيو. ان ڳچيءَ جي پس منظر ۾ نوريءَ جي هن ۾ معصوميت ائين ٿي بهڪي، جو وريام جي دل ڪنهن عجيب احساس کان ڪننئين سر ٻرڙڪڻ لڳي.

۽ پوءِ هن پنهنجائپ مان چيو: ”نوريءَ دير پر هتان ٻاهر هلڻو آهي. هي نينڊا
قيصر بيگ جا آهن نه؟“

نوريءَ کان وريام جي واتان سنڌي ٻڌي چرڪ نڪري ويو. الا، منهنجي جيب
جي ٻولي ڪيڏي نه مٽي ۽ سُريلِي آهي، جيڪا ٻڌڻ سان سڀ ڏک سور مانا ڪ
چڏي هن پهريون ڀيرو نظر کڻي وريام کي ڏٺو جنهن کي پوشاڪ ته ترخانن جه
پيل هئي، پر سندس اکيون نج نبار سنڌي اکيون هيون. سنڌي اکيون ته پري ڪ
پڌريون: انهن جي پنهنجائپ به نرالي ته نهار به نرالي. سنڌي اک جو شرم
پنهنجو پاڻي به پنهنجو حياءُ به پنهنجو ته ان نياپو سنيهو به پنهنجو. وريام:
اکين پر هن کي جيڪي ڪجهه نظر آيو تنهن هن کان سمورا ظلم و سارائي چڱا
جيڪي ڌارين هن کي ڏنا هئا. هن جي اندر جا گهاٽو ته ڏاڍا گهرا هئا، پر انهن اک
پر هن جيڪو پاڻو ۽ پنهنجائپ ڏٺي، تنهن هن جا وار کانڊاري چڏيا.

هن رڳو ڪنڌ ڌوڻ ڪري ”ها“ ڪئي.

”هيءُ ڪنيز اسان جي ملڪيت آهي: قيصر بيگ جا چوڪرا جيڪڏ
تون پاڻ سان وٺي وڃين ته پلي وٺي وڃ: پر سنڌي ڪنيز اسين موقائي
ڏينداسون! اسين کيس پنهنجي حرم ۾ آڻڻ ٿا گهرون!“

شاه رخ وڌي اچي نوريءَ جي ٻانهن ۾ هٿ وڌو. پر ساڳيءَ گهڙيءَ وريام
ابتي هٿ جي لپاٽ هن جا وائيسرئي ڦيرائي چڏيا، ۽ هو وري به ٿيڙ کائيندو و
ناديءَ جي مٿان ڪريو.

”ڪميٽا، آئيندي ڪنهن سنڌي نياڻيءَ کي ائين ٻانهن ۾ هٿ وڌو اٿئي، يا
کي ڪنيز سڏايو اٿئي، ته آءُ تنهنجي سسي ڪڍي ڇڏيندس. اوهين لائق ته انا
جا آهيو جو سنڌين تي هڪڙي هڪڙي ظلم جي عيوض اوهان جو هڪڙو هڪ
سنڌ ويهي ڪڇجي ته به هوند دل ٿڌي نه ٿئي، پر شڪر ڪريو جو سنڌي اڃا
جي موت ۾ ظلم ڪرڻ ڪونه سکيا آهن هاڻ نڪر هتان، مٿان منهنجو ا
بدلجي وڃي!“

وريام هاڻي ڪاوڙ کان سڄو پئي رليو. هن جي دل ته اهو ئي چاهيو ته اتي جو
اتي شاه رخ جي سسي ڪپي ڇڏي پر وري به هن کي سانوڻ ياد اچي ويو ۽ هو
ڪاوڙ کي پي ويو. شاه رخ ٻاهر ويو ته هن چيو:
”اچو ته هلون.“

وڏي چوڪري هيسيل انداز ۾ چيو: ”ڪنهن هاڻي وري اسان کي ڪيڏانهن ٿا
وٺي هٺن. اسين ته هاڻي ڳالهيون به ڪونه ٿا!“ وريام گهڙيءَ لاءِ چوڪرن ڏانهن
نهاريو. ٻنهي ٻارن جي اکين ۾ ڊپ ايترو ته خيما کوڙي ويو هو جو هو نوريءَ جو
پلانڊ ڪنهن به صورت ۾ ڇڏڻ لاءِ تيار نه هئا.
”اوهان کي اوهان جي گهر ٿا وٺي هلون!“ وريام کين دلداري ڏيندي فارسيءَ
۾ چيو.

هو نوري ۽ چوڪرن کي وٺي، سرنگهه واري رستي کان هوڏي ٺل کان ٻاهر
نڪتو. ٻاهر نڪري هن ڪارڙي تتر جي ٻولي ٻولي همراهن کي اطلاع ڏنو. ڪهڙن
جي هڪڙي ٻوڙي مان ڌاٽر ڏٺو ٻوڙ پائي، وريام سان پکين پئجي ويو.
”يتر، ايڏي دير..... سڄو ڏينهن لنگهي ويو آهي. حرام جو مانيءَ جو پور به ڪاڌو
هجي.“ ڌاٽر ڏني پڻ پڻ ڪندي چيو.

”ادل، بڪ ته مون کي به ڏاڍي لڳي آهي، پر تون ڏي حال احوال!“
ڌاٽر ڏني جي نظر جڏهن نوريءَ تي پئي ته هن جي زبان ڇٽ ته ڪڪجي پئي.
وريام کان آڻت ملڻ تي هن چيو: ”لال حويليءَ جي اڳيان سمورن لنگهن تي مغل
لشڪري مظفريگ جي اڳواڻيءَ ۾ شاهي قيدين جي آجيان لاءِ تيار بيٺا آهن. پاڻ
وارا به ڪجهه همراھ اتي ئي آس پاس لڪل آهن، مغل مٽيا ته ڪڪ پن تي ويندا.
پلا هاڻ؟“ ڌاٽر ڏني سوال ڪندي وري نوريءَ ۽ ٻنهي نينگرن کي ڏٺو.
”پلا، پنهنجا سمورا همراھ پيادا آهن يا ڪو وھت به آهي؟“

”مون سمجهيو ته متان وھت جي ضرورت پوي سو به گهوڙيون مغلن کان
اُڌاريون وٺي آيو آهيان....!“ ڌاٽر ڏني مرڪندي چيو.

وريام کان به ٽھڪ نڪري ويو. مغلن کان گهوڙيون اڏارڻ جو مطلب هن به
خوب ئي سمجهيو. پوءِ گڄ وقت هو ڌاٽر ڏني پاسي تي وٺي، ڳالهيون سمجھائيندو

رہيو ۽ پوءِ هڪڙي گهوڙيءَ تي نينگرن ۽ نوريءَ کي سوار ڪرائي. ٻيءَ تي پاڻ
چڙهي هوقيصر پيگ جي حواليءَ ڏانهن روانو ٿي ويو.

قيصر بيگ جا پٽ، جڏهن کان مرزا شاھ رخ وارن پاڻ وٽ جمليا هئا، تڏهن کان هن جي زندگيءَ ۾ ڄڻ ڪو وڏو زلزلو اچي ويو هو. جنهن هن جي حياتيءَ ۾ هڪ نئون موڙ آڻي ڇڏيو هو. هو جڏهن دربار مان اُتي حويليءَ ۾ داخل ٿيندو هو ته هن کي دريون به ماتر ڪندي محسوس ٿيندا هئا. هن جي زال روئي روئي بيمار ٿي پئي هئي. ۽ ڪنيزن کي ته اهو اچي خيال ٿيو هو ته خانم هاڻ ڪانه بچندي. قيصر بيگ اندر داخل ٿيندو هو ته جوڻس جون اکيون هن کان پهريون سوال اهوئي ڪنديون هيون ته منهنجي ٻچڙن جي ڪا خير خبر؟ ۽ جڏهن قيصر بيگ جي اکين ۾ مايوسيءَ جا پاڇا ڏسندي هئي ته هوءُ نئين سر اوچنگارون ڏيئي روئڻ لڳندي هئي. ۽ ڏندڻجي ويندي هئي. قيصر بيگ سندس اها حالت ڏسي پاڻ به روڻهار ڪوٽي ويندو هو.

هو روز دربار رڳو ان ڪري ويندو هو ته من پائنده بيگ يا مظفر بيگ کان ڪا خوشخبري ٻڌي پر اُتي ته روز ڪاريءَ وارا ڪڪ بيان ٿيندا هئا. ”يا الله، هنن کي زمين گهي ويئي يا آسمان ۾ غائب ٿي ويا منهنجا شھزادا؟“ هن مرزا شاھ رخ جي ڳالهه اڃا تائين ان ڪري ڪانه ڪئي هئي جو هڪڙو ته رستم بيگ اصل ڳالهه جي خبر پوندي ٿي جيئري سندس ڪل لهرائڻ ۾ ويرم نه ڪندو ۽ پيو ته شاھ رخ سندس پٽن کي ڪُهندي ڏرو به قياس نه ڪندو. هو اهڙين ٻن باهين جي وچ ۾ پسر ٿي رهيو هو جنهن مان جند آزاد ڪرائڻ هن جي وس کان ٻاهر هو. رکي رکي هن کي اهو خيال ايندو هو ته الله سائين کيس سندس گناهن جي هيءَ سزا ڏيئي رهيو هو. هن کي اهي سمورا قتل، ڏاڙا ۽ ڪيس ياد آيا، جيڪي هن سنڌين سان ڪيا هئا. ۽ خاص طرح هن کي نوريءَ جي گهر وارو ڏاڙو ياد آيو جنهن ۾ نوريءَ جي ماءُ قتل ٿي هئي. ۽ نوري هن جي هٿ چڙهي هئي. ڪيڏيون نه دل ڌاريندڙ رڙيون

ڪيون هئائون. ان وقت هن کي اهو قياس ڪونه پيو ته سنڌي به آخر انسان آهي جن ڪڏهن ڪنهن کي ڏکيو ڪونه هو. هو ويچارا ته جيت جناور کي مارڻ کا پيا ڪيائيندا هئا. وهڻن کي ”امان“، ”ابو“ ڪري سڏيندا هئا. ڪنهن جيت ته اوچتو ۽ اڃا تو پير اچي وين ته پيا توهاون ڪندا، جانا پريندا ۽ پاڻ کي گنهگار سمجهندا. اهڙا نهٺا ۽ نهٺت وارا جو ظلم پيا ڪندا هئا ته شرمندا پاڻ پيا ٿيند شروع شروع ۾ ارغونن ۽ ترخانن سنڌين تي جيڪي ظلم ڪيا، ته ان تي ڪه ايڪڙ ٻيڪڙ ارغون ۽ ترخان شرمسار ٿيندا هئا. ان جي برعڪس جڏهن مغل ارغونن ۽ ترخانن سان ڏاڍايون ڪيون، ۽ هوئو ڇڏي لڏڻ لڳا تڏهن سوين سنڌي هنن کي پناهون ڏنيون. سندن سامون جهليون، کين پنهنجن ڳوٺن ۾ آڻي وهاريائون. ڪن ته کين وهڻ ڏنا، ته جيڪڏهن سيوهڻ، بکريا يا ٻئي پاسي وڃي گهرن ته پنهنجي عيال سان حفاظت سان نڪري وڃن. ڪن سنڌين کين مهينه جا مهينا ويهي ڪارايو. سندن لاڏ ڪيو جو هو سندن مهمان هئا. جيڪي ڳالهيون سنڌين لاءِ هونئن قبول ڪرڻ محال هو اهي به هنن برداشت ڪيون. ڪنهن غلامن سان سندن ورتاءُ سندن کي هرگز نٿي آڻيو هنن ته انهن ڪنهن ۽ غلام کي به اهڙي ئي ماني ڪارائي جيڪا پاڻ کائيندا هئا. کين سڏي پاڻ سان وهار ڪرائيندا هئا متان هو اهو سمجهن ته سنڌي به کين غلام يا ڪنيزون ٿا سمجهن. ۽ انهن ئي ترخانن، جڏهن مغلن سان ٺاهه ڪيو ۽ حڪومت جي ڪاروبار ساڻن پائيواري ٿيا يا وري پنهنجيءَ وارا ٿيا ته سنڌين جو مڌيون ضبط ڪرايائون سنڌين جي ملڪيتن تي قبضا ڪيائون. سنڌين کي بيگناهه ڪوٺڻ الزامن گرفتار ڪرائي ڀنگ ۽ آنڪيون پرائيندا هئا. جن محلن ۾ سنڌي ٿورا هئا، انهن جي گهرن ۾ گهڙي هنن جي ننگن ۾ اڪيون وڌائون ۽ جڏهن سنڌي پنهنجن ننڍن خاطر مرڻ مارڻ لاءِ تيار ٿيا ته مغل لشڪرين کي اهي دانهون ڏنائون ته سنڌ، اسان سان ڏاڍائي ڪئي آهي. سوين سنڌين تي چغليون هڻي کين بغاوت جي ڏو ۾ تياس تي تنگائي ڇڏيائون. ائين سنڌين جي زندگيءَ کي عذاب بڻائڻ ۾ هنن ڪه ڪه ڪانه ڇڏي ۽ جڏهن قيصر بيگ جهڙن ڏاڙا هڻڻ ۽ راتاها ڏيڻ شروع ڪيا

ته سندن نشانو فقط سنڌين جا محلا هئا يا ننڍا واهڻ ۽ وسيون، هنن ۾ نه قياس هو
نه ڪا ٿي ڪمل پين.....

۽ اڄ جڏهن هن سان پاڻ ظلم ٿيو هو ته قيصر بيگ کي اهي سمورا ظلم ۽
اتياچار اچي ياد پيا هئا. هن کي سندس زال به اهو ٻڌايو هو ته جڏهن سندس گهر
تي ڌاڙو لڳو ۽ مغل سپاهين جي ويس ۾ ترخان ڪاٽڪو سندن اله تلمه لٽي ويا،
تڏهن هڪڙي سنڌيءَ جيڪو سنڌي ڪنيز جي ڳولا ۾ آيو هو تنهن کيس آڻت
ڏنو هو دلداري ڏني هئي ته زندگي ۽ موت الله جي وس ۾ آهي، مرزا شاه رخ جي
وس ۾ ڪونهي، ۽ جي حياتي رهي ته هو کيس سندس معصوم ٻچڙا ڳولي ڏياريندو!
قيصر بيگ ڌاڙي کانپوءِ جڏهن خبر چار لڏي تڏهن خبر پيس ته اهو سنڌي سانوڻ
هو جنهن کان سردار خان جي نالي، ارغون ۽ ترخان ته ڄا، خود مغل به ائين ٺهندا
هئا، ڇڻ ته ڪو خوفناڪو خواب ڏٺو هئائون. قيصر بيگ کي پڪ هئي ته سنڌي
پنهنجو وڃڻ ضرور پاڙيندو. پر وري به پڪ ڪرڻ لاءِ هن پنهنجي هٿيڪي ۽
خاص ماڻهوءَ کي پيغام ڏئي سانوڻ ڏي موڪليو هو ته جيڪڏهن سانوڻ هن جا پٽ
موتارائي ڏئي ته هو هن جو اهو احسان زندگيءَ ۾ ڪونه وساريندو ۽ ان جي عيوض
هو جيڪو به گهرندو سو هو اکين سان پهچائيندو. پر ان کي به ايترا ڏينهن ٿي ويا
هئا.....

اوچتو حويليءَ جي ڏيڍيءَ ۾ تيز تيز قدم ۽ اڳهرن جملن جو آواز ڪن تي
پيس. الائي، وري ڪهڙي نشين آفت آئي آهي، قيصر بيگ سوچيو. پر سندس
خاص خدمت گار خواجه سرا محمود خان ٽڪڙو اندر هليو آيو.

” آقا، مبارڪون هجن. اوهان جا شهزادا ۽ سنڌي ڪنيز خير سان واپس
اچي ويا آهن. هڪڙو سنڌي ساڻن گڏ آهي....!“

جيسين قيصر بيگ حيرت ۽ خوشيءَ جو اظهار ڪري تنهن کان اڳ هن جي
زال چرين وانگر، مردانخانو ٽپي، ڏيڍيءَ ڏانهن پڳي، ۽ قيصر بيگ جو به لحاظ
ڪونه ڪيائين. پنهنجي پنهني پٽن کي، هڪ ئي وقت ۾ پاڪر ۾ پيڙي چرين
وانگر کين ائين چمڻ لڳي، جو مرڳو نينگرن جو ساهه منجهڻ لڳو ۽ هو

روڻهارڪا ٿي ويا. نينگرن جڏهن قيصر بيگ کي ايندو ڏٺو ته پنهنجي ماءُ جي پاڪر مان نڪرڻ لاءِ جتن ڪرڻ لڳا.

ننڍو نينگر ته پيءُ جي تنگن ۾ چنبڙي پيو. قيصر بيگ کيس ٻانهن ۾ جهلي، سندس نور تي چمي ڏني. البت وڏو نينگر ڄڻ ته بت بڻجي ويو ڄڻ هن کي پنهنجي محبت جي اظهار ڪرڻ جي منع ٿيل هئي.

”سلام ابا حضور! اسان اوهان جي حڪم مطابق هڪڙي به نماز قضا ڪانه ڪئي!“

قيصر بيگ جي چپن تي مرڪ اچي ويئي، ۽ هن وڏي کڻي وڏي پٽ کي پاڪر ڀاتو. ڪوشش ڪرڻ جي باوجود، هن جي پاڪر ۾ به وڏي نينگر جون ٽنگون پئي ڏڪيون، ۽ هو وڏا وڏا ساهه کڻي رهيو هو ڄڻ ته پنهنجي ڀڄ تي ضابطو رکڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو.

”۽ ابا حضور هن سنڌيءَ اسان کي دشمنن جي قيد مان آزاد ڪرايو آهي!“

قيصر بيگ کان ڄڻ چرڪ نڪري ويو ۽ هو ڄڻ آسمانن کان زمين تي موٽي آيو. زمين، جتي حقيقت جو اُڱرو مهانڊو هن جي سامهون هو جتي پيءُ جي شفقت ۽ محبت کان به اڳتي ڪجهه هو.

هن ڪڏهن سانوڻ کي ڪونه ڏٺو هو. انڪري هن سمجهيو ته هيءُ ئي سانوڻ هوندو. هن احسانمنديءَ جي نظرن سان وريام کي ڏٺو ۽ اڳتي وڌي هن کڻي کيس ڳرائيءَ لاتو.

”سنڌي اسين تنهنجو هي ٿورو ڪڏهن به لاهي نه سگهنداسون!“

وريام هر ٻئي سنڌيءَ وانگر، ٿورن ميڄ تي ڄڻ ڪڪو وڪوڻي ويو ۽ ٽڪي کل کلندي چيائين: ”حياتي ته الله جي وس آهي، مرزا شاهه رخ جي وس ۾ ته ڪانهي. اسان وٽ سنڌيءَ ۾ چوندا آهن ته ويريءَ کان واهرو وڌيڪ ويجهو هوندو آهي. سو اوهان جي چوڪرن جي حياتي، مون نه پر هن بچائي آهي!“

وريام نوريءَ ڏانهن اشارو ڪندي چيو. قيصر بيگ جو ڌيان هيستائين سنڌي ڪنڀن نوريءَ ڏانهن ويوئي ڪونه هو. هن جڏهن نوريءَ ڏانهن ڏٺو تڏهن ڄڻ هن جو ماضي موٽي آيو. نوري، قيصر بيگ جي زال ۽ سندس ٻانهين جي وچ ۾ گهيريل

هئي. هڪڙي ڪنيز ته کيس پاڪر ۾ جمليو بيٺي هئي. پر سندس منهن جو هڪڙو پاسو پاڇولي جيان قيصر بيگ جي نظرن ۾ ڪپي ويو. ”هي حسن ته هن دنيا جو حسن ئي ڪونهي!“ قيصر بيگ سوچيو.

”ها، ابا حضور سنڌي ڪنيز اسان جي جان بچائي، اوهان جي انعام جي مستحق ٿي آهي!“ قيصر بيگ جي وڏي نينگر اهڙي انداز سان اهي لفظ چيا ڇو ته هو ڪنهن درباري امير وانگر ٿئي جي عامل اڳيان ڳالهائي رهيو هو.

”پيشڪ پيشڪ! يقيناً اسين هن کي انعامن اڪرامن سان نوازينداسون. هي نوجوان به اسان جي انعام اڪرام جو مستحق آهي!“ قيصر بيگ ۾ ترخان امير موٽي آيو.

وريام کي هن گفتگوءَ منجهائي وڌو. هن جي تصور ۾ به اهو نه ٿي آيو ته ڪو پٽ ۽ پيءُ، ايڏي وڇوڙي کانپوءِ، ائين بناوٽي انداز ۾ هڪ ٻئي سان ڳالهائي ٿي سگهيا. هن رڳو ان مونجهاري کان بچڻ لاءِ چيو: ”چڏيو انعامن اڪرامن جون ڳالهيون. هاڻي اسين اجازت گهرنداسون.....!“

نه چاهيندي به هن جي نظر نوريءَ ڏانهن ڪڍي ويئي. نوريه جيڪا قيصر بيگ جي زال ۽ سندس ڪنيزن جي وچ ۾ ڄڻ ته چوڏهينءَ جي چند وانگر پئي پھڪي. اهي سموريون زائفائون سندس اڳيان سچ پچ ته ٻانهيون ٿي لڳيون.

”ائين وري ڪيئن ٿيندو؟ اوهان اسان تي ايڏو احسان ڪيو آهي، سو گهٽ ۾ گهٽ اسان به گرهه ته گڏ کائڻا پوندا، اوهان کي..... محمود خان، مردانخاني ۾ طعام جو انتظام هڪدم ٿيڻ گهرجي.....!“ قيصر بيگ جي اندر جو ترخان امير هاڻ پنهنجي اصلوڪي صورت ۾ ڳالهائڻ لڳو.

”نه نه حجاب ڪونهي، اوهان جي وڏي مهرباني....“ ۽ پوءِ هن نوريءَ ڏانهن منهن ڪري چيو: ”هاڻي هلو ته هلون اڳيان به وڌو پندڙ آهي!“

جيسين نوري ڪو جواب ڏئي، تنهن کان اڳ محمود خان وڏي سڌ چيو: ”آقا، مردانخاني ۾ سمورو انتظام حاضر آهي!“

وريام وري منجهي پيو. هن جي دل هٿ هڪ گهڙي به گذارڻ نٿي گهريو. ڪا ڳالهه هئي، جنهن هن کي منجهائي وڌو هو ڪا ڳالهه هئي، جنهن هن جي دل جي

ڪنهن ڪنڊ پر گمان ۽ شڪ جي صورت پر ڇهنڊڙي پئي هئڻين. هن کي هي سڄو
مانڊاڻ ائين لڳو جنهن پر سڄ لاءِ ڪا گنجائش ئي ڪانه هئي. جنهن پر ڪنهن
سنڌيءَ جي جاءِ نه هئي. هن بيوسيءَ مان هڪ ڀيرو وري نوريءَ ڏانهن نهاريو. عين
ان وقت نوريءَ جي نظر به هن جي اکين سان مهاڏو اٽڪائي بيهي رهي. ٻنهي جون
اڪيون هڪ ٻئي کي سمجهندي سمجهائيندي به، ڪو فيصلو ڪري نه سگهيون.
نوري هڪ نئين ڊپ کي سانڍيندي ٻين ڪنڀرن سان گڏ زانڊخاني ڏانهن هلي
ويئي. ۽ وريام هن کي ويندو ڏسندي قيصر بيگ سان گڏجي مردانخاني ڏانهن
هليو آيو.

ڪنهن هڪڙي ترخان يا مغل امير جو مهمان خانو مردانخانو يا خوابگاهه
ڏسڻ سان چڻ ته سمورن ترخان ۽ مغل اميرن جا مهمان خانا، مردانخانا يا
خوابگاهون ڏسڻ جي برابر آهي. تڏهن به وريام هن مهمانخاني پر جيڪي ڏٺو
تنهن هن کي وري اهي ڳالهون ياد ڏياري ڇڏيون ته هي سڀڪجهه سنڌ جي رت
پونءِ مان ٺهيو آهي. ترخانن سنڌين کي جيترو لٽيو ڦريو سو هنن جي عسرتخانن
پر قالين ريشم ۽ ڪيمخواب، ۽ بلوري صراحين ۽ جامن مان جملڪي رهيو هو. هن
جي دل چاهيو ته ڇا به ٿي پوي هن کي عسرتخاني مان هڪدم ٻاهر نڪري سنڌ
جي آزاد هوا پر ساهه کڻڻ گهرجي. نه ته گھٽ ۽ پوسٽ کان هو مڃاڻ ڪو اهڙو قدم
کڻي ويهي، جيڪو سنڌين جي شان وٽان نه هجي!

جڏهن محمود خان هن کي انگوريءَ جو ٿيون جام ٺاهي ڏنو تڏهن وريام هن
جي اکين پر جيڪي ڏٺو تنهن هن کي ڏيچاري ڇڏيو. انهن اکين پر هن لاءِ اهڙي
دشمني هئي، جيڪا فقط هڪڙو غلام پنهنجي آقا جي اشاري ۽ چوڻ تي ٻين سان
ڪندو آهي، ۽ جنهن دشمنيءَ پر سچائيءَ هوندي به سچائي نه هوندي آهي..... ۽ پوءِ
هن چڻ خواب پر اهي لفظ ٻڌا، جيڪي جيتوڻيڪ قيصر بيگ جي چپن مان پئي
نڪتا پر وريام سمجهيو ته محمود خان ڳالهائي رهيو هو.

”سنڌي ڪنڀر جي سودي ڪرڻ سان اسين وري توشي خاني جي عملداري
حاصل ڪرڻ پر ضرور ڪامياب ٿينداسون. رستم بيگ جڏهن سنڌي ڪنڀر کي
ڏسنڌو تڏهن هن کي پائنده بيگ يا مظفر خان جي نسبت اسان کي ترجيح ڏيڻي

يندي.... ۽ جڏهن اسين تاشي خان تي اهوراز فاش ڪنداسون ته سردار خان در
مل هڪڙو سنڌي باغي ۽ ڌاڙيل آهي. تڏهن هوشاهي دربار ۾ اسان جي لاءِ ضرور
اڪر چڱا لکي موڪليندو. - ۽ هڪڙو ٻيو فائدو به ٿيندو ته شاهي قيدين کي
مغلن جو جيڪو الزام ترخانن تي آهي، سو به لهي ويندو جڏهن اسين اهو ثابت
ڪري ڏيکارينداسون ته اسان شهزادا ۽ سنڌي ڪنڀن اسان اُن سنڌي باغي سردار
نان عرف سانوڻ جي قبضي مان ڇڏايا آهن. هن وقت ترخانن کي مغلن جي قهر
مان بچائڻ لاءِ اهو لازمي آهي ته رستم بيگ تي اهو واضح ڪري ڇڏجي ته اصل
وهاري سنڌي آهن، جن شاهي قيدين کي، ۽ اسان جي شهزادن ۽ سنڌي ڪنڀرن کي
ن ڪري پاڻ وٽ رکيو ته جيئن مغل ۽ ترخان هڪ ٻئي سان وڙهي پون، ۽ سنڌي
ن جو فائدو وٺي، مغلن خلاف شورش ڪري مغلن کي لوڏي ڪڍن. ”

اهي لفظ تانڊاڻن جيان وريام جي دماغ جي انهن ڪُنڊن ۾ ٻارڻ ٻاريندا ويا،
جيڪي آهستي آهستي هن جي پنهنجي وجود جي نفرتن هيستائين ڪوليون
هيون. پر جيڪي هاڻ ڪنهن انداهي ڪمري جيان، ان ٻارڻ جي دونهن کان
ڏيڪه دونماتجي، اونهي غار ۾ تبديل ٿي رهيون هيون.

” آقا، اوهان جي حڪم جي تعميل ۾ ڌري جي به ڪوتاهي نه ٿي آهي. سنڌي
ٻار اهڙي ننڊ ۾ غلطان آهي جو چار ڀير ته هن جي اک کڻڻ محال آهي. ۽ تاشي
فان اوهان جي حڪم موجب، هن سنڌي ۽ سنڌي ڪنڀرن کي حضور مرزا رستم
بيگ جي خدمت ۾ پيش ڪرڻ لاءِ پنهنجي لشڪرين جو دستو ڏياري موڪيلو
هي، جيڪو اوهان جي اجازت جو منتظر آهي! ” محمود خان ڪورنش ڪندي
چيو.

” شاباس، محمود خان! اسان کي توهان اهائي اميد هئي! ”
قيصر خان جي چپن تي جيڪا مُرڪ هئي، ان ۾ ڪا خوشي ڪانه هئي.

حافظ بلال جي گرفتاريءَ ۾ ٻڌل سند اٿلائي وڌي مغلن جا ماشائي ڦري ويا ته هي زلزلو آيو ڪيئن؟ سنڌين ۾ ايڏي همت ۽ جرئت آئي ڪٿان؟ هي ڏهرا ڏهرا جيتامڙا ايترو سينو ساهڻ ڪٿان سڪيا آهن؟ هي بکن ۾ پاھ ٿيندڙ ڪمي ڪاسبي، هي غلامن جا غلام اوچتو ئي اوچتو ڳاٽ اوچو ڪرڻ ڪيئن لڳا.

خود ترخانن کي سمجهه ۾ نه آيو ته هيءُ ڪهڙو منهن متو هو؟ حافظ بلال سنڌين جو چا لڳي، جو هي ائين مچرجي پيا آهن؟ ۽ هي سانوڻ ڪير هو جنهن جونالو نٿي کان سيوهڻ تائين ٻُڙڻ لڳو هو؟ هنن جيڪا پاڻ شورش سوچي هئي، سا ئي هنن کان وسري ويئي. هي مامرو ته اهڙو هو جنهن مان هوءَ فائدو وٺي ٿي سگهيا. مرزا شاه رخ ته ارغون اميرن سان اهي صلاحون ڪرڻ شروع ڪيون ته هيءُ وقت هو جو خسرو خان چرڪس بدران هو پاڻ مرزا عبدالعليءَ جي نالي ۾ ٺٽي ۾ پنهنجو فرمان جاري ڪري ۽ خطبي ۾ سندس نالو مرزا عبدالعليءَ جي نالي سان گڏ پڙهجي، ۽ پوءِ سيوهڻ ۽ بکر کان ڪمڪ گهراڻي، پاڻ ئي حڪومت سنڀالي. شهنشاهه هند کي سوکڙيون پاڪڙيون موڪلي پنهنجي پاسي ڪري وجهي، ۽ صوبيداريءَ جو پروانو حاصل ڪري ۾ هن کي سمجهه ۾ نه ٿي آيو ته سنڌين مان ڪنهن سان ڳالهائي: هڪڙي پاسي سما ۽ پليجا هئا، ٻئي پاسي شورا ۽ ابڙيجا هئا، ٽئين پاسي جوکيا ۽ سومرا هئا؛ چئني طرفن کان شاهي قافلن، مغل جاگيردارن ۽ خود ارغونن جي ننڍين ننڍين زميندارين تي راتاها لڳڻ لڳا هئا. مغلن جا لاش ٺٽي ۾ ائين پهچي رهيا هئا ۾ ٻڌل ته منجهن ڪا ويا ٺهجي ويئي هئي....

پهرين ته مامرو ٺٽي ۾ مدرسن جي سنڌي شاگردن شروع ڪيو ۽ سندن هٿيار هو خردم! مغلن کي سمجهه ۾ نٿي آيو ته راتورات ايترا خردم سنڌين وٽ ڪٿان آيا. سندن ٻيو هٿيار هو باهه جا موٽرا! اهي گهڻو ڪري گهوڙيسوارن تي ٿي استعمال ڪيائون. اوچتو ئي اوچتو هڪڙي ڊگهي چٽر ۾ ٻڌل، تيل ۾ ٻڌل، واڻ جا

موٽرو دڪائي ڪٽي ٿي گهوڙي جي اکين ۾ ڏنائون. اهي اماڙيون ڏسي، گهوڙا پري کان ٿي تهن تي لڳا، ۽ پنهنجي سوارن کي ڪيرائي، منهن واء ڪري ٿي ويا، ۽ پوءِ ڪريل مغلن تي خردمن جو ستڪارو ٿي ويندو هو. هنن جا لاش جڏهن ٺٽي پهچندا هئا تڏهن ائين ڀانئبو هو جڻ ته گهاٽي ۾ پيڙجي نڪتل هئا.

پائنده بيگ اڃا رستم بيگ جي دربار ۾ ئي ڪونه پهتو هو ته سڄي شهر ۾ جڻ ته ڏيندورو گهمي ويو ته مغل آخوند بلال کي ٻڌي ويا آهن ۽ مدرسو پڇي ڇڏيوائن. ان جو پهريون رد عمل خود پائنده بيگ جي حويلي ۽ تي ٿيو. سو ڪن شاگرد ڀرندڙ موٽرا ۽ اماڙيون هٿن ۾ ڪٽي مغلن جي حويلين ۾ پهتا. پهريدارن کي سمجه ۾ نه آيو ته هي ڪير هئا ۽ ڇا ٿا گهرن. پهريان چار پهريدار ته روشنو سمجهي، ساڻن مسخري ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌندا آيا، ۽ پنهنجون اکيون وڃائي ويٺا. پر شاگردن ٻي ڪنهن به حويلي ۽ ڏانهن نهاريو به ڪونه ۽ سڌو پائنده بيگ جي حويلي ۽ ڏانهن ڌوڪيندا ويا. اُتي وڏي چونڪي هئي. شاگردن جي موٽرن ۽ اماڙين مان ايترو دونهون پئي نڪتو جو جڻ ته ڪنهن دونهين جو ڪڪر حملي آور ٿيو هو.

چونڪي ۽ جي پهريدارن به پهرين ته ڪجهه به ڪونه سمجهيو پر جڏهن دونهين کان اکيون پوسرڻ لڳين، تڏهن پهرين جتي جا گهوڙيسوار اڳتي وڌيا. شاگردن ايڏي ڦڙتيءَ سان اماڙيون گهوڙن جي اکين ۾ ڏنيون جو گهوڙن جا اڳيان مُنب آسمان ڏانهن اُڀا ٿي ويا. جيڪو مغل ڪرندو ويو ان تي خردمن جو اهڙو وسڪارو ٿيو جو سندس چيٽون به چٽجي چيپاڻجي ويون. مغلن کان ٻي غلطي اها ٿي جو اندرين پهريدارن شاهي دروازو کولي شاگردن تي هلان ڪئي. شاگردن انهيءَ هلان جي دوران ئي حويلي ۽ ۾ پڪڙجي ويا، جڏهن موتيا تڏهن سڄي حويلي باه جو مڇ بڻجي چڪي هئي، ۽ باه جا شعلا آسمان سان ڳالهيون ڪرڻ لڳا. اندران ڪنيزن، خواجه سرائن، ساقين ۽ زائفائن ۽ ٻارن جون ڪيڪون ۽ رڙيون باه جي سرڙائن ۾ ملي جڻ ته مڇ کي وڌيڪ مچائڻ لڳيون.

ان هڪڙي رات ۾ چوويهه حويليون سڙيون. ٻن کانسواءِ باقي سڀ وڏن دربارين ۽ اميرن جون حويليون هيون. ٻه حويليون انهن ارغون سردارن جون هيون جيڪي نئين ڪوٽوال جي سفارش تي رستم بيگ جا درباري بڻيا هئا. ان هڪڙي رات ۾

ٻاوندجاه مغل خردمن جو شڪار ٿيا. ان هڪڙي رات ڀر اٺ ساٿي خانا به باهه جي نذر ٿيا، ۽ جڏهن صبح ٿيو تڏهن سموري شهر جي مٿان دونهين جو هڪ شاهي ڪڪر ٽليل هو. ان ڏينهن ڪنهن هڪڙي مغل مسجد مان ٻانگ جو آواز نه آيو! خود سنڌي مسجدن مان جڏهن ماڻهو فجر جي نماز پڙهي نڪتا، تڏهن گھڻن کي خبر ڪانه هئي ته رات ٿئي پر مغلن سان ڇا ٿيو هئا! هنن کي سمجهه نه آيو ته ٿئي تي هي ڪارو ڳاڙهو ڏند ڇا جو هئا! هو صلواتون ۽ درود پڙهنديءَ تڪڙا تڪڙا پنهنجي گهرن ڏانهن راهي ٿيا.

جڏهن سج ڪٺي ڪڍي ته سج سان گڏ دريا مان باهه جي هڪ وڏي هج به ڪٺي ڪڍي ائين ٿي پانيو جهڙو ته سڄي دريا کي باهه وڪوڙي ويئي هئي. مغل اميرن ۽ لشڪرين جون سموريون پيڙيون، مغل ۽ ارغون سوداگرن جا بتيلا پيڙ بڻجي ويا هئا. پتڻ جي هڪڙي چيڙي کان ٻئي چيڙي تائين پيڙيون ۽ بتيلا باهه جون چپيون آسمان ڏانهن اچي رهيا هئا. سڙهن ۽ رسن کي جڏهن باهه ٿي وڪوڙيو تڏهن خوفناڪ آوازن سان سڙڪاٽ ڪري پيڙا هڪڙي پاسي لڙي ٿي پيا.

جيئن جيئن ڏينهن چڙهندو ويو تيئن مغلن جا چچريل لاش به شهر ۾ پهچڻ لڳا: گھڻو ڪري سمورا لاش خردمن جا سٽيل هئا. خاص طرح ڪيپرائٽيءَ وٽ هڪڙو وڏو ڳوڙهو جيڪو رتائجي ويو هو. يا وري لوڻيءَ وٽ ساڳئي قسم جو ڏينو هو جنهن مان رت ٽمي ڌاڙهيءَ جي وارن ۾ وچڙي پيو هو.

عجيب ڳالهه اها هئي ته ان ڏينهن ڪنهن به سنڌيءَ پنهنجي ڪوٺي، پيڙي يا دڪان، مسافر خانو يا اُٺ جو ڪارخانو ڪونه کوليو. ڏهاڙيءَ تي روزي ڪمائڻ وارا پورهيت- رازا، واڍا، لهر، ڪاريا، مڇي، ۽ حمالي ڪرڻ وارا بارگيو- جهڙو ته شهر ڇڏي ويا هئا. چئن ئي پاسي هتتاڙ هئي. سنڌي پنهنجي محلن اڳيان پٽلي ماري ڪانيون ٻڌيو ويٺا هئا. ڪنهن به ڌارئين، اوڀري ماڻهوءَ کي سلام جو جواب به ڪونه ٿي ڏنائون. هنن ته پاڻ به ڪونه ٿي ڳالهايو.

ٽپهريءَ تائين مغلن ۽ ارغونن ۾ به ماڻ ٿي ويئي. ساٿي خانا به ڪونه ڪليا. چونڪين تي سپاهي ۽ لشڪري ته موجود هئا پر اڄ جهڙو ته کين گشت ڪرڻ جي

منع ٿيل هئي. ٽپهريءَ کان پوءِ رڪي رڪي اهي خبرون اچڻ لڳيون ته ايندڙ ويندڙ
 شاهي قافلن، سوداگرن جي قافلن تي سنڌين حملا ڪيا آهن. ۽ سمورا گهٽ، گهيڙ
 ۽ لڪ بند ڪري ڇڏيا آهن. اڳين شورش پيري به شورو، مغلن ۽ ارغونن کي گنجي
 ٽڪر وٽ راتاها ڏيئي سندن گهٽ بند ڪري ڇڏيا. هيٺ پليجن ان ۽ نير جون
 گاڏيون روڪي ڇڏيون. مٿي سومرن ۽ ڪلهوڙن لڪ بند ڪري ڇڏيا هئا. مهاڻن ۽
 ميربحرن مال ڍوڻ مائهو ڪڍڻ کان نابري واري ڇڏي
 سانجھيءَ مهل ماڻهن ۾ اهو چوپول ٿيلجي ويو ته سانوڻ ۽ سندس همراھ
 حافظ بلال کي ڇڏائڻ لاءِ راتاهاوڏيندا!

ڪنهن سنڌيءَ لاءِ سنڌ ڇا آهي، سو ڪنهن اهڙي سنڌيءَ کان پڇجي، جيڪو سنڌ جا وڻ ڇڏي ٻاهر نڪتو هجي. ڌاترڌني جي چوڀاريءَ جڏهن سنڌ جو سرحدون اورانگهيون ته سڀ ڄڻ سراپجي ويا. هونئن به جنهن ڳالهه لاءِ هنن لاهور اُسڻ جو ارادو ڪيو هو تنهن کان هوائي ئي شذر هئا: سنڌ ۾ اُٿل پٿل هئي، هر هنڌ اهو چوپول هو ته هيلوڪي ويڙهه آخري ويڙهه ٿيندي ۽ مغل ڄاڻ ته سنڌ مان ٽپڙ ٻڌڻ وارا هئا، رڳو شل ارغون ۽ ترخان ڪا ڦڙتي نه کائين. اهڙي وقت سنڌ کي ائين وڙهندو ڇڏي نڪرڻ تي، ڌاترڌني ۽ سندس همراهن جون دليون پشيمانيءَ ۽ وسوسن جي ڪري جائتيون نه هيون. ڌاترڌني کي پنهنجي دل ۾ هڪ عجيب بوسٽ محسوس ٿيڻ لڳي، بلڪل ائين جئن ننڍڙي هوندي هن جي امڙ، هن کي ٿڃ ڌارائيندي، اڌ ۾ ڪنهن سانجڻ کي وڃي لڳندي هئي، ۽ ڪجهه بڪه ڪجهه هيڪلائپ ۽ ڪجهه آجهي آسري ڪسجي وڃڻ کان پاڪارڻ لڳندو هو. اڄ به هن جي دل ائين ئي ٻوهاڙ ڪري روئڻ ٿي گهريو: هن جو ساهه منجهڻ لڳو هو. پاڻ کي پريائڻ لاءِ هن پنهنجي آس پاس نهار ڪئي. بظاهر ڪا تبديلي به ڪانه هئي. وڻڪار هئي، ساوڪ هئي، هرلن ۽ نارن جا آواز هئا، ڍڳي گاڏين جا چيڪٽ هئا وڏي ڳالهه ته هنن جهڙن ئي انسانن جا ننڍڙا ننڍڙا ڳوٺ ۽ واهڻ هئا، جتان انسانن جي خوشين ۽ غمين جا ساڳيرا چوپول هئا، پر تڏهن به ڄڻ ته انهن ۾ ڪا ڳالهه مڙئي گهٽ هئي. وڻڪار هئي، پر انهن وڻن ۾ اها سونمن ۽ سڳند نه هئي جيڪي سنڌ جي وڻن ۾ هئي. ساوڪ هئي پر ان ساوڪ ۾ اها ٿڌاڻ ۽ سڪون ڏيندڙ اهه ڪيفيت نه هئي جيڪا سنڌ جي ساوڪ ۾ هئي. هرلن ۽ نارن جا آواز به ضرور هئا پر انهن ۾ اهو سنگيت نه هو جيڪو سنڌ جي نارن ۽ هرلن ۾ هو!

هن سوچيو ته هن جي دل جي اها حالت سنڌ جي چائنٺ ڇڏڻ ڪارڻ هئي. ۽ رڪي رڪي ڄڻ ته سندس دل جي ڪنهن ڪنڊ اها چغلي ٿي هئي ته ان سان گ

پنهنجي سنگتي وريام جي واهر ڪرڻ جي ڳارائي هن جي دل کي ويچارو ڪري ڏو هو. اڃا به ٽينءَ ڪنڊ پر اها شرمساري به ڪڙ ڪنيو پيئي هئي ته سنڌ پر اٿل پتل لشي. ۽ هو پنهنجي ذاتي ياري نڀاڻ هليو هو! جيئن جيئن ڏينهن ٿي گذريا تيئن ئي هن جي پشيمانيءَ هن کي چيچلايو: ”ڏاترنا، وريام ڇا چوندو ته سنڌ کي ڏٺو ڇڏي منهنجي جان بچائڻ لاءِ نڪتين! ڀر حيف اٿئي!“ رات جو سمهندو پو ته اوتارا اچڻ لڳندا هئس ته وريام سندس پيرانديءَ کان پيئو آهي، سندس هٿ رپنهنجي ئي وڍيل سسي آهي. ۽ اها سسي چٽي رهي هئي: ”ڏاتر ڏنا، جنهن سنڌ ئي پنهنجي ذاتي ياريءَ کي ترجيح ڏني، سو ته منهنجو يار ٿي ٿو سگهي نه سنڌ جو! ۽ انهيءَ سسيءَ جي اکين پر لڙڪ ائين ٿي وهيا، جڙ ته منجهن سنڌو اٿلي پيو هو. نهن کي روئندو ڏسي، هو چرڪ ڀري اٿي ويهندو هو ۽ ڪلمو ڀري توباهون ڪندو اچي پنهنجي گهوڙي جي ڳچيءَ پر بانمون وجهي اوچنگارون ڏيئي روئندو پو. هن جا سنگتي ساٿي هن جي اها حالت ڏسي کيس سمجهائيندا هئا، آئت ايندا هئا، پر هو تيئن وڌيڪ ڀوهاڙ ڪري روئندو هو!

”ادل مونکي ڇڏي ڏيو. هن ندوريءَ دل کي ڇا ڪريان: اصل نٿي ماڻ ٿئي. جيبل سنڌ ٿي ياد اچيم. پانيان ته اڏامي نٿي پهچان! پر الا، وريام کي اڪيلو ڪيئن ڇڏيان! ڇا چوندو ته منهنجي سنگتئين منهنجي ڪاڙ ٿي ڪانه ڪڍي!“

اُن وقت هن کي سمورو منظر اکين اڳيان اچي ويو. جڏهن وريام انجام تي نه هتو ته هن کي اچي هورا ڪورا لڳي. ڀر وريام انجام تي نه آيو: لاشڪ ڪنهن انهيءَ پر اچي ويو آهي. هن جي ساٿين کيس اهي خبرون ڏنيون ته مظفر بيگ جي شڪر شاهي قيدين کان سواءِ سمورن ترخانن کي به گرفتار ڪري ورتو هو. مغل نين جي لاءِ ائين تيار هئا، جو هنن کي هٿيار کڻڻ جي به مهلت ڪانه ملي. مرزا شاه رخ البت ڪنهن طرح سان گوهي ڏيئي واپس حويليءَ ۾ هليو ويو ۽ مغلن کيس گهڻوئي تمخائن ۾ ڳوليو پر کين هٿ نه آيو. مغلن کي حويليءَ مان ايترو مال متاع هٿ آيو جو سندن اکيون ڦاٽي ويون. ايترو خزانو ته فقط بادشاهن وٽ ئي پوندو آهي. هنن کي اها خبر ڪانه هئي ته شاه رخ اهو سمورو مال متاع ۽ هٿيار بنوهاران لاءِ گڏ ڪيا هئا ته جيئن ترخانن جو شاهي لشڪر تيار ڪري مغلن

خلاف بکر کان ٺٽي تائين بغاوتون ڪري کين ملتان، لاهور ۽ دهليءَ تائين اُماڻي اچي! مغلن جو ايترو خزانو ڏٺو سو شاهي قيدين کان به وڌيڪ ان کي ميڙڻ ۾ لڳي ويا، ۽ جنهن کي جيڪي ڪجهه هٿ آيو ان سان خريزنون پريندو ويو. مظفر خان پنهنجي لشڪرين کان واقف هو. جيڪڏهن کين روڪي ها ته شاهي قيدي به وڃن ها ته خزانو به سو پاڻ ڳچ وقت اها رويڪاري ڏسندو رهيو. هن جا پنهنجا خاص ماڻهو هن جي حصي جو خزانو خچرن تي پراڻي روانا ٿيا، ۽ مظفر خان شاهي قيدي سان ڪري نما شام جو اچي مرزا رستم بيگ جي دربار ۾ پهتو.

جئن جئن پاڇولا لڙندا ويا، تيئن تيئن ڌاتر ڏني جا وسوسا وڌندا ويا. هن کي اها ته خبر هئي ته وريام مرزا قيصر بيگ جي حويلي ۽ ويو هو جتي هن جي نينگرن کي ڇڏي کيس نوريءَ کي سان ڪري اچڻو هو ته جئن سڀ گڏجي سائونڊ جي پيلي پهچي، نوريءَ کي سندس پيءُ جي حوالي ڪن. ڌاتر ڏني جڏهن نوريءَ کي ڏٺو هو تڏهن هن ائين سمجهيو هو جڻ سنڌ گهوڙي چڙهيل هئي: هن ۾ حسن ۽ سونهن به سنڌ جهڙي هئي ته هن ۾ معصوميت ۽ مظلوميت به سنڌ جهڙي هئي. ان مظلوم سنڌ کي ڏسي، هن کي سنڌ جون سموريون ڀاڱهيون، سموريون ٿوريون ۽ سموريون ماروئيون ياد اچي ويون. هن وريام ڏانھن نھاريو: هي وريام اهو وريام نه هو. هي وريام جڻ ته ڪنهن جادو جي اثر هيٺ هو: هن کي وريام جي مُک تي هڪ اهڙي مرڪ نظر آئي، جنهن کي ڪنهن خاص جذبي سان مشابھت ڏيئي نئي سگهيو. عجيب مرڪ هئي اها، جنهن ۾ ڪا نئين ڄاڻ هئي، نئين جوت هئي، نئين خوشي هئي، ۽ ڪو نئون اُتسار هو هڪ نئون ڀاڱو، هڪ نئين پریت هئي. هن کي پنهنجو هي يار ان وقت ڏاڍو وڻيو. دل چيس ته هن کي وڌيڪ پاڪر پائي، کيس مليون ڏئي، کيس گرانٽري پائي، کيس چوي ته وريام سنڌ مبارڪ هجئي! پر هو اهو سڀ ڪجهه هن کي چئي نه سگهيو!

هو پهرين ته اڪيلي سر مرزا قيصر بيگ جي حويلي ۽ تي ويو پر پوءِ جڏهن سنگتين سمجهائين تڏهن هو وري قاسم بيگ وٽ هليو آيو. قاسم بيگ سان جڏهن ڳالهه ڪيائين ته هو به ٿپيءَ ۾ پئجي ويو. هن سنڌي مغلن سان وڙ ڪيو هو جو سندس پيءُ شاهي قيدي هٿ ڪري سرخرو ٿيو هو. پٽس کي پڪ ٿي پڪ

خلعت ۽ شاهي جاگير ملندي هو کيس سان ڪري مرزا رستم بيگ جي دربار ۾ وٺي آيو. اُتي جوابدار کيس سڃاڻندا هئا، تن هڪڙي سنڌيءَ کي ساڻس ڏٺو پر کيس ڪا جهل پل ڪانه ڪيائون. ڏاڻو ڏٺي اُتي جيڪي ڏٺو تنهن ذري گهٽ هن کي ڪا اڍنگي حرڪت ڪرڻ تي مجبور ڪيو. پر هن کي وريام جا لفظ ياد آيا ۽ هو بت بڻجي سڀڪجه ڏسندو رهيو.

قيصر بيگ چئي رهيو هو: ”حضور شهنشاهه جو بخت بلند هجي، منهنجن پٽن کي ترخانن نه پر سنڌين ڪڍيو هو. مبارڪ جو حقدار آهي مظفر بيگ جنهن شاهي قيدي ڇڏائي ورتا آهن، پر انهيءَ پر به ترخان اميرن جو ڪو هٿ ڪونه هو: انهن کي به سنڌين....!“

اوچتو مظفر بيگ جو ڳرو آواز آيو: ”اهو غلط آهي: شاهي قيدين کي ترخانن ئي پڄايو هو. اسانکي پڪا پختا ثبوت مليا آهن ته لال حويلي ترخانن جي ڪمين گاهه آهي، جتي مغلن خلاف سازشون پئي ٿيون. اهو ته حضور جن جو اقبال بلند هجي، اوهانجي خابرن ۽ تاشي خان جي جاسوسن جي مهرباني آهي، ۽ منهنجي فرزند ارجمند مرزا قاسم بيگ جي همت آهي. شل کيس حضور جن جي قدمن ۾ عزت واري جاءِ ملي. جو اسين بروقت اتي پهتاسون ۽ شاهي قيدين کي هٿ ڪري سگهياسون. اسانکي رڳو اهو افسوس آهي ته مرزا شاهه رخ اسانجي چنبي مان نڪري ويو. پر آخر ويندو ڪيڏانهن! حضور جن جي حڪمرانيءَ ۾ مغل شهنشاهيت جو ڪوبه دشمن گهڻو وقت پاڻ لڪائي نه سگهندو ۽ ضرور سزا پائيندو! سنڌين کي ڏوهه ڏيڻ سراسر ناانصافي آهي!“

مرزا قيصر بيگ جو منهن لهي ويو. هن تاشي بيگ ڏانهن نهاريو پر اُتي پنهنجي لاءِ ڪا همدردي نه ڏسي. هن پائنده بيگ ڏانهن ڏٺو. اُتي به پنهنجي لاءِ اڻاهه نفرت ڏسي. هن هڪدم پنهنجي ڳالهه بدلائي.

”حضور منهنجو مطلب هرگز اهو نه هو ته هن اڍنگي ڪم ۾ ڪن بدبخت ترخانن جو هٿ ڪونهي. مون ته رڳو پٽن ۽ ڪنيزن. حضور جي قدمن جي خاڪ کان ڪمتر. جي ڳالهه ٿي ڪئي ته کين سنڌين جي باغي ٽولي جي مهندار سانوڻ ڪڍيو هو ۽ منهنجي ماڻهن سخت مقابلي ۽ حرقت سان کيس گرفتار ڪري

منهنجي پتن ۽ ڪنيز کي ڇڏايو. ان جو ثبوت ان بدبخت سنڌي، جو هي مڙھ آهي
.....!

ان وقت ڏاتر ڏني جي نظر، قيصر بيگ جي پيرن وٽ وريام جي مڙھ تي پئي
..... ڇا ظالمن وريام کي ماري ڇڏيو آهي؟ هن جي دل شاهدي ڏني ته ته ائين ئي نٿي
سگهيو ته وريام کي ڪجهه ٿيو هجي. ۽ هن جي دل اڃا جيئري ڌڙڪندي رهي ها!
پر تڏهن به هن ائين پانيو ته هن جي دل سندس پاسراڻيون توڙي ٻاهر نڪرڻ تي
هئي. پر قاسم بيگ کيس ڪلهي تي هٿ رکي، ڪو اشارو ڏنو ته هن پاڻ کي
سنيالي ورتو.

مرزا قيصر بيگ چئي رهيو هو: ”حضور آءٌ مظفر بيگ کي سندس عظيم
ڪاميابيءَ تي مبارڪون ٿو ڏيان، جيڪڏهن هو منهنجي نينگر ۽ ڪنيز کي به
هٿ ڪري ها ته سندس مان اڃان ئي مٿاهون ٿئي ها، پر خير..... آءٌ پنهنجن
ڇوڪرن جي آزاديءَ جي خوشيءَ ۾ اوهان جي احسانن جي عيوض، هي سنڌي
باغي ۽ سنڌي ڪنيز اوهانجي قدامت ۾ شهنشاهه هند لاءِ تحفي طور پيش ٿو
ڪريان ته جيئن منهنجي وفاداريءَ ۾ شڪ ڪندڙن ۽ حامدن جو ڪارو منهن
ٿئي! محمود خان، سنڌي ڪنيز کي وٺي اچ!“

مرزا قيصر بيگ جو خاص خواجه سرا محمود خان ٿوري دير ۾ نوريءَ کي درٻار
۾ وٺي آيو. نوري جڏهن درٻار ۾ آئي ته ائين پانيو ڄڻ ڪنهن اُملوس جي رات ۾ بي
مندائتو چوڏهينءَ جو چنڊ ڪڙي پيو. هري هري ٿي سڀ امير پنهنجي مسندن تان
اُٿي بيهي رهيا.

”سبحان الله....!“ ”بيشڪ سموري ساراهه الله پاڪ لاءِ آهي!“ ”سموري
تعريف جل شانہ لاءِ آهي، جنهن هي حسن خلقيو آهي!“ ”الله اڪبر، جنت جي
حور زمين تي لهي آئي آهي!“

هر امير پنهنجي منهن پئي پٽڪيو. مرزا رستم بيگ جا پئي هٿ تخت جي
مٿي ۾ کڻي ويا هئا. هن جي وات مان به ”سبحان الله، سبحان تنهنجي قدرت!“ جا
لفظ ادا ٿيندي رهجي ويا. پوءِ هو هري هري ٿي، تاشي خان سان اڪيون ملائي، هيٺ
لهي آيو. نوري جي چوڌر ۾ ٿرندي طواف ڪندي هو چپن ۾ ٿي پٽڪندو رهيو.

هن جي دل ۾ ڪهرام متل هو جنهن جي ڏک ڏيڻ کان هو ڪيپائي رهيو هو. هن جي دل ۾ رکي رکي اهو خيال اچي رهيو هو ته قيصر بيگ هي ڇا ڪيو هن پري دربار ۾ هن ڪنيز کي شهنشاهه هند جي تحفي طور پيش ڪري ڇڏيو. هي تحفو ته هن کي پاڻ کي ملڻ گهرجي ها! هن وري تاشي خان ڏانهن، جن رحم طلب نظرن سان نهاريو. جيڪڏهن تاشي اهو چئي ڏئي ته هيءُ ڪنيز شهنشاهه هند جي لائق نه آهي ته پوءِ اميرن کان اهو قبول ڪرائڻ. ۽ خود قيصر بيگ کان. اها آڇ ڪرائڻ ڏکيو نه هون ته هيءُ ڪنيز مرزا رستم بيگ کي ٿي سونهين!

پر تاشي خان جي اکين ۾ هن فمائش ڏني. شايد ان فمائش ۾ هن جي بدصورتيءَ جو عڪس به شامل هو. هن کي پنهنجي پاڻ مان بچان اچڻ لڳي. هن جي ڏاڻي اک ٽرڪڻ لڳي. لڪڻ هن جي هٿ جي مٿ ۾ پڄي پيو. لڪڻ جي پڄڻ سان هن ۾ انسان بدران مغل امير موٽي آيو جيڪو شهنشاهه هند جي پاران ٿئي جو عامل هو. هن جي اکين ۾ حسن جو عڪس سياست ۾ بدلجي ويو ۽ هن تقريباً رڙ ڪري چيو:

”پيشڪ، هيءُ ڪنيز شهنشاهه هند جي حرم جي لائق آهي. ۽ قيصر بيگ، توکي هن تحفي لاءِ يقيناً شهنشاهه هند کان وڌيڪ قيمتي سوکڙيون پاڪڙيون ۽ عزتون ملنديون. تيسين اسين تنهنجي توشي خان جي عملداري بحال ڪرڻ جو حڪم صادر ڪريون ٿا!“

”۽ مظفر خان، اسين توکي به مبارڪباد ٿا ڏيون ته تو شاهي قيدي ورايا آهن. اسين چاهيون ٿا ته ان سنگين جرم جي جوابدارن کي هڪدم گرفتار ڪري اسانجي اڳيان پيش ڪيو وڃي. ڪٿي اهي سنڌي هجن، ترخان ۽ ارغون امير هجن يا مغل سردار هجن. اسان کي قسم آهي شهنشاهه هند جي قدم بوسيءَ جو اسين مغل شهنشاهت جي حفاظت لاءِ پنهنجي جان ڏيندي به فخر محسوس ڪنداسون...“

”۽ مظفر خان، هي هڪڙي مولويءَ جي گرفتاريءَ تي جيڪي شورشون شروع ٿيون آهن، تن کي هڪدم پنڄو ڏنو وڃي. مغل عامل اڃا ايترا ڪمزور نه ٿيا آهن جو مدرسن جا شاگرد ان کي ٿر ٿلي ۾ وجهي ڇڏين. اسين چاهيون ٿا ته شهنشاهه

هند جي رعيت کي امن ۽ سلامتي پلٽ پوي ۽ ان لاءِ جيڪڏهن سمورن سنڌي مولوين کي ڦاهي چاڙهڻو پوي، سمورن مدرسن کي پسر ڪرڻو پوي، سنڌ جي شهرن کي منهدم ڪرڻو پوي ته اسانجي طرفان توکي اجازت آهي!“

”۽ شاهي قيدي هن سنڌي باغيءَ ۽ سنڌي ڪنيز سميت هيٺر جو هيٺر، خاص پھري هيٺ حضور صاحبقران جي خدمت ۾ لاهور موڪليو وڃي، جتي سندن تقدير جو فيصلو شهنشاهه هند پاڻ ڪندا. تاشي خان، اهڙو پروانو جاري ٿئي ۽ عرضداشت هڪدم رواني ڪر ته جيئن اسين مملڪت جي ٻين ڪمن ڏانهن ڌيان ڏيئي سگهون!“

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره: ميراني

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

ڏاترڏني ۽ سندس سنگتي. لاهور جي اڪبري دروازي تي، ان وقت پهتا، جڏهن سانجھي لڙي چڪي هئي، ۽ سموري شهر تي ايترو ڏنڌ ۽ ڪوهيڙو ڇانيل هو جو سندن گهوڙا به ڪنهن اڃا تي خوف کان تهن لڳا هئا. لاهور ڪنهن لاءِ هنن ٻڌو هو ته قومن کي غلام بڻائڻ جا سمورا انسٽا هن ئي شهر ۾ ٺهندا هئا، جتي بادشاهه غلام بڻجندا هئا ۽ غلام بادشاهه بڻجندا هئا. چون ٿا ته جڏهن قطب الدين ايبڪ لاهور پهتو هو تڏهن هن وصيت ڪئي هئي ته آءُ جڏهن به مران ته مون کي هتي دفن ڪجو ڇاڪاڻ ته لاهور جي شهر جي مفتين ۽ قاضين هن کي اهي نسخا ڏسيا هئا، جن کي آزمائي هن پنهنجي طاقت کي مڃرايو هو ۽ انهيءَ لاهور جي شهر جي اذيت گاهن هن جي دشمنن کي ڪانئس رحم جي التجا ڪرڻ تي مجبور ڪيو هو. جڏهن به ڪنهن قوم مرڪز خلاف ڪا بغاوت ٿي ڪئي ته لاهور جي مفتين کان اها فتويٰ حاصل ڪرڻ ۾ مرڪز ويرم ٿي نه ڪندو هو ته اها بغاوت بادشاهه خلاف نه پر دين اسلام جي خلاف بغاوت آهي؛ ۽ هن جو باغي واجب القتل آهي. باغين کي سڀين راهه تي آڻڻ لاءِ لاهور جا اذيت خانا به اوتراڻي مشهور هئا، جيترا لاهور جا باغ باغيچا. راويءَ جي ڪناري تي هي خوبصورت شهر پنهنجي پيٽ ۾ ايترا اذيت خانا نپائي چڪو هو جو هندستان جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ لاهور جو نالو ٻڌڻ سان ئي ماڻهو ڪنبي ويندا هئا. ڏاترڏني ۽ سندس سنگتين کي هر ڪنهن اها صلاح ڏني ته اول ته لاهور وڃڻ جو خيال لاهي ڇڏين، پر جيڪڏهن وڃڻو ئي اٿن ته هڪ ڳالهه ڳنڍي ٻڌي ڇڏين ته اُتي ڪنهن به شخص تي اعتبار نه ڪن، ۽ خاص طرح سان منو ڳالهائڻ وارن، مروت ڪندڙن، ۽ اخلاق سان پيش ايندڙن تي بلڪل ڀروسو نه ڪن! انهيءَ ميناڇ جي پويان زهر، ان مروت جي پويان ڪينو ۽ ان اخلاق جي پويان ڪا سازش هوندي!

مغلن به لاهور انهيء ڪري اچي وسايو هو جو هيءُ ئي شهر هو جتي هر شئي
 پاهران بي انت خوبصورت هئي پر اندران ئي اندران مغل سازشن لاءِ سڀ کان
 وڌيڪ سازگار ماحول هن شهر ۾ هو. سڀ کان وڏي ڳالهه اها هئي ته جن جنگين ۾
 مغل لشڪري ويڙهه کان نٿا ٿيندا هئا، اتي لشڪرين جي اڌ پگهار تي به وڙهڻ لاءِ
 ماڻهو ملي ٿي سگهيا. لاهور تاريخي شهر هو ۽ تاريخ ۾ هن شهر جي عجيب
 حيثيت هئي. شهنشاهه همايون ۽ شير شاهه سوريءَ جي لشڪرين ۾ اڪثر سپاهي
 هتان جا هئا، ۽ ڪي ته پاڻ ۾ بنهه ويجهه عزيز هئا، ۽ دويدو وڙهڻ وقت هڪ ٻئي کي
 سڃاڻڻ جي باوجود هڪ ٻئي جي رت جا پياسا هئا. شير شاهه سوريءَ واري مامري
 ۾ بنگال ۾ جيڪو ڪوس ۽ قتل عام ٿيو ان ۾ انهن سپاهين جي تصور سان ئي
 زالن جا پار ڪري پوندا هئا!

قطب الدين ايبڪ کان وٺي شهنشاهه هند جهانگير پنهنجي سمورين جنگين
 لاءِ سپاهي هٿا ڀرتي ٿي ڪيا، ۽ انهن سپاهين جي شهرت هڪ طرف ڪابل ۽
 قنڌار تائين هئي ته ٻئي طرف دکن ۽ بنگال تائين. اهي سپاهي جڏهن مال غنيمت
 جون خريڻون پري واپس ايندا هئا، تيسين لشڪرين جا نوان نسل تيار ٿي ويندا
 هئا، ۽ ائين نسل در نسل سپاهگيري هن علائقي جو دائمي پيشو بڻجي ويو. جيڪو
 به مناسب قيمت ادا ڪري ان لاءِ وڙهڻ لاءِ تيار رهندڙ نسل، جڏهن قنڌارين،
 ترڪن ۽ مغلن سان لهه وچڙ ۾ آيا، تڏهن هنن ۾ سندن تهذيب جي هڪ نئين
 ڳالهه شامل ٿي، سا هئي سازش. قنڌارين هنن کي پاڪر پائي، پيٽ ۾ خنجر هڻڻ
 جو ڏانءُ ميڪاريو. ترڪن هنن کي بي خبريءَ ۾ پٺ ۾ خنجر ٽنبي ڏيڻ جو گر
 ڏسيو ۽ مغلن هنن کي شراب ۽ شربت ۾ زهر ملائڻ جا نسخا آزمائڻ جي سکيا
 ڏني!

سپيٽائن جي ان سنگم لاهور کي پنهنجي الڳ سڀيتا بخشي هئي.
 جيڪڏهن سپاهگيري ۽ سازش طاقت جو سرچشمو هو ته ان جو ردعمل به اوترو ئي
 طاقتور هو. جيڪڏهن هڪ پاسي سپاهي ۽ سازشي ٽولا هئا ته ٻئي طرف عام
 ڪمي ڪاسبي، ڪڙمي ۽ ڪٽڻ وارا ڪاريگر هئا. صوفي بزرگ هئا. سنڌ سادو
 هئا. مسعود سعد سلمان ۽ نانا گنج بخش جهڙا انسان هئا جن عام ماڻهن کي سچ ۽

سياڻپ جو ڏس ڏنو. لوڪ۔ ڪوي پنهنجي ڪويتائن ۾ ماڻهن کي پيار ۽ سنگيت جو سنديش ڏيندا رهيا. سپاهگيري ۽ سازش لالچ ۽ طمع خلاف صوفي بزرگ پنهنجي خانقاهن ۾ مڇ مڇايو ويٺا هئا. پنجن دريائن جي هيءَ ڌرتي سندن گيتن جي گونجار جي باوجود سپاهگيري ۽ سازش جي ڪوهيڙن ۾ گهيريل هئي.

اڪبري دروازي جي ويجهو ٿي سراءِ اڪبري لاهور جو سڀ کان وڏو مسافر خانو هو. ان مسافر خاني ۾ مختلف ملڪن جي سوداگرن ۽ مسافرن لاءِ جدا جدا ڪوٽ ٺهيل هئا. مختلف مسافرن لاءِ پنهنجي پنهنجي پسند جا بالا خانا، چؤبرجيون ساقي خانا ۽ قهوه خانا هئا. ڀر سڀني ڪوٽن جا پهريدار مغل لشڪري هئا. ڏاترڏني مسافر خاني جي مهتمم لاءِ قاسم بيگ جي چئي آندي هئي. ۽ ڪجهه وري مغل لشڪرين جي هٿ گرم ڪرڻ سان هنن کي ترخانن جي سراءِ ۾ ترسڻ جو اجازت نامو ملي ويو. ڏاترڏني پاڻ سان پنج ساٿي آندا هئا، جن کي اها هدايت مليل هئي ته جيسين پاڻ ۾ اڪيلا نه هجن، تيسين هو سنڌي نه ڳالهائيندا. سندن فارسي ۾ به ترخانن واري لائڊ هئي. سندن پوشاڪ به ترخان سوداگرن واري هئي. ۽ وڏي ڳالهه ته هنن پنهنجا ترخان نالا به ياد ڪري ڇڏيا هئا. ڏاترڏني کي نالو ڏنو هئائون طغرل بيگ. جڏهن پهريون ڀيرو ڪنهن ساٿيءَ کيس طغرل بيگ سڏيو ته هو خود واٽرو ٿي هيڏانهن هوڏانهن لوڻا هڻڻ لڳو. پوءِ جڏهن ياد آيس ته هن خود شذر ٿيو ۽ پوءِ ڪل ۾ اونڌو ٿي ويو. هن کي وريام جا لفظ ياد هئا ته اڌل سنڌ لاءِ جيڪڏهن ناتڪ ڪرڻو پوي ته اهڙو ناتڪ ڪبو جو اصل ماڻهو ۽ ويسڌاريءَ ۾ به ڪو فرق نظر نه اچي.

گهوٽن کي تانيڪو ڪري ڪوٺين ۾ سامان رکائي، منهن هٿ ڌوئي، جڏهن سڀ ساٿي پنهنجي چؤبرجيءَ پهتا، تڏهن پهريون ڀيرو هنن کي احساس ٿيو ته هو جنهن مهر تي اڀرا ٿي نڪتا هئا، تنهن جي ڪاميابيءَ جو تڙ جيترو به آسرو ۽ اميد ڪانه هئي. پهريون ته هنن کي اهو معلوم ڪرڻو هو ته شاهي قيدين جو قافلو پهتو يا نه. جيڪڏهن پهتو ته وريام ۽ نوريءَ کي ڪٿي رکيو اٿن. نوريءَ کي ته پڪ ٿي پڪ زانانخاني نيو هوندائون. وريام کي الائجي ڪٿي رکيو هجين. جيڪڏهن اها خبر پئجي به وڃي ته پوءِ هن کي ڇڏائڻ لاءِ هي ڇم ڇٽا مغل شهنشاهت جي

مرکز اندر ڪهڙا ڦاڙها ماريوندا. هر ڀيرو پاڻ کي ٻوهي ۾ ڏيڻ ۽ موت کي دعوت ڏيڻ سان نه وريام کي آزادي ملندي نه ئي ڪو مغل شهنشاهت کي لوڏو ايندو. جيئن جيئن هو پاڻ ۾ صلاحون ڪرڻ لڳا، تيئن تيئن هنن جا حوصلا ٻهندا پٽ پوندا ويا.

”يَر، اُهرائي ڪري ڪوهه ۾ ٽپو ته ڏنواڻئون، پر اتان بچي نڪرڻ جو به ڪو بلو سوچيو اٿو يا نه؟“ دوسو سمي ڄڻ ته سڀني جي دل ۾ ڪُنڊڙ ڳالهه وڌي واک چڻي ڏني.

دوسو سمن مان هو جن قسم ڪنيو هو ته جيسين ڌاريا سنڌ تي قابض آهن، تيسين ڪٽ تي نه سمهندا، ۽ سومرن وانگر وري ڪڏهن پٽ نه پهريندا. هونئن به سنڌ جو سمورو ريشم ۽ پٽ پهرين ترخانن ۽ هاڻي مغلن جي قبضي ۾ هو؛ ڪاريگر انڪار ڪندا هئا ته سائين اهڙيون عقوبتون ٿينديون هيون، جو ڪنهن کي به انڪار ڪرڻ جي همت ڪانه ٿيندي هئي. سمن ۽ اٻڙن جا ڪيترا خاندان انهن عقوبتن جي ڪري ڪڇ هليا ويا هئا، ۽ انهن سان گڏ پاڻولي ۽ ميمڻ به پنهنجو هنر بچائڻ لاءِ ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ وڃي سامونڊ تي مجبور ٿيا هئا.

”پاڻو ياري نياڻ ۽ سنڌ سان سر لڳائڻ کي جيڪڏهن ڪوهه ۾ ٽپو ڏيڻ ٿو سمجهين ته پوءِ اهو ٽپو ڏسي وائسي ڏنواڻئون. ويندي ويندي به جان ويندي سا سنگت تان گهري سنڌ تان گهري!“

هي جواب سڀني کان ننڍڙي جوان جيون مينگهواڙ ڏنو جنهن جي ڪٽنب موچڪو ڏندو ٿي ڇڏي ڏنو هو جو ترخانن ۽ مغلن جون جتيون ٺاهڻ کان هنن ٻڪ مرڻ وڌيڪ چڱو ٿي سمجهيو. هنن سان به گهڻيون ئي ڏاڍايون ڪيائون پر هونءِ مڙيا. گهڻا ٽٽا ته مارواڙ لڏي ويا. جيڪي رهيا سي گهوڙن جا سنج ۽ ٿل ٺاهي پيا گذران ڪندا هئا.

”ها، سچي، هتي ته موچين جو دروازو به آهي. شايد اُتي ڪو ڏس پتو ملي پوي.....“ ڏاتر ڏني ڳالهه بدلائڻ لاءِ چيو. هن سوچيو ته مايوسيءَ مان ته مرڳو سڄو پنڌ ئي اجايو ٿيندو.

” ادا، موچي دروازي کانسواء هتي پاتي دروازو به آهي، جتي اسانجا کي واقف رهن ٿا. چون انهن سان ملي ڪو ٻلو ڪجي. “ هيءَ صلاح موليٰڏني ڪريءَ ڏني. ڪترين جا ڪيترا پاڙا ترخانن جي زماني ۾ لڏي ملتان ۽ لاهور وڃي ويٺا هئا. موليٰڏني جي پيءُ کي مرزا باقيءَ هاڻيءَ جي پيرن هيٺان لتاڙائي مارايو هو. هن جي اڳيان ترخانن جونالو وٺبو هو ته پڙ ٿي ويندو هو. سو جڏهن سنگت چيس ته ترخان سوداگرن جو ويس پاڻو آهي ته اصل ۾ پڙ ڪڍي بيهي رهيو. ” نه نه، انهن لڇن جو لباس پاڻ به لڇائي آهي. مون کان ڪانه ٿيندي! “

پريارن جي منهن ميڙن وڃي کيس راضي ڪيو. هن جي خاص ڪرتبن ۾ اهو شامل هو ته هن وٽ اهڙو بارود هوندو هو جنهن کي باهه ڏيڻ سان ايترو دونمون ٿيندو هو جو ان جو وجهه وٺي هو دشمن جي گميري مان نڪري ويندو هو ۽ ويندي ويندي ٻه چار همراھ به ڪيرائي ويندو هو.

” ادا، واھ جي صلاح آهي. ايئن ته اسان جا همراھ به مغلن جي چاڪريءَ ۾ آهن. اهي داتا گنج بخش جي ثربت جي پير سان ڪٿي رهن ٿا. انڌن وڃي ملتان لڏو سو پاڻ به هنن کي ڳولهي لهنداسون. آهن ڪٿي مغلن جا نوڪر. پر سنڌ لاءِ وسئون ڪونه گهٽائيندا.....! “ جانو جوڪڻي چيو. هن جو ڪتب گهوڙن رکڻ ۽ پالڻ ۾ سنڌ هند ۾ پنهنجي نالي سان هو. اصل ڪنهن تي اڪ ٿي ڪانه ٻڌندي هئن. هنن جي مڙسالن توڙي زائفائن ۾ ڪا اهڙي ڳالهه هئي جو ذات گهوڙو هنن جي ٻچڪار ٻڌي بيهي رهندو هو ڇو ته هنن گهوڙن کي پنهنجي ٻوليءَ ۾ ڪجهه چئي ڏنو هو. اها ڳالهه جانوءَ ۾ به هئي. مجال آهي جو گهوڙو پنهنجي سوار جي چوڻ ۾ اچي، جي جانو کيس ٻچڪار ڏيئي بيماري ڇڏي جيسين جانو اشارو نه ڪندو تيسين گهوڙو اڙي هڻڻ تي پئي اڳيان سنب کڻي اڀا ڪندو ۽ سوار پنهنجو ڪنڌ ٻچائڻ ۾ پورو هوندو.

” منهنجي صلاح آهي ته پاڻ تي ٿي چٽا ٿي نڪرئون، ۽ جنهن کي جتان ڪو حال احوال ملي، سو پاڻ ۾ صلاح ڪري ان موجب قلم کڻون. باقي ايئن رڳو همت هارڻ مان نه وريار جي لاءِ ڪجهه ڪري سگهنداسون ۽ نه ڪو ٻيو ڪارج سڏ ٿيندو جنهن لاءِ هت آيا آهيون.....! “ هي همراھ ڪڏهن به ذات نه ٻڌائيندو هو.

پاڻ کي سڏائيندو ٿي هو جڪرو سنڌي هونئن ذات جو هي به سمون هو پر چونڊو هو ته ڀر، فيروز سنڌ سان جيڪا ڪئي، ان کانپوءِ سمو سڏائڻ ڏاڍي اڍنگي ڳالهه آهي هن سنڌي سڏائڻ سان اها اڍنگائي ڌوڀجي وڃي. ننڍو نيتو هو ته ڪا عشق جي لپاٽ لڳي هيس، تڏهن کان ڏاڙهي رکي جهنگ منهن ڪري نڪري ويو. پر جڏهن به سنڌ پر ڪا شورش ٿيندي هئي، ته هن کي سيڪو وڃ پر ڏسندو هو. هن جي گيدي پر مرن مان نهيل ننڍا سڱ يا تير هوندا هئا، جنهن جي منهن پر سئيءَ جهڙي سيخ هوندي هئي، ۽ هو ڦوڪ سان سرائي وات پر وجهي دشمن جي اکين کي نشانو بڻائڻ پر اهڙو قابل هو جو کيس ترخان توڙي مغل پري کان ڏسندا هئا ته لنوائي ويندا هئا. هن سان ڪؤنسڻ معنيٰ پنهنجون اکيون وڃائڻ!

ڏاترڏنو جانو جو ڪٿي ۽ موليڏني کي ساڻ ڪري هڪڙي ترخان ساقي خاني پر هليو آيو. باقي همراه ڏس پڇائيندا داتا دربار هليا ويا. ڏاترڏني سنگتين کي هوشيار ڪيو ته سنڌي ڳالهائڻ بند، ڪنهن سان جهيڙو به ڪرڻو نه هو. رڳو اها خبر چار لهڻي هئي ته شاهي قيدي ڪٿي لٿا، ۽ ڪٿي رکيا اٿن.

هو هڪڙي خالي مسند ڏسي اڳتي وڌيا ته ساقي خاني جي مهتر اڳيان وڌي کين منع ڪئي: ”آقا، معاف ڪجو پر هيءُ مسند خاص مرزا معظم بيگ لاءِ مخصوص آهي. هن کي خاص عاليجاه کان پروانو مليل آهي. اوهين دل پر نه ڪجو. هي ٻيون مسندون خالي آهن، جتي مرضي پويو اتي وهو ۽ جنهن ساقيءَ ڏانهن آڱر کڻو سو حاضر آهي!“

جانوءَ ڏاترڏني ڏانهن ڏٺو. ڏاترڏني موليڏني ڏانهن ڏٺو ۽ پوءِ ٽيئي مهتر کي پاسيرو ڪندي مسند تي لهي جُڙي ويهي رهيا. وهندي جانوءَ وڏي آواز پر چيو: ”معظم بيگ وري به ڪنيز جو اولاد آهي. اسين نڃ ترخان آهيون. اسان جو حق هن کان مٿاهون آهي، ۽ اسين پري کان پنڌ پيا آهيون!“ اهو سڀ ڪجهه هن ايڏي وڏي واڪ ۽ ايتري ترخاني لائڊ سان چيو جو ويهارو کن اکيون هن ڏانهن ڪڍي چيون.

اُن وقت ڏاترڏني ڪمر بند مان هڪڙي سوني اشرفي ڪڍي هڪڙي ساقيءَ جي رباب جي سوراخ پر اهڙي انداز سان وڌي جوان جي چمڪ سيني کي نظر اچي. سوني اشرفيءَ جي معنيٰ هئي ته هي ته خود شهنشاهه هند جا ڪي مصاحب هئا. نه

رڳو ساقی ڪورنش ۾ وڃائجي ويو پر ڳچ ماڻهو تعظيماً اُتي بيهي رهيا، ۽ ڇاتيءَ تي هٿ رکي تيسين بيٺا رهيا، جيسين هو ويهي نه رهيا. معتصم به ڪڪو وڪو ٿي ويو. هي جيڪڏهن شهنشاهه هند جا مصاحب هئا ته پوءِ معظم بيگ وڃي ڪڏ جي تري ۾ پوي

” آقا، غلام کان خطا ٿي وئي. مون لاءِ جيڪا سزا تجويز ڪريو سا اڪين تي. پر ان جو هڪڙو ازالو اهو ٿو ڪريان جو مون وٽ شهزادن لاءِ خاص انگوري اڃ ٿي آهي آهي، اها قبول فرمايو.....!“

جانوءَ جو ڪٿي اک جي اشاري سان هن کي ايئن اجازت ڏني، ڇڻ هن شهزادن کي به پنهنجو غلام ٿي سمجهيو. ٻه ڳيرو ساقی بلوري صراحيءَ ۾ انگوري ۽ بلوري جام هڪ وڏي طشت ۾ کڻي آيا جنهن جي تري ۾ ڳاڙهو مخمل وڇايل هو ۽ جنهن جي اولڙي انگوريءَ کي به قرمزي رنگ ڏيئي ڇڏيو هو. جانوءَ وري به اک جي اشاري سان ساقين کي حڪم ڏنو ته انگوري جامن ۾ اوتين. جڏهن انگوري اوتي، ساقی ناز انداز سان هٿ سيني تي رکي پوئتي هٽي بيهي رهيا، تڏهن جانوءَ اڪين تي اڪين ۾ پنهنجي ساٿين کي ڪو نياپو ڏنو ته منهنجو ساٿ ڏجو. جام هٿ ۾ کڻي هڻي اُتي بيهي رهيا، ۽ جانوءَ وڏي آواز ۾ چيو: ”هي صحت جو جام تجويز ٿو ڪريان حضور مرزا عبدالعلي لاءِ، جيڪو اڄ شهنشاهه هند جي قيدخاني ۾ آهي. آءٌ حضور عالي مرتب شهنشاهه هند جي خاص مصاحبن مان آهيان، پر آءٌ پهرين ترخان امير آهيان ۽ پوءِ مصاحب مون کي قسم آهي پنهنجي بزرگن جي ڏاڙهين مبارڪن جو ته جيسين مرزا عبدالعليءَ کي عزت نه بخشي وئي، تيسين آءٌ شاهي دربار ۾ حاضري نه ڏيندس، پوءِ کڻي منهنجي جان هلي وڃي!“

ايئن چئي هن جام چين سان لڳائي ڇڏيو. ڏاتر ڏني لاءِ اهو وڏو امتحان هو. هن ڪڏهن انگوري ڪانه پيتي هئي. هن جو هٿ پٽي لڏيو. پر هٿ سياست ڪيڏئي هئي، ۽ جانوءَ جي ڳالهه موٽائڻ سان سمورو ناٽڪ ڊهي پوي ها. جانوءَ جي آواز ۾ واه جو ڪڙڪو شڪو هو: قداور مڙس، جابلورنگت، پني ڏاڙهي، ۽ گرجدار آواز.

ڪا گهڙي سموري ساقِي خاني تي ماٺ ڇانئجي ويئي. ۽ پوءِ پهرين هوريان. پوءِ ٽڪڙا ساقِي خاني ۾ موجود سمورا ترخان اُٿي بيٺا. ۽ جام ڇپن سان لڳائي وڌي واک چيائون. ”حضور مرزا عبدالعليءَ جي صحت ۽ ڪامرانيءَ لاءِ!“

۽ پوءِ هڪڙو هڪڙو ٿي ترخان امير هنن جي مسند ڏي آيو ۽ ساڻن پاڪر پائي مليو ۽ کين پنهنجي مسند تي اچڻ جي دعوت ڏيندو ويو. جانوءَ جو مقصد به اهو هو ۽ پوءِ هو ٽيئي جڳا ٽن مختلف مسندن تي ترخان اميرن سان سرگوشيون ڪرڻ ويهي رهيا!

جڏهن هو اُٿيا. تڏهن هنن کي نه رڳو سموريون خبرون ملي ويون. پر ڪن ترخانن مان ان لاءِ به راضي ٿي ويا ته جيڪڏهن ضرورت پئي ته شاهي دربار ۾ مسند ۾ مغلن جي ڏاڍاين جي ڳالهه شهنشاهه جي خاص خابرن جي ڪُن ٿي آڻيندا. ۽ پنهنجن ماڻهن جي ذريعي سنڌ جي سمورن ترخان اميرن کي نياپا سنيما ڪندا ته وقت اچي ويو آهي ته سنڌين جي حمايت سان مغلن خلاف ڪا منظم شورش ڪري مغلن کي سنڌ مان ٽپڙ ڪڍڻ تي مجبور ڪن. ڏاترڏني بيماريءَ مان اٿڻ جو بهانو ڪري انگوريءَ جي آڇ کي لنوائِي ڇڏيو. البت جانوءَ ۽ موليدڻي ترخان اميرن کي اهڙي موت ڏني. جو خود ترخان واه واه ڪندا رهيا. هنن لاءِ سڀ کان ڏکيو مسئلو هو ساقين جي ناز نخرن ۽ سندن اکين جي پيغامن کي لنوائِي جو. ترخان تهذيب ۾ ساقِيءَ جي اکين جي پيغامن کي موتائِي يا لنوائِي بدذوقِيءَ سان گڏ وڌي جوڪر جي ڳالهه هئي: هڪ ته ساقِي رُسي وڃن ته اُنهن کي پرچائڻ بيحد ضروري هو ۽ ٻيو ته ساقِيءَ جو مالڪ ان کي پنهنجي بيعزتي سمجهندو هو ته سندس ساقِيءَ جي حسن ۽ ناز و انداز کي ڪو ٻيو شخص ايئن رد ڪري ڇڏي پر ان جو علاج به جانوءَ ڳولي لڌو. هڪڙي ساقِيءَ جي ڳل ۾ ڇهنڊڙي وجهندي چيو: ”جانم هن وقت اسين ڏاڍن ڳنڀير مملڪتي مسئلن تي پيا صلاح مشورا ڪريون: ان ڪري رزداريءَ جي تقاضا آهي ته اوهين انگوريءَ جا جام رکي هليا وڃو. هتان فرصت ملي ته پوءِ سڄي رات پئي آهي.“ اهي لفظ هن ايڏي لڇائيءَ سان چيا جو ترخان اميرن کان به ٽهڪ ٽڪري ويو ۽ هنن به پنهنجي ساقين کي اکين ٿي اکين ۾ ڪواهڙو اشارو ڪيو جو هنن ڏانهن ساقين جي تير اندازي بنهه بند ٿي وئي.

ٺٽو اڌ پيرو ساقي خاني جي مهتمر ڳالهين ۾ شريڪ ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي
ن به جانوءَ اهڙو رخ اختيار ڪيو جڏهن هن جي موجودگي رازداريءَ لاءِ هاجيڪار
سگهي ٿي. ترخان اميرن ان جو ڀلو اهو ڪيو جو کيس ڪو اهڙو ڪم ڏسي
ٻائون جو ڳچ وقت لاءِ مهتمر به هنن جي ويجهو نه آيو.

هنن کي اها خبر پئي ته شاهي قيدي پهچي ويا آهن. ملڪءِ هند نورجهان
۾ مرزا عبدالعليءَ جي جان بخشي ڪرائڻ ۽ کيس پنهنجي امان ۾ رکڻ جو ذمو
آهي. ان جي عيوض هن کي ترخان سوداگرن جي ذريعي دنيا جو سڀ کان
ني نولڪو هار پيش ڪرڻ ڪرڻ جي آڇ ڪئي ويئي آهي. البت خسرو خان
کس جو خير ڪونه ٿو ڏسجي. هن جي خلاف شهنشاهه جي خابرن سندس
ن پري ڇڏيا آهن ۽ شايد هن کي جيڪڏهن موت جي سزا نه ملي تڏهن به
س ٿور ڪسڻ جو حڪم صادر ٿي چڪو آهي.

سنڌي باغين جي فيصلي لاءِ مرزا رستم بيگ جي مراسلي جي روشنيءَ ۾
ٺي فيصلو ٿيندو. البت سنڌي ڪنيز وارو مامرو ڪجهه منجهي پيو آهي.
ڪه هند نورجهان بيگم ٺٽي چاهي ته ڪنيز شهنشاهه هند اڳيان پيش ڪئي
۽ ڪنيز جي حسن کي ڏسي شهنشاهه الائي ڪهڙو فيصلو ڪري وڃي. حرم
۽ ۾ ته اهي چوپول هئا ته سنڌي ڪنيز لاءِ شهنشاهه جي ڪن تي اها ڳالهه وڌي
۽ آهي ته انارڪلي جڏهن وري جئري ٿي موٽي آئي آهي، ۽ سندس حسن جنت
حورن کان به سرس آهي. شهنشاهه به پيرا سنڌي ڪنيز کي ڏسڻ جي خواهش
ظاهر ڪري چڪو آهي. پر نورجهان بيگم کيس ڪجهه ترسڻ تي مجبور
ي وڌو آهي. ڪن شاهي ڪنيزن جو ته اهو به چوڻ آهي ته نورجهان بيگم
ي ڪنيز کي ڳجهه ڳوهه ۾ ختم ڪرائي ڇڏيندي!

اڌ رات کان پوءِ ٿيئي ڄڻا بظاهر ٿڙندا ٿا پڙجندا. مدهوشيءَ ۾ پنهنجي
جي پهتا. آس پاس جو جائزو وٺي هو پنهنجي ساٿين جو انتظار ڪرڻ ويهي
جانو ڪنهن اونهي خيال ۾ مونن ۾ منهن وڃي ويهي رهيو. ڏاڌڙي
نهيو ته مايوسيءَ کان بچڻ خاطر ئي سمهي، جانوءَ ايئن ڪندڙ ڪٿي ڳوڏن ۾ وڌو

آهي. سو کيس گلن ۾ ٻانهن وجهندي چيائين: ”منا، دل نه لاهه الله مڙئي سڻا ڪندو. ڪونه ڪو ٻلو ڪري وجهنداسون. ڏينهن شينهن آهي. حالي ته سه نٿو ڪر. صبح جواوڻ خير، ڪا مڙئي مت اچي ويندي!“

ڏاٽر ڏٺا، تون پاڻ سُنهن کڻي ٻڌاء ته توکي نٿو ايندي اڃ رات؟ اسان جو ڪوٽ ۾ قابو آهي، ۽ اسين کيس ايترو ويجهو هوندي به سمهي نٿيون ڪريون. پوءِ حيف آهي اهڙي ياريءَ تي!“ ڄاڻو ڇوڪار وڃي پريندي چيو.

”ادل، هن انگوريءَ ته ڄڻ ٽانڊائن جو ڪم ڪيو آهي. هونئن ته شايد نٿو ٻڌو. به وڃي ها، پر انگوريءَ منهنجو اندر اُجاري ڇڏيو آهي، ۽ اڪيون بند ٿو ڪريان وريام کي شاهي درٻار ۾ هٿڪڙين ۽ پير ڪڙين ۾ زنجيرن ۾ جڪڙيل ٿو ڏس. سويار ڪجهه ڪرڻو آهي ته هينئر ئي ڪجهه ڪريون. ڏينهن برابر شينهن آه پر ڏينهن سازشن کي لڪائي به ڇڏيندو آهي. ايئن نه ٿئي جو اسان کي دير وڃي!“

موليٰ ڏني اڃا اها ڳالهه پوري ڪئي ته دوسوءَ وارا به اچي نڪتا. هنن جيءَ حال احوال ڏٺو تنهن ٿٽ به تقريباً ساڳيو هو. البت هو هڪڙي ڪاميابي حاصل ڪري موٽيا هئا. هو اها خبر وٺي آيا هئا ته وريام کي ڪٿي رکيو هئائون. ڪوٽ دريا جي ڪناري تي هڪڙي مغل عقويت خاني جي ڀر ۾ هو ان جو هٿ رستو اهڙو هو جنهن تي پهرو گهٽ هو ڇاڪاڻ ته ان پاسي مغل اميرن ۽ حويليون هيون، ۽ هر حويليءَ تي هونئن ئي مغل لشڪرين جو چڱو خاصو ڀاءُ هوندو هو ۽ ڪنهن به اوڀري ماڻهوءَ کي اوڏانهن وڃڻ جي همت ڪانه ٿيندي هئي. ڄاڻو اها ڳالهه ٻڌي اُٿي بيهي رهيو. ”پوءِ ته ان جو هڪڙو ئي رستو آهي هينئر جو هينئر اوڏانهن هلون. رات وڳڙي ۾ ڪنهن کي شڪ به ڪونه پون ۽.....“

”پاڻو هي لاهور آهي. ٿٽو ڪونهي جو رات جو اڪيون پوري به اسين پنهنجا ماڳ لهي سگهندا آهيون. هت هڪڙو ته اسين اڻ واقف، ٻيو ته اوندهه ۾ ۽ نڪرڻ جي گهٽ کي پر کي ڪونه سگهنداسون.....“ دوسو ڪجهه چوندي چوڻ ماڻ ٿي ويو.

ڏاٽر ڏٺي جي دل ته ائين ٿي چاهيو ته اڏامي پنهنجي يار جا بند خلاص ڪرڻ
 پهچي وڃي. پر هن کي به دوسو ڳالهه جي ڳالهه ۾ وزن نظر آيو.
 ”جانئو، دوسو سچ ٿو چوي اُهرائيءَ مان ڪو فائدو ڪونه ٿيندو!“ هن جانوءَ
 من نهارڻ کانسواءِ چيو.

”جانوءَ جي ڳالهه وڌيڪ وڌنا ٿي آهي، ڏاٽرنا! ڏينهن جو شينهن جي غار ۾
 نل ٿيڻ مون کي ته ڪونه ٿو آٿري باقي جيڪا سنگت جي مرضي!“ موليڏني به
 بد انتظار ڪرڻ نٿي گهريو.

”يَر، منهنجي به ڳالهه ته سڄي ٻڌو وريام کي صبح جو شاهي دربار ۾ پيش
 رٿو اٿن ته ضرور فجر کان به اڳي کيس اتان وٺي ويندا، ۽ اسين اسين هٿ
 نيندا رهجي وينداسون. ٻي ڳالهه ته اڄ رات ڏنڌ ۽ ڪوهيڙو اڳي ئي آهي.
 يڏني وارو دونهون اڄ ڪنهن کي به شڪ پوڻ ڪونه ڏيندو هو سمجهندا ته اهو
 نڌ آهي، ۽ تيسين اسين همراھ کي ڪڍي نڪري اينداسون....!“

اها ڳالهه سڀني کي وڻي. پر جيڪڏهن وريام کي ڪڍي نڪري به اچن ته پوءِ
 کي صحيح سلامت لاهور مان ٻاهر ڪيئن ڪڍندا، ان ۾ ايترا ته سوال هئا جو
 هنن به اُن تي سوچڻ نٿي گهريو. وريام هميشه هر مسئلي جو حل ڪڍي ويندو
 ۽ سو جڏهن ڪو اهڙو مونجهارو ٿيو ته پوءِ ته وريام به ساڻن هوندو. نه ته به
 ٻڌي ويندي به جان ويندي سو اُن تان هنن آهوهونشن هونشن ئي لاهي ڇڏيو هو.
 ”پوءِ اچو ته هليون.... پر اڌل، هوشيار ۽ حرفت سان هلڻو آهي. جيڪڏهن
 اُٻه پُل چُڪ ٿي، ته وريام....“

سندوء تي جڏهن سج اڀرندو آهي، تڏهن سج وڌيڪ سھڻو ۽ روشن
 ويندو آهي. سندوءَ تي جڏهن سج لھندو آهي تڏهن به سج وڌيڪ سھڻو ۽ قداو
 پوندو آهي. سندوءَ جو آفق به سنڌي ماڻھن جي دل جيان معصوم پر ڪشادو لڳ
 آهي. سندوءَ جي شفق به ڄڻ ته سنڌي ماڻھن جي اندر جي جذبن جيان سدا
 ۽ سدا رنگين لڳندي آهي. جڏهن سنڌو دريا جو اھو حال آهي ته سنڌو ساگر
 آفق توڙي شفق ڪيترن سدا حيات ۽ پاڪيزه ھونديون... سندس ڊونڊي ۾
 سندس ارادو پروڙي ھوريان ھوريان تلڪندي، اچي پترن سان لڳي! پترن تي ۾
 وات تي ٻُڪَ جھلي، تماچيءَ اھڙو آواز ڪڍيو جھڙو ٻوڙيندي مان نڪرندو،
 پر ان سيند ۾ ڪنھن ڪونج جي پنھنجي ولر کي پڪارڻ واري ڪوڪار به،
 هن جي سيند اڃا پوري ئي ڪانه ٿي ته ڪچي مان اھڙيون ساڳيون ڪوڪ
 چڻي طرفن کان ھڪ آواز ٿي هن کي موٽ ڏئي ويون.

تماچيءَ جي چپن تي مرڪ اچي وئي: سڀ ھمراھ ڀيري سجاڳ آھ
 ڀانئجي ٿو ته مغلن وري ھيڏانهن رخ نه ڪيو آهي، ۽ پوءِ هن کي چاچو گھرا
 اچي ويو ۽ هن کي سانوڻ ۽ سندس سنگتي ياد اچي ويا....

هن جو ڪٽنب صدين کان مانجھندن واري پترن جو پاڻي هو. هن جي
 سنڌوءَ جي پاڻيءَ سان وڃڻ ڪيو هو ته هو جيئنڊا به سنڌوءَ لاءِ ته مرندا به نه
 لاءِ. سڪندر جي وقت کان هو دريا جي ٻنهي ڪنڌين جا راڪي هئا. هن
 ڪنھن ٿڙ ٿڙ ٿڙ ڏاڏي جڏهن سڪندر جي لشڪرين جا غوراب لھوڙا ايندا
 هئا، تڏهن پنھنجي ٻنھ ننيڙين مڪڙين ۽ ڊونڊين ۾ مانگر جي تيل جا ۽
 موٽرا ٻاري لڏڙي وانگر انھن مڪڙين ھيٺان، تڙگندو کين ڏڪيندو غورابن
 وچ ۾ پھچائي آيو. رات جي پوئين ڀيري، دريا جي وچ سير ۾ باھين کي ائير
 ڏانھن سُرندو ڏسي، يونانين کي پڪ ٿي ويئي ته ھي پڪ ڪو جنن پوتن جو

آهي. جنهن جا ماڻهو ته ماڻهو پر جن پوت به پنهنجي ديس جي ڌرتيءَ ۽ دريا کي ڌارين کان بچائڻ کان راتيون جاڳي پهرو ڏيندا ٿا رهن. خبر تڏهن پين جڏهن باهه جا اهي سُرنڌڙ مچ سندن غوراين سان اچي لڳا، ۽ سندن ڏسندي ڏسندي اهي باهه جو بک ٿيڻ لڳا. هيءَ باهه به عجيب هئي جو جيئن ٿي ان کي پاڻي مليو تيئن اها وڌيڪ ٿي پڙڪي اُٿي. حالت اها ٿي جو يونانين کي پنهنجي غوراين مان دريا ۾ ٽپي پنهنجي جان بچائي پئي. جڏهن غوراين جا سڙه سڙڻ لڳا، تڏهن هنن کي اروڙ جي سرائين جا اهي لفظ ياد آيا ته جيسين هڪڙو به سنڌي جيئرو آهي، تيسين سنڌوءَ جا پيئي ڪنارا يونانين لاءِ دوزخ جا آڙا به بڻيل رهندا. اروڙ جي ماڻهن جو اهو پارا توڙي هو اڪئين ڏسي رهيا هئا.

۽ پوءِ جڏهن به ڌارين سنڌوءَ جي پاڻيءَ ۽ سنڌوءَ جي پيٽ کي سنڌ کي غلام بڻائڻ لاءِ استعمال ڪيو تڏهن سنڌوءَ جي ٻنهي ڪنڌين تي رهندڙ پاڻيڻ، معائن ۽ ميربحرن هنن جي غوراين، جهازن ۽ پيڙين کي ساڙي پسر ڪري سنڌو ساگر جي حوالي ٿي ڪيو. جڏهن به سنڌ آزادي ۽ چوڻڪاري جو ساهه ٿي ڪيو تڏهن سنڌوءَ جي هنج ۾ سڙه سنوان ۽ لاڄو نوان ٽلڪندا رهيا، ۽ پيڙيون ۽ پيڙياتا سنڌوءَ کي اروڙ کان ديبل تائين وڻج واپار جي شاهراهه بڻائي، سنڌ کي سون جون سوڻيون ڏيندا رهيا. پر جڏهن به سنڌ غلام ٿي، ته سنڌوءَ جو پيٽ پاڻيءَ سان ڀر هوندي به سڄو ۽ سڪو ٿي پوندو هو. ڌارين کي پار اُڪارڻ کان پاڻي بس ڪري ويهي رهندا هئا. پيڙياتا پيڙا ساڙي ڇڏيندا هئا ته متان دشمن جا ماڻهو يا مال ڍوڻو پوي!

تنهن رات سندس چاچو گهرام پتڻ جا به پور اُڪاري جڏهن گهر آيو تڏهن اصل هٿن مان پيو وڃي. سندس منهن مشعل وانگر پئي پريو. سندس چاچيءَ سنڌوءَ جيان پئي چوليون کاڌيون. هن چاچي گهرام کي اهڙي پور ۾ ڪڏهن ڪونه ڏٺو هو. هو ته اهڙو ماڻهو هو جنهن جا سمورا جذبا ۽ احساس سندس منهن جي گهنجن ۾ پنڊ پھڻ ٿي ويا هئا.

”چاچا خير ته آهي. اڄ ڏاڍو موج ۾ ٿو ڏسجين. پتڻ تان پيو اچين يا ڪنهن ڪلاڙڪي هٿ تان؟“ هن کلي کيس ڪيڪاريو.

”آبل، اصل ڳالهه ئي نه پڇ. ائين سمجه ته ته ڪو نئون هڏ پي آيو آهيان....
”چاچي گهرام سمجهندي چيو.

”پَرَ به ڳالهه جي ٿوري ڪي ڦوله ته سمجه ته اهو وري ڪهڙو نئون هڏ آهي جو
اصل وٺ ئي ڪونه پيو ڏين....؟“ هاڻ هن کي به اچي هورا ڪورا لڳي. ”متان پيڙيءَ
پر ڪا وينگس ته ڪونه هاري آيو آهي؟“ هن چرچي مان چيو.
”نه ڙي بابل.... آءُ هن عمر ۾ ڪهڙي وينگس هاريندس.... پر ڳالهه ئي اهڙي
آهي جو....“

”چاچا، هاڻ ڳجهارتون نه ڏي ڪجهه انت ڏي ته پاڻ ڪونه ٺهنداسون....“
تماچيءَ ڪوڙيءَ ڪاوڙ ۾ چيو.

گهرام مانجهندن واري پتل جي پاڻي هجڻ سان گڏ ٿر جو ڏاڍو مڙس هو. هن
کان هر ڪو ڪن هڻندو هو. تماچي جڏهن کان ساڄهه ڀريو ٿيو هو تڏهن کان هو
پنهنجي چاچي گهرام جي ڏنگائيءَ جون ڳالهيون ٻڌندو آيو هو. هن کي عجب اهو
ٿيندو هو ته جڏهن گهرام گهر ايندو هو ۽ هو ڊوڙي سندس ڊييءَ تي چڙهي ويندو
هو تڏهن هو ايترو ڪونٽرو ۽ منو هوندو هو جو گهڙيءَ لاءِ هن کي به اهي ڳالهيون
وسري وينديون هيون جيڪي هن جا جيڏا ۽ سنگتي راند روند ڪندي هن کي
چاچي گهرام بابت ٻڌائيندا هئا. ڊچي ڊچي چوندا هئا ته ”متان کيس اهو ٻڌائين ته
اسان توکي اهي ڳالهيون ٻڌايون آهن.“ پوءِ جڏهن هو گهر ايندو هو تڏهن هن کي
سموريون ڳالهيون دل تان لهي وينديون هيون ۽ ڊوڙي وڃي کيس ٻڪ وجهندو هو.
هن کيس سدائين ايترو پيار ۽ پاهو ڏنو هو جو هن کي سمجهه ۾ ڪين ايندو هو ته
هن جا ساٿي هن لاءِ ايترو ڊيڇوڙي ۾ چور ٿل هئا، جو کيس پريان ايندو ڏسندا هئا
ته ٿڙي پڪڙي ويندا هئا.

پوءِ جيئن تيئن هن کي ساڄهه ايندي وڃي، تيئن تيئن چاچي گهرام جو اسرار
هن تي ڪلندو ويو. هڪڙي هڪڙي ڪري هن کي هو پنهنجون ڳالهيون ٻڌائيندو
رهيو. جڏهن کيس شاهه تارو بڻائڻ لاءِ دريا جي سِير ۾ وٺي ٽهين ڪارائيندو هو
تڏهن هن کيس ٻڌايو ته ڪنهن زماني ۾ جڏهن دريا ۾ ترڻ جي گوءِ ٿيندي هئي،
تڏهن هو ۽ تماچيءَ جو پيءُ شيرل، سيني کان گوءِ کڻي ويندا هئا. جڏهن کيس

جڏهن هٿڻ، ۽ پيڙي هلائڻ سيکاريائين، تڏهن کيس ٻڌايائين ته ”ادو ۽ آءُ پيڙين
ي گوءَ ۾ هميشه سڀني همراهن کان گوءَ کڍي ويندا هئاسون!“

۽ پوءِ جڏهن کيس ٻيا هنر سيکارڻ سان گڏ، پنهنجي هٿن ۾ ٻه گهاڙيون جهلڻ ۽
ٺٽ سيکاريائين، تڏهن شوڪارو پري چيائين: ”گهاڙيءَ ۾ اڌو مونکان به رتيون
ڪسر هو. هڪڙو هٿ پويان ٻڌي هڪڙي ئي هٿ ۾ گهاڙيءَ سان هو مونکي
هي هٿن ۾ گهاڙيون هوندي به ماري ويندو هو.....!“ ۽ پوءِ ان ڏينهن کيس هن
يڪي ٻڌايو تنهن تماچيءَ جو سُڪ ڦٽائي وڌو ۽ هو هڪ نئون تماچي بڻجي
و.

”تماچي، تون سنڌ جي انهيءَ سڌا ملوڪ سورهيءَ شيرل جو نينگر آهين،
نهن، جيسين جيئرو هو تيسين ڪنهن ڌارئين کي سنڌوءَ جو پتڻ اُڪرڻ نه ڏنو
نه وري ڪنهن دشمن جي پيڙيءَ کي هتان لهڻ ڏنائين....“

”تون اڃا ڄاڻو هئين.... ارغونن سنڌ کي تاراج ڪري ڇڏيو هو. مرزا باقيءَ جو
مانو هجي.... اڌي جن مانجهندن کان مٿي ڪنهن ارغون پيڙي کي هٿ ٺٽي ڏنو. آءُ
ن ڏينهن جبل ويل هوس. مرزا باقيءَ فرنگين کان ٻه غوراب اُڌاري شاهي
وڪڙيون ملتان موڪلڻ لاءِ، ٺٽي کان مٿي ڇاڙهيون. پنهنجي غورابن ۾ سوين ارغون ۽
خان لشڪري هئا. تنهن کان سواءِ ننڍيون وڏيون پيڙيون به ويهارو ڪن هيون، تن
بنهن سنڌ ۾ مرزا باقيءَ خلاف سنڌين شورش ڪئي، ۽ اڌي جن کي نياڻو مليو ته
سي پيڙيون ۽ غوراب هٽي ويا ته ملتان مان ارغونن لاءِ گمڪ اچي لهندي ۽ سنڌ
ما بند، جيڪي ٺٽي تي هئا، سي وري ڳت بڻجي ويندا.....“

تماچيءَ ان وقت پنهنجي هن ڪونثري ۽ مٺي چاچي جي اکين ۾ جيڪا روءِ
هي، تنهن هن کي پهريون ڀيرو پنهنجي جيڏن ۽ سنگتين جي ڳالهين جي سچ
هي جملڪ ڏيکاري ڇڏي. انهن اکين ۾ ڪواهرڙو مچ متل هو جو چوڻ ته هن جي
ماري وجود کي ساڙي رهيو هو ۽ هو مڇيءَ جي چلرن وانگر باهه جي ٿڌو کان اُپامو
بو هو.

”..... اڌي جن وارا گُل ٺٽي ٻارنهن همراھ هئا. وٽن ٽي پيڙيون هيون، سي به
اٿيون، گُل پيئل، ۽ تڙڪيل. پر واھ ڙي اڌا واھ، واھ ڙي تنهنجي سورهيائي.....“

مرزا باقيء جي غورابن سان ۽ پيڙين سان هنن اها ڪار ڪئي. جيڪا اسان وڏن سڪندر جي پيڙي سان ڪئي. مانگرن جي تيل مان شاهي موٽرا ۽ اما ناهي. هو پنهنجيون پيڙيون تاري مرزا باقيء جي پيڙي جي وچ ۾ لهي پيا..... ڇ ارغونن جي پيڙين ۽ غورابن جا سڙه سڙيا. تڏهن ادي جن انهن ۾ چڙهي پيا. جي پنهني هٿن ۾ ڪهاڙيون هجن. ۽ ارغونن جا ڪندا ذات ارغون ڪونه بچي ادي جن جي همراهن مان چار جڻا مارجي ويا. ۽ ٽي جڻا ڏڪجي پيا. ٻيو مڙم خير..... پوءِ ته جيڪي جشن ٿيا..... ٺٽي مان، سيوهڻ کان، نيرون ڪوٽ ويندي اروڙ ۽ روهڙيءَ مان ماڻهو اهي سڙيل غوراب ڏسڻ آيا ۽ جشن ۾ شر ٿيا.....!

پوءِ هن ڏٺو ته چاچو گهرام ڳالهه ڪندي ڪندي جڻ ڪوماڻجي ويو. هن منهن مان رت ست ٿي نڪري ويو..... ۽ ٿڌو شوڪارو پري چيائين، ”پوءِ جا ارغونن جا سوت ماسات مغل سندن واهرو ٿي آيا، ۽ سنڌ جي ويڙه هارائي تڏهن ارغونن ۽ مغلن گڏجي ادي جن تي راتاهو ڏنو. انهيءَ ساڳئي پتل کان سڌ تي. ڪارڙي ٽڪر واري مقام وٽ اسانجا واهڻ هئا. گهڻو ٿو سڀ ڪڪا، چئونرا هئا. مغلن مان هڪڙا چئونرن کي باهه ڏيئي، چوڌاري گهيرو ڪري پ رهيا، جيڪو ڏانهن ٿي پڳو آيو تنهن کي تيرن سان ٿي ڪيرايائون. زالون ۽ ٻه باهه کان بچي پتل ڏي پڳا ته ارغونن جا جڻا سندن پويان پيا..... دريا ۾ ٽپڻ سواءِ ٻي واٽ ٿي ڪانه بچي هئن. سي وڃي سنڌوءَ جي هنج پيڙا ٿيا..... سڄي ويڙه هلندي رهي..... چون ٿا ته ادي وارن کي جيڪڏهن ويهارو کن واهرو پهچر ته مغلن ۽ ارغونن کي وري ٺٽي جو منهن ڏسڻ نصيب نه ٿي ها..... پر پوءِ قادر قدرت اڳيان بندي جو ڪمڙو اختيار..... هڪڙو هڪڙو ٿي ڪرندا ويا.....“

پوءِ هن پهريون پيرو پنهنجي اڙبنگ چاچي کي سڌڪو پريندي روڻ ڏنو..... ”پلاڙي گهرام تنهنجو ڪونڌر پاءُ ۽ ڪوپا سنگتي ايئن قتلام ٿي وڃ تون جبل تي الوليون ڪندي وتئين! حيف آهي اهڙي جيئڻ تي!“

پر سندس چاچو گهرام اهو گهرام نه رهيو جنهن جي سموري جبل ۾ ها هئي ته عشق ڪري ته پلي گهرام ڪري هن آڏو جبل به جالي نه سگهيو. سو سا

منو ماڻهو ڪڙو زهر ٿي پيو. پنهنجي ٽولي ٺاهي، جتي ڪو ارغون ترخان يا مغل ڏٺائين، يا سنڌين مان ڪنهن مغل يا ارغون جي دلالي ڪندڙ کي ڏٺائين، تنهن جو سڄو لڱ نه ڇڏيائين. ڪوراهو ڏيئي وري جبل هليو ويندو هو. جڏهن شور شون مانيون ٿي ويون، تڏهن به هو ڪين مڙيو. ارغون اهڙا عاجز ٿيا، جو لڪيءَ ۽ سَن جي ميدن کي وچ ۾ وڌائون. انهن کي به جواب ڏنائين: ”مرشد، جيڪي ارغون ۽ مغل سنڌ جي ڌرتيءَ تي موجود آهن، تيسين منهنجي ساٿن ويڙهاند جاري رهندي پوءِ ڪٿي اڪيلو مير رهجي وڃان!“

”پر، بابا اها ويڙهاند پنهنجن جي ئي خلاف ٿي وڙهي. ارغونن پٽن جھلي ڇڏيا آهن. ڪڇي ۾ پنهني پاسن تي ماڻهن کي لڏائڻ لڳا آهن. مڇي جھل تي پابندي وجهي ڇڏي اٿن. پلاوڻن کي مال خريدڻ تي موچڙي مار لڳي پئي آهي. آخر اهي به ته سڀ سنڌين جو نقصان آهي!“

گھرام جي دل چيو ته چئي ڏي ته ”سائين، اوهان کي سنڌين جو ايڏو سُور ڪونهي، جيڏو پنهنجي جاگيرن ڦرجڻ جو اوهان آهي!“ پَر مڙي ويو. البت هوڏ مان مرشد جي منهن ۾ شوڪي نهاريندو رهيو.

”تون سمجهين ٿو ته اسين ڪو مغلن ۽ ارغونن جي سفارش ڪرڻ آيا آهيون ته ڀليو آهيون. پر هر ڳالهه جو وقت هوندو آهي، گھرام! هن وقت سنڌي ٽڙي پڪڙي ويا آهن. منجهن ڪو گڏجي وري مغلن يا ارغونن سان مهاڏو اٽڪائڻ جو اٽل سَنوب ڪونهي. جيڪڏهن ايئن بدامني ۽ ڏڦير رهيو ته ارغون اسان کي پاڻ ۾ ويڙهائيندا رهندا، ننڍا ننڍا محاذ کوليندا، اسان کي چڙوچڙ رکڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندا. ڪجهه وقت سانءِ ستيءَ سان گذرڻ ڏي ته سمورا سنڌي وري پنهنجن پيرن تي بيهرڻ جهڙا ٿين. پوءِ وري به...! هڪڙي سيد سڳوري کيس سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي.

”سائين، اهي سياست جون ڳالهيون منهنجي سمجهه کان ٻاهر آهن. مون کي رڳو اها خبر آهي ته ارغون سنڌ کي جوڙن وانگر چنڀڙيا پيا آهن. سنڌ جو رت چوسي ٿلها ٿنڀا ۽ متارا ٿيندا وڃن. انهن کي سنڌ جي سرير تان روڙي ڪڍڻو آهي ته هڪڙو هڪڙو سنڌي پنهنجي ليکي جيڪي ساٿن نه وڙهندو تيسين چوٽڪارو ڪونه ملندو!“ هن اُٿندي چيو. هن لاءِ هيءَ ميڙ بي معنيٰ هئي. هيءَ منٽ

بي اثر هئي. هن کي سنڌ جي ميڙ ۽ منٿ دل ۾ وڌي وڃي ڇڏيا هئا. هن کي پنهنجو
ڪونڌر پاءُ ۽ ڪوپا سنگتي ڇاتيءَ تي چڙهيل ٿي پانيا، جيڪي ارغونن ۽ مغلن
جي تيرن ۽ سنگينن جو بک ٿيا هئا.

” ڀلا يار اسان جي ميڙن ۽ مڇين ته هن ابهر جو به ته سوچ جيڪو ڀاڻمين جي
اڪيلي نشاني وڃي بچيو آهي. تون پنهنجي ويڙهاند ۾ پورو آهين، ۽ هي معصور
ايشن بي آسري لڏڻ جي زندگي پيو گهاري هيءُ سمورو نسل، جيڪو ڀيڻ ٿي ويو
آهي، انهيءَ کي به ته ويڙهاند جي لائق بڻائڻ جو ڪو سوچيو اٿئي.....!“

هو جيئن اٿيو هو تيئن ئي اُمالڪ ويهي رهيو. هن تماچيءَ ڏانهن ايشن نهاريو
ڄڻ کيس پهريون ڀيرو ڏٺو هئائين. تماچيءَ جي ان معصور مُڪ ۾ هن کي پنهنجو
پاءُ، ٻنهي هٿن ۾ ڪهاڙيون کڻي وڙهندو جهيڙيندو نظر آيو. ۽ پوءِ هن کڻي تماچيءَ
کي هنج ۾ کنيو. کيس پنهنجي پاڪر ۾ پريندي چيائين:

” انهيءَ مڻهي ماري وڌو سائين! مون آڻ مڃي. مون رڳو پاڻ لاءِ پئي سوچيو.
مون رڳو پنهنجي ڪاوڙ ۽ ڪروڙ جي باهه کي ٽڌو ڪرڻ جا پئي جتن ڪيا. پر
سنڌ ته هن تماچيءَ جي آهي. هي نسل سنڌ جو آئيندو آهي. اسين ته ويڙهاند ۾
ارغونن کان مار کائي، پنهنجا گهاٽو وينا سيڪيون. پر جي هي نه وڙهيا ته پوءِ.....!“
هو ڄڻ پنهنجي پاڻ سان ڳالهائي رهيو هو.

مرشدن کي وڃڻ ڏيئي هو پتڻ تي موٽي آيو. جبل وڃڻ به ڇڏي ڏنائين. گهڻي
نياپا سنيها آيس. پر هو وري جبل نه ويو. هو تماچيءَ ۽ سندس جيڏن جو استاد
بڻجي ويو. هو ڪنهن سان به ڪين ڳالهائيندو هو. ماڻهو سندس ويجهو اچڻ کان
به ڪيڀائيندا هئا. هو به ڪنهن کي به ويجهو ڪونه پوندو هو. رڳو ها، هن ڪري
پنهنجي ڪم سان ڪم پتڻ کان گهر، گهر کان آکاڙو آکاڙي کان وري گهر. ايشن
سال گذري ويا، ۽ تماچيءَ ۽ سندس جيڏن سنگتين هن نئين گهرام جي ماڻ مان
اهو ڪجهه پرايو جيڪو هوند هو ڪنهن مدرسي مان به ڪونه پرائين ها. هن کين
نه رڳو وڙهڻ سيکاريو پر کين اها مت موٽائي ڏني، جيڪا سنڌين کي پيڙهيءَ کان
پيڙهيءَ تائين رت جي ڳاڙهن جڙن ۾ شامل ٿي ملندي آهي.....

”چاچا، پڪ ٿي پڪ، تون ڪنهن نئين پريت جو پنڌ ڏسي آيو آهين.....!“
تماچيءَ وري چرچو ڪندي چيو.

”نه ڙي بابل، هيءُ ته پراڻي پريت جو پنڌ آهي، جتي هاڻ توکي به مون سان گڏ
هڻڻو آهي.....“ گهرام جي اکين جا مڇ ڪجهه مانا ٿيندا نظر آيا. تماچيءَ جي دل به
ڪنهن اڃا تي جذبي کان وڌيڪ تڪي ڌڙڪڻ لڳي.

”ٻڌ، سانوڻ وارن جو نياپو پهتو آهي ته فيصلو جو وقت اچي ويو آهي! اڄ
رات اُنڙن واري ڍوري ۾ سمورن راجن جا ماڻهو اچڻا آهن. اسان کي به ڪوٺ ڏني
اٿن..... تماچي، ٻڌين ٿو سنڌ وري اُٿل کائڻ واري آهي.....!“

تماچيءَ سانوڻ وارن جون رڳو ڳالهيون ٻڌيون هيون. اهڙن سورهيون جون رڳو
ڳالهيون ته ڳائبيون آهن. هو ماڻهو نه پر ڏند. ڪٿائون بڻجي ويندا آهن، اهڙيون
ڏند ڪٿائون جنهن کان سواءِ ڪابه ڪچهري رهاڻ پر نه بدلي آهي.

تماچي ۽ سندس سنگتي ساٿي جڏهن گهرام سان گڏجي اُنڙن واري ڍوري ۾
پهتا، تڏهن سانجهي اچي ٿي هئي. هر راج مان ڏهاڪو همراھ آيا هئا. سڀ پاڻ ۾
ايئن ٿي مليا جڏ ته هو صدين کان هڪ ٻئي کي سڃاڻندا هئا. ايئن ٿي حُب ۽ قرب
سان مليا جڏ ته ويجهما مائت هئا. هنن جي مائتي سنڌ جي ناتن جي ڪري ايتري
مانائتي هئي جو هتي ذات پات ۽ رت جي رشتن کي ڪا اهميت ڪانه هئي. هي ته
مير جو سڏ هو، سسيءَ جو سودو ڪنڌن جو ڪاروبار هو؛ هتي ڪير ٿو ذات پڇي،
ڪير ٿو قبيلي جي ڳالهه ڪري، هي سما، هي سومرا، هي اُنڙ هي ابڙا، هي شورا هي
سمتا، هي مهاڻا هي ميربحر، هي جوڻيجا هي پليجا، هي ميمڻ هي ڪوري، هي سودا
هي مينڌرا، هي راڻا هي راجپوت، هي نانگا هي مهيسر، هي لاڪا هي لهاڻا، هي جت
هي جاڙيجا، هي سرائي هي ڪلهوڙا، هي ڪٽري هي مهتا، هي ڪاريا هي مينگهواڙ
هي چنا هي چند، هي سورج ونشي هي چندر ونشي، هي سيد هي سادات، هي قاضي
هي عرب، هي انصاري هي قريشي، هي شيخ هي شيدي، هي مسلمان، هي هندو هي
ٻڌ، هي جين. هي سڀ هڪڙي ڪڙم قبيلي جا مت هئا. سنڌ جي مٽيءَ ۽ سنڌوءَ
جي پاڻي جي اڪيلي واحد رشتي ۾ سڀ رنگ، نسل، پيد پاؤ وساري فقط سنڌي

هجن جي ناتي ۽ نالي ۾ نعال هئا. جيڏو سنڌ جونان؛ هو جيڏو سنڌوءَ جو مان هو
اوڏوئي سنڌي هجن جو ناتو رشتو ممان هو.

پوءِ تماچيءَ هڪ نظر سنڌ جي هنن پانڌيئڙن تي وڌي مشعلن جي روشنيءَ ۾
سندن روءِ سنڌ جي مٽيءَ جهڙي مٽيادار هئي. انهن ۾ پيرسن به هئا ته ڳيرو جوان به
هئا: سنوان نڪ، سيبتا مڪ، چاپڻيون ڏاڙهيون، ويڪريون چاتيون، اڏول جسر،
اُپامندڙ جذبا کڻي هي سڀ هت سنڌ جي سنيهي کي مان ڏيڻ آيا هئا.

گهرام هن کي سانوڻ سان ملڻ وئي آيو. سانوڻ گهرام کي ڏٺو ته کيس ٻڪين
پئجي ويو. ڪا دير کيس پاڪر ۾ پري بيٺو رهيو. ڄڻ هن کيس پاڻ کان جدا ڪرڻ
نٿي گهريو.

”گهرام ايئن ياريون نياڻيون آهن. ايئن وساريو آهي....؟“ سانوڻ ڏوراپو
ڏيندي چيو.

”سانوڻ، آءٌ تنهنجو هيار آهيان. آءٌ به پنهنجي پَر ۾ توکي سانڍيندو
اچان.... هان، هن سان مل. هي ادي شيرل جونينگر تماچي آهي!“ گهرام تماچيءَ
کي اڳيان ڪندي چيو.

سانوڻ ڪا جهڙي تماچيءَ کي ڏسندو رهيو. پوءِ سندس اکين ڪو اهڃاڻ
سيڄاڻي کڻي کيس پاڪر ۾ وڌائين.

”آءٌ به چوان ته هي جوان ڪنهن جي پوياد ڏياريندو! مٺا، تنهنجي ته شڪل به
هو بهو شيرل جهڙي آهي....!“ سانوڻ پاڻ به مان چيو.

”اٿس رڳو شڪل ادي شيرل واري باقي ٻيو مڙئي خير سمجه!“ گهرام منهن
ٻڌي پاسي ڪندي چيو.

”نه ڙي گهرام اهو ٿي نٿو سگهي. شيرل جونينگر تنهنجو منهنجو پاڻي ٿو ٿي
سوايئن پاڻ کي به ته لائون نه ڪرا!“ سانوڻ ڪلندي چيو.

سانوڻ ڳچ وقت تماچي ۽ سندس سنگتين کان خبرون چارون وٺندو رهيو.
دريا جي ٻنهي ڪنڌين تي هن جي همراهن جيڪي مورچا ٺاهيا هئا، دريا جي پيٽ
۾ جيڪي ڪُن سنڀاليا هئا، تن جون ڳالهيون ٻڌي سانوڻ کي ڪا حيرت ڪانه

آخر به ته تماچي شيرل جو پُٽ هو جنهن سنڌوءَ کي ارغونن ۽ مغلن جي ٻيڙن قبرستان بڻائي ڇڏيو هو.

”تماچي، هاڻ اسان کي زمين سان گڏ پاڻيءَ تي به معرڪا ڪرڻا آهن. مغل ر کان ڪجهه لشڪر ۽ ڪجهه هٿيار سنڌوءَ جي ذريعي سيوهڻ ۽ ٺٽي پهچائڻ سوچيو ويٺا آهن. هن دريا جا هو ايترا هيراڪ ڪونه آهن. ان ڪري هنن جي هيءَ گهٽ کي بند ڪرڻ جو ڪم اوهان تي آهي: وڏيون شاهراهون اسان جي ٻيٽن سان گڏ ٿي بند ڪري ڇڏيون آهن. شون هنن جا سمورا لنگهه بند ٿي ڇڏيا آهن. سو يونانين وانگر دريا جي ڪنڌيءَ ڪنڌيءَ هو ڪڇي مان گهندا. اتي به اسان کي اوهان جي مدد جي ضرورت ٿيندي تنهن کان سواءِ مان مٿي آهيو. اسين هيٺ آهيون. اوسي پاسي مان جيڪي جوان اسان سان گڏ ڏيڻ گهرن، تن کي تڪڙو اسان وٽ پهچائڻ لاءِ به اوهان جا ٻيڙيڻا ۽ پاڻي ٻوليون ڪن ته وهه واهه“

تماچي ڀانيو ته هن جي دل ويڪري ٿي ڦاٽڻ تي هئي. هي سانوڻ، جنهن سنڌ ۾ سِر گهوڙن جو وچن ڏنو هو سو هنن کي اهڙو اعتبار جهڙو سمجهي ٿو جو هنن دريا جي رکوالي جو ڪم ٿو سونپي. ڇا اسين سندس اعتبار کي پورو ڪري گهنداسون؟ هن چاچي گهرام ڏانهن نڪريو جنهن جون نظرون به پنهنجي ڀيڻي ۾ ڪپيل هيون. هن چاهيو ٿي ته تماچيءَ کي هن مهل ڇاتيءَ سان لائي چوي: تماچي، ڀر تون شل ادي جن جا اٿپورا اٿسنا سڃا ڪري ڏيکارين! ”پر هن پاڻ ٻلي، سانوڻ سان گڏجي فيڙ ڏانهن موٽي آيو.

اوچتو ڄڻ ڪنهن اڳواٽ ڄاڻ مليڻ تي، سمورا ماڻهو هيٺ ويهي رهيا: ڪي ٽائون ٻڌي ويٺا ته ڪي ايئن ئي اُپ ڪوڙي ويٺا هئا، ڄڻ بس هاڻ ئي اُتي گهوڙي، چڙهڻ وارا آهن. ڪي جوان البت چڻي طرفن کان پهري سجاڳ بتن وانگر ٺاهيا هئا. هنن جون نظرون ميڙ جي بدران انهن راهن ڏانهن هيون جتان راتاهه لڳي سگهيا.

۽ پوءِ سانوڻ جو آواز منجهما جي ويڳاڻپ کڻي بلند ٿيو.

”سند جا مهندارو اوهان تي سنڌ جو سلام هجي، جو اوهان پنهنجي سنڌ ۾
ڏٺو آهي. آءُ گهڻي ڀيگه ڪونه ڪندس. الله ٿو چاڻي ته اڳي ئي گهڻي دير ٿي ويئي
آهي. جيڪا حالت اڄ آهي، سا جيڪڏهن تڏهن ڪريون ها جڏهن مغل ا،
پنهنجا پير ڪوٽڻ ۾ مصروف هئا، ته شايد هي ڏينهن به ڪونه ڏسون ها، ۽ هنن ڪ
لاهور ۽ دهليءَ روانو ڪرڻ ۾ اسان کي ايتري گھل ڪرڻي ڪانه پوي ها! پر خ
سو ڳالهه ٿي ڪير. مغلن جيڪي جڻيون سنڌين سان پئي ڪيون، انهيءَ به اس
کي ڪونه ڏونڌاڙيو. شايد ان جو سبب اهو هو ته هو وڏي سياست آزمائي رهيا ه
ڪن راجن کي هنن ريمي ريمي پنهنجو ڪري ڇڏيو. جنهن راج کي هنن پنهنج
لاءِ خطرو ٿي سمجهيو ان کي ٻين سنڌي راجن سان ويڙهائي، کيس اڪيا
هڪل ڪري هنن سندس جڻ پڇورائي ڇڏيو. هڪڙي راج جو اهو حال ڏسي، ۽
پنهنجي سلامتيءَ کي سنڌ کان مٿاهون سمجهي يا ته ماڻ ڪري ويهي رهيا
دربار جهانگيريءَ ۾ خلعتون وٺي ٿانئڪا ٿي ويهي رهيا ته جيئن مغلن جي شر ڪ
بچيل رهن. هنن جي ٻي سياست سنڌين کي ويڙهائڻ جي هئي جنهن ۾ جيڪڏه
ڪنهن راج خلاف ڪو قدم کڻڻ هون ته مغلن بدران هو ڪنهن سنڌي راج ج
ڪاموري يا ڪوٽوال کي انهن سان نبيرڻ لاءِ موڪلي ڏيندا رهيا. اوهان کي
آهي ته ساموئي وارن سومرن خلاف راتاها شورن کان ڏياريا آهن. وري نئين بار
وابن جو کين کي زير ڪرڻ لاءِ پليجن کي پڙڪايا آهن. پليجن شورش ڪئي
مٿن سمن کي بچي ڇڏيا آهن. ايئن اسان جا راج هڪ ٻئي جي پٽڪي لاهڻ ۾ پو
هئا.“

”۽ پوءِ ارغونن ۽ ترخانن کي پنهنجو سوت ماسات سڏي کين وڏيون وڏير
جاگيرون ۽ پنج هزاريون ڏهه هزاريون ملازمتون ڏيئي کين سنڌين سان پراڻا و
پاڻ ڇڏي ڏنائون. مرزا قيصر بيگ جهڙا ترخان سنڌي راجن تي ڌاڙا به هڻندا ره
۽ مغل دربار ۾ توشي خان جون عملداريون به ماڻيندا رهيا. جيڪي ارغون ترخان
سندن ڀرتي ڪيل پٺاڻ ۽ قنڌاري راج سنڌ ۾ رهي سنڌي ٿيڻ جي هار هڻڻ لڳا ه
سي به اوچتو مغلن جي هشيءَ تي اسان سان مهاڏو اٽڪائي بيهي رهيا. اسان
پنهنجا سوداگر ۽ ڪوئيڊار مغلن سان ڦٽائڻ بدران اسان کي اسلامي سلطنت ج

وفاداريءَ جي تلقين ڪندا رهيا ڇاڪاڻ ته هنن جا نیکا، پلاوڻيا ۽ ڪوٺيون خطري ۾ هيون. محصولداريون ۽ تهپيداريون به سنڌي ڪامورن کي سنڌ کان وڌيڪ پياريون آهن. هو غلامن کان وڌيڪ شاهه جا غلام آهن!“

سانوڻ ڪا گهڙي ماڻ ٿي ويو ڇڻ سوچيندو هجي ته اڳتي ڳالهه کي ڪٿي يا اتي ٿي ختم ڪري

”پر ان وچ ۾ سنڌ پيسجنڊي رهي. عام سنڌي پيڙجندو رهيو. نه هنن جا ننگ سلامت هئا، نه وڻج واپار نه زمينون نه مال، نه پورهيو نه ڪسب مغل ته خير حاڪم هئا پر ترخان ۽ ارغون به نئين سر سنڌين جي پويان پئجي ويا. ڇڻ ته هنن کي نئين سر پراڻا حساب چڪتو ڪرڻ جو موقعو مليو هو. خاص طرح سان جڏهن کان پائنده بيگ ڪوٽوال مقرر ٿيو تڏهن کان ته اهو ڏينهن خالي نه هو جڏهن ڪنهن نه ڪنهن سنڌي محلي، ڪنهن نه ڪنهن سنڌي راڄ تي آفت نه آئي هجي. سموري سنڌ سان اهو حال هو. جڏهن به ڪنهن سنڌي راڄ پنهنجي حد جي عامل جي دانهن مٿي ٿي پهچائي ته داد ٿيڻ جي بدران هنن سان پيدا ٿي ٿيو. اهڙيون عقوبتون ٿي ڪيائون جو ماڻهو مٺي به ماڻ، مٺي به ماڻ ڪري ويهي رهيا!“

سانوڻ گهڙيءَ لاءِ ماڻ ٿي ويو سموري ميڙ ۾ ماڻهو ڇڻ بت بڻجي، ساهه روڪي، سانوڻ جون ڳالهيون ٻڌي رهيا هئا، سي به هن جي ماڻ تي ڇڻ ته خواب مان جاڳي پيا. هنن جو روڪيل ساهه شوڪارو بڻجي نڪتو. ڪنهن پنهنجي ڪانپ چوڙي نئين سر ٺاهي جوڙي ڪشي ٻڌي ته ڪنهن پنهنجي پٽڪي جو ور سڌو ڪيو. جيڪي بيٺا هئا، تن به پنهنجي پيرن تان بار هليڪو ڪرڻ لاءِ، گوڏا سڌا ڪرڻ شروع ڪيا.

پوءِ وري سانوڻ جو آواز گونجيو. ”پر شاباس آهي سنڌ جي مدرسن جي شاگردن کي، جن هن پيري اسان کي ڏونڌاڙي ڇڻ ته خواب مان جاڳائي وڌو آهي. جڏهن حافظ بلال ۾ هٿ وڌائون ته ڇڻ ته سنڌ جا سمورا مدرسا اُپامي اُٿيا. ڪالموڪا نينگر ڇڻ چتا ٿي پيا. هي ننڍا نيتا جن جنگين جون رڳو ڳالهيون ۽ ڏند ڪٿائون ٻڌيون هيون، پتنگن وانگر پڙڪي اُٿيا، حافظ بلال جي مچ تي مرڻ لاءِ سانپاهي آيا. مغلن سان اهو ڪجهه ڪيائون جيڪو اوهان اسان جهڙا جهيڙاڪ

ماڻهو به هوند ڪين ڪن. اوهان ته ٻڌو هوندو پر مون اکين سان ڏٺو آهي. مغلن جي هڪڙي به حويلي سڄي ڪانه ڇڏيائون. جتي جتي مغلن جون رسدگاهون، اناج جا پانڊا، گاهه جون دنون ۽ مال خانا هئا، وهتن جون گڙهيون هيون، تن کي راتورات پسر ڪري ڇڏيائون. پائنده پيگ کي حڪما حڪمي مغلن جي ڳڙهه منجهان ڪڍي ويا، ۽ ٻئي ڏينهن مرزا رستم پيگ جي حويلي ۽ جي سامهون ٿياس تي سندس لاش تنگيل هون!

هن وري هڪ ڊگهو ساهه کڻي چيو: ”ڏينهنڪ مغلن ۾ ٽاڪوڙا پئجي ويا. ساقي خانا بند ٿي ويا. غلامن جا نيلام گهر ويران ٿي ويا. مغل سوداگر پنهنجيون مڌيون ۽ ڪوٺيون بند ڪري ڇڏيون. ڪيترن مغلن ته لاهور ۽ دهلي وڃڻ لاءِ قافلا سنڀالڻ شروع ڪيا. ترخانن جڏهن اهو رنگ ڏٺو تڏهن انهن به مغلن مان ڪسرون ڪڍڻ شروع ڪيون. هنن سمجهيو ته مغل اجهو ٿا سنڌ ڇڏين، وارو ڪريون ته سنڌ تي سيوهڻ کي مرڪز بڻائي وري ترخانن جي غلاميءَ جو ڳت وجهڻ ڏکيو ڪونه ٿيندو!“

اهو چوندي سانوڻ جي لفظن ۾ جيڪو زهر اوتجي آيو سو ماڻهن کي ڇڻ ته پنهنجي نڙيءَ ۾ محسوس ٿيڻ لڳو.

”۽ پوءِ مغل لشڪري سنڌي محلن، راڄن ۽ سنڌي واهڻن ۾ ڪاهي پيا. شروع شروع ۾ هنن کي ماڻهن کي هيسائڻ ۽ مارڪٽ ڪرڻ ۾ ڪجهه ڪاميابي به ٿي. ايتري قدر جو ڪن ماڻهن اهو به چوڻ شروع ڪيو ته هنن وات ڳاڙهن چورن جي ڪري مغل لشڪري چٽا ٿي پيا آهن. ڪن ته پنهنجن نينگرن کي پسمجهائڻ جي به ڪوشش ڪئي، پر چوڪر نه مڙيا. هنن وري به ٽوليون ٺاهي مغلن تي راتاها ڏيڻ جي وات ورتي. مغلن ۾ هائيدوس مڇي ويئي. پر پوءِ هٿياربند لشڪرين اڳيان هي اسان جا معنڊار نينگر هيٺا ٿيڻ لڳا، جن وٽ جيڪڏهن ڪو هٿيار هو ته اهو هو خردريا باهه جا موٽرا!“

”جڏهن هنن جو ريتورت سنڌ جي ڌرتيءَ کي ريج ڏيڻ لڳو تڏهن اسان پارا آڻي تي چٽي به جاڳي پيا. اولاد ڪنهن کي پيارو ڪونهي! هي ته سنڌ ۽ سنڌوءَ جو اولاد هو ۽ پوءِ هري ڏاڍي هر هنڌ جوانن ۽ وڏڙن به پنهنجون گهاٽيون، لوڙهيون،

۽ ۽ بڙڇيون سنڀاليون، ۽ پنهنجن ٻچن سان گڏ بيٺي رهيا آهن. هاڻ اها ويڙهه
و مدرسن جي شاگردن جي نه رهي آهي. هاڻ هيءَ سنڌ جي ويڙهه بڻجي ويئي
هي.

”سو انهيءَ ويڙهه ۾ شامل ٿيڻ لاءِ آءُ اوهان وٽ ميڙ ڪئي آيو آهيان. هيءَ ويڙهه
ين سمورين شورشن کان نرالي آهي. ترخان به اسان جا ايتراڻي ويري آهن، جهڙا
ل. پر هن پيري ترخان ماڻ ڪري شعل پيا ڏسن. مغلن کي ڪيڏن لاءِ هو به آتا
ن، پر هو مغلن کان پوءِ وري پنهنجي عملداريءَ جا خواب پيا ڏسن. سو هن پيري
يار ۽ همت سان گڏ اسان کي سياست جي جنگ به وڙهڻي آهي.“

”سواج آءُ وري سنڌ جو سڌ ڏيڻ آيو آهيان. سِر جي سٺن هٿن آيو آهيان. آءُ
نڌ پاران اوهان آڏو جھول جھولڻ آيو آهيان. هونئن به غلاميءَ جو جيئڻ به ڪهڙو
بڻ آهي. جي سر ڏيڻ سان اسان جي سدا ملوڪ سنڌ آزاديءَ جو ساھ ڪٿي ته
بند اهڙو موت هن حياتيءَ کان هزار دفعا وڌيڪ ملهائڻو آهي.

”هن پيري هيءَ جنگ ايئن وڙهو جڏهن هيءَ اسان جي آخري جنگ آهي. اچو
سڄيءَ سنڌ ۾ پکڙجي وڃون. مغلن تي نه رڳو زمين تنگ ڪريون، پر هي سدا
بڻو دريا به جيئن هنن جي پناهه گاهه نه بڻجي سگهي. اچو ته هنن جا گمٽ گميڙ
ڪريون. هنن کي فقط هڪڙو رستو ڏسيون. سو اهو ته سنڌ هاڻ هنن لاءِ
ستان بڻجي ويندي ٿي کان اروڙ تائين، ٻلڙيءَ کان بکر تائين هنن لاءِ فقط لاهور
دهليءَ ڏانهن واپسيءَ جو رستو آهي. جيسين آخري مغل سرحد پار نه اُڪري
سين سُڪ نه سمجهو. هي ٿر، هي بر، هي جبل، هي ڪرڻ هي ڪانڊيرا هاڻ
اديءَ لاءِ اسان اڳيان جھول جھوليون پيا آهن. اچو ته هنن جو سڌ سٽون، اچو ته هنن
موت ڏيون.....“

هن جي آواز ۾ الائي ڪٿان جو درد ڀرجي آيو. ماڻهن جي دل ڪنٺي ڪنٺي
ندي ويئي. ايئن پئي پانيو ته ماڻهو اجهو ٿا هڪ ٻئي کي پاڪر پائي، آڻت ڏين ته
، ادا، هاڻ غلاميءَ جا بند ڪٽڻ وارا آهن. هاڻ آزاد سنڌ ۾ ساھ ڪٽڻ جا ڏينهن
هو ڪي آيا. پر..... پر گج وقت ماڻهن تي ماڻ چانيل رهي. ۽ پوءِ جڏهن ته ميڙ ۾
ڪ آڇاڻي لهر اُڀري ۽ هري هري ٿي، ماڻهو سانوڻ سان پاڪر پائي ملڻ لاءِ اڳتي

ايندا ويا. سانوڻ هنن سان ايئن ٿي مليو، ڇڻ هو ورهين کان هڪ ٻئي جا واقف ه
 ۽ ورهين جي وڇوڙي کان پوءِ مليا هئا. سڀني جي اکين ۾ هڪڙوئي احساس ه
 هڪڙوئي اُتساه هو. هڪڙوئي خيال هو ته سنڌ لاءِ هن کي ٿي ڪجهه ڪرڻو آهي
 هن کي ٿي سنڌ جي جنگ اڪيلي سر وڙهڻي آهي. هن کي ٿي اڪيلي سر سنڌ
 جو سڏ اوناٿو آهي. ايئن نه ٿئي جو پوئتي رهجي وڃي. ايئن نه ٿئي ته هو سنڌ ج
 مياري ٿي پوي ايئن نه ٿئي جو هن کي هن جي ماءُ، هن جي پيءُ، هن جي زال اه
 مھڻو ڏيئي وجهي ته تو سنڌ جو سڏ نه اوناٿيو. سنڌ جي ڌرتي، سنڌ جو آسمان، ه
 سنڌو هي مھراڻ، هي ڍنڍون، هي ڍورا، هي ڀٽ متان شڪايت ڪري وجهن ته ا
 اسان لاءِ ڪجهه نه ڪيو!

تماچي ڇپ چاپ هي جذبو ڏسندو رهيو. پنهنجي دل ۾ محسوس ڪندو رهيو
 هي هن لاءِ بلڪل نئون احساس هو. نئون تجربو هو. هن پنهنجي چاچي ڏانه
 نهاريو. هن سانوڻ ڏانهن نهاريو. هن هر ماڻهوءَ ۾ نهاريو ۽ هر چمري ۾ هر مُک
 هن کي پنهنجو ابوشيرل نظر آيو جنهن جي پنهني هٿن ۾ ڪهاڙيون هيون، جنهن
 جي اکين ۾ اهو سنيهو هو جيڪو فقط هڪ آزاد وطن جو آزاد ماڻهو ٿي ٻڌي سگه
 ۽ محسوس ڪري ٿي سگهيو. هن دل ٿي دل ۾ چيو: ”بابا، آءُ اڃهو آيس. مون
 تنهنجو سڏ سٺي ورتو آهي. مون سنڌ جو سڏ ٻڌي ورتو آهي. آءُ توکي وڃڻ ٿو ڏيا
 ته جيسين سسيءَ ۾ ساهه آهي، تيسين سنڌوءَ جي پاڻيءَ کي آزاد رکندس. جڏ
 مون کان اڳي، توکان به اڳي سنڌي ماڻهن ان کي يونانين، عربن، ترڪن ۽ ارغون
 کان آزاد رکيو هو!“

سند جو وڻ وڻ ڦلارجي پيو هو. جيڏانهن ٿي نظر وٺي، اوڏانهن سند جي
 مونهن ڪڙ ڪٽي، اکين ۾ گهرندي ٿي ويئي: ڪيت سُرها، ٿر ٻر سُرها، ڍنڍون ڍورا
 سُرها، سندو سُرها جبل جا پهڙ به سُرها ٿي پيا هئا. سند جا ماڻهو به ڪنهن نئين
 سُرھڻ ۾ واسجندا ٿي ويا. سندن منهن تي مُرڪ موٽي آئي هئي: هيڃ ۽ هٻڪار
 نواهورنگ سانوڻ اڳ ڪڏهن ڪونه ڏٺو هو. هوجتان ٿي لنگهيو جوانن جا جٿا
 ڇي ٿي هن سان مليا: ڪنهن کي پاڪر پائي ڪنهن کي پائي، ڳوٺن ۽ واهڻن
 تان ٿي لنگهيو ته جوانن کان سواءِ پوڙها پيرسڻ به کين اڳيرو ڪري ٿي آيا.
 ڪيڏي نه آس هئي هنن جي اکين ۾: لڙڪن گاڏڙ آس، مُرڪ گاڏڙ آس، جنهن هنن
 بي منهن کي نئون نُور ٿي بخشيو: هن نئڙي کين ملڻ جي ٿي ڪئي ته هن کي پڪن
 ڪٽي ٿي ورتائون: ”ابا، اسين اڳي ئي گناهگار وڌيڪ گناهگار نه ڪر. تون ته
 سند ڪلمن تي ڪٿيو وتين، تون ته نه جُفڪ! سلام ته سند تي آهي، ۽ انهيءَ مهاڀي
 رتي سلام آهي، تون ڪيئن ٿو نئڙي اسان سان ملين!“

۽ سانوڻ جي هنئين ۾ اهي ڳالهيون ٻڌي هڏڪ پئجي ويندو هو. جيڪڏهن
 نن ٿورراني ماڻهن جي آس پوري نه ڪري سگهياسون ته هنن جو نُور ڪسجي
 بندو ۽ سندن منهن تي وري پراڻا گهاو نوان گمنج پئجي، کين وڌيڪ پوڙهو
 ڪري ڇڏيندا! وينجهرن جي واهڻ وٽان لنگهيو ته ڄڻ هن کي ڏانوَ پئجي ويا.
 وائن جو هڪڙو جٿو اچي هن سان مليو پر انهن جي پويان هن ڏٺو ته ڪجهه
 ٿفائون ٿالهيءَ ۾ ڏيا ٻاريو بيٺيون هيون. انهن مان هڪڙي هڪڙي ٿي اڳيان آئي،
 ٿي پيرا هن تان ٿالهي گهوري ٿالهيءَ مان سنيڌر جي چپٽي ڪٽي هن کي تلڪ
 بندي ويئي. ۽ پوءِ هن جي پيرن مان مٽيءَ جي چپٽي ڪٽي، پنهنجي سينڌ ۾
 جهندي پويان هتي بيهي رهي. جڏهن آخري زائفان، سند جي مٽيءَ جي چپٽي،

پنهنجي سيند ۾ وڌي تڏهن سانوڻ کي پنهنجي دل ڇاتيءَ کان ٻاهر نڪرڻ ا
 ترڻندي محسوس ٿي. پوءِ هڪڙي زائغان چيو: ” ڀائو جڏهن رام راوڻ سان وڙه
 نڪتو هو تڏهن ستن مهاڳئين، سندس آرٽي ڪليڊ ڪيس موڪلائي ڏني هئ
 اها وارتا پستڪن ۾ لکي پيئي آهي. پر اڄ اسان رام اڪئين ڏٺو آهي. اسان ج
 سنڌ به سڀيتا جيان رانوڻ جي پنجوڻن ۾ آهي. اسين به ست مهاڳيون اڄ توک
 رانوڻ سان وڙهڻ جو سوڳند ٿيون ڏيون. اسان کي اسان جي سڀيتا ورائي ڏي اسا
 کي سنڌ ورائي ڏي شل سنڌوءَ جو جل ۽ سنڌ جي مٽي تنهنجي راڳي ٿئي!“

سانوڻ ٻُت بڻجي سنڌ جي هنن نيائين ڏانهن نهاريندو رهيو. سندس اکين ج
 لڙڪن ۾ هنن جون صورتون ستارا بڻجي چمڪنديون رهيون. سڀ ماڻهو ج
 منڊجي ويا هئا. پوءِ هڪ پيرسن ڪنگهڪار ڪري چيو: ” ابا، اسين سنڌي ڏا
 ويساهه وسوڙا آهيون. اسين هندو ته اوهان مسلمينن کان به وڌيڪه ويساهه وڃاءُ
 وٺنا هئاسون. پر تو اسان کي ويساهه موٽائي ڏنو آهي. هنن ستن مهاڳئين جو تو
 ويساهه سمجهه ته سموري سنڌ جي مهاڳئين جو ويساهه آهي. سو جيئن رام سي
 موٽائي امر ٿي ويو تيئن تون به سنڌ موٽائي امر ٿي ويندين.... وڃ، سموري سنڌ
 جون دعائون ۽ پراڻائون توهان ساڻي آهن.....!“ پيرسن جي نڙيءَ ۾ چڻ اڏا
 اٽڪي ٿي پيا. سندس اکين مان لڙڪ سنڌوءَ جيان پئي وهيا.

سانوڻ اُمالڪ پيرسن جا پير ڇهي، سندس پاڪر ۾ سڏڪندي چيو:
 ڪاڪا! ڏٺيءَ لڳه مون تي ايڏو بار نه وجهو جو آءُ کڻي نه سگهان. سنڌ
 جيڪڏهن آجي ٿي ته هنن مهاڳن پيئرن جي صدقي آجي ٿيندي.....!“ لفظ ه
 جي نڙيءَ ۾ اٽڪي پيا. هو ڪا گهڙي ڪاڪي جي پاڪر ۾ بنا آواز سڏڪنا
 رهيو ۽ پوءِ تڪڙو تڪڙو اچي پنهنجي همراهن سان مليو ۽ ڪوچ ڪرڻ
 اشارو ڪيائين.

سنڌ جي نيائين جي سيند ۾ سنڌ جي مٽيءَ جي اهڃاڻ هن کي لوڏي وڌو ه
 شل ان سيند ۽ اُن مٽيءَ جو مان رکي سگهون! هيلوڪي اٿل هن جي پنهنج
 اميدن کان به وڌيڪ ثابت ٿي هئي. ماڻهو هئا جيڪي مينهن وسائڻ وانگر وسه
 ٿي ويا. هن جو پيلو ته سمورو جوانن سان پر جي ويو هو پر ڪچي توڙي پڪي ت

بکر کان ٺٽي تائين سنڌين جا مورچا ۽ محاذ ٺهي پيا هئا. اتر کان ڏکڻ، اوڀر کان اولهه تائين جتي ڪٿي اهو چوبل هو ته هيل سڄي سنڌ ۾ جيڪا ويڙهاند ٿيندي، سا آخري ٿيندي، جئن جئن وقت گذرندو ويو تئن تئن سنڌين جا حوصلا وڌندا ويا. مغل جتي ڪٿي ٻنل ۽ چرڪيل هئا. هنن کي سمجهه ۾ نٿي آيو ته هن اُتل کي ڪيئن منهن ڏين. سڌو سنئون ڪٿي به معاذو ڪونه هو. ڪا وڏي جنگ به ڪانه هئي. رڳو راتاها هئا، ڪڏهن چانوڻين تي، ڪڏهن ڪنهن مورچي تي، ڪٿي ڪنهن قافلي تي، ڪٿي ڪنهن رسدگاهه تي! مغلن لاچار ٿي ترخانن ڏانهن نياپا ڪيا، پر ترخان ماڻ هئا: هنن ڪنهن جو به پاسو ڪونه ٿي ورتو. ايتري قدر جو رستم بيگ جي دربار ۾ ترخان امير حاضريءَ ۾ ناغو ڪرڻ لڳا. ۽ پوءِ رستم بيگ مظفر خان جي ذريعي سانوڻ کي نياپو موڪليو ته جيڪڏهن سنڌين کي مغلن کان ڪي شڪايتون هيون ته رستم بيگ انهن جي تدارڪ ڪرڻ لاءِ وعدا وعيد ڪرڻ ۽ ڳالهين ٻولهيون ڪرڻ لاءِ تيار هو بشرطيڪ هي شورشون ۽ راتاها بند ٿين! ۽ ان ڪم لاءِ وچ ۾ تيا ڪٽڻ لاءِ ٺٽي جي جامع مسجد جو مغل پيش امام ۽ سنڌين جي ٻن وڏين مسجدن جا پيش امام ۽ عالم رضامنڊ هئا.

سانوڻ کي جڏهن اهو نياپو پهتو هو تڏهن هن جون مٿيون پڪوڙجي ويون هيون. هي اهي ساڳيا مولوي هيا، جن رستم بيگ جي پريءَ دربار ۾ چيو هو ته ”حافظ بلال اسلامي حڪومت خلاف بغاوت ٿيل آهي. هن جو علمي مرتبو برابر وڏو هو پر بغاوت کي فقط شهنشاهه هند ٿي معاف ڪري سگهي ٿو!“ انهن ئي ٽنهي مولوين فتوا تي صحيحون ڪيون هيون ته حافظ بلال واجب القتل آهي. ان ڪري هن کي سزا ڏيڻ لاءِ شهنشاهه کي عريضو موڪلجي، يا حافظ کي لاهور روانو ڪري شهنشاهه آڏو پيش ڪيو وڃي. جئن حضور جن پاڻ هن کي سزا ڏيڻ جو فيصلو ڪن!

هن کي حافظ بلال وارو مامرو جئن ٿي ياد آيو تئن ٿي هن جي تن بدن ۾ باهه پڙڪڻ لڳي. هن سنڌ جي نڪ، حافظ بلال کي، نيٺرن ۽ سنگهرن ۾ جڪڙي هڪ عام ڏوهاريءَ جيان لاهور موڪلي ڇڏيو ۽ هو ڪجهه به ڪري نه سگهيو. جڏهن مدرسي جي شاگردن پائنده بيگ جي حويليءَ کي ساڙيو ۽ پائنده بيگ کي موت

جي سزا ڏني. تڏهن به هن جي دل تي چنڊو ڪونه پيو. هن جي دل ته اهو ٿي چاهيو هڪڙي هڪڙي مغل کي پنهنجي هٿن سان ٺپوڙي ماري پر پوءِ شاگردن جي لڳايل چٽنگ جڏهن سموري سنڌ پر پٺيت ٻاريو تڏهن هن کي پنهنجي پاڻ ۽ پنهنجي ساٿين سان جهيڙو پيو. هن جي مرضي هئي ته هو مغلن جي انهيءَ قافلي تي راتا هو ڏين پوءِ کڻي هنن کي سنڌ جي سرحد چونه اُڪرڻي پوي پر سندس اندر واري کيس هميشه ڏٺي ته هي وقت ويڃايوسون ته وري ڪڏهن به هٿ نه ايندو. حافظ بلال سامهيءَ جي هڪڙي پٽ پر هو ته اُن جي پٽي پٽ پر سنڌ جي آزاديءَ جي ويڙهاند هئي! هن جي همراهن مان به گچ جڻا هن جي راءِ سان شامل هئا پر گهڻائي انهن جي هئي. جن اهو ٿي چيو ته هن مهل تي خود حافظ بلال هجي ها ته اهو به چوندو ته هڪڙي حافظ بلال جي حياتيءَ کان سنڌ جي آزاديءَ جو آسرو وڌيڪ اهم آهي! مغلن کي ٿورو وقت به مليو ته چئني طرفن کان هنن جا واهرو ماکڙ جيان سنڌ تي اچي ڪڙڪندا. ايران کان، قندار کان، ملتان کان ۽ هينان ڪڇ کان ڪٽڪ لڌا ته پوءِ رڳو هٿ مٽيندا رهجي وينداسون. پر سانوڻ جي چري دل اصل نٿي مڃيو. هن جي روح پر حافظ بلال جو نوراني چهرو وڌ وڌ ڪري پٺيت ٻاريندو رهيو ۽ پوءِ هن همراهن کي چئي ڏنو: ”پاڻو ڳالهيون اوهان جون سڀ سچيون ۽ سببتيون آهن، پر هن ندوري دل کي ڇا ڪريان. مون کي تيسين سُڪ نه ايندو جيسين حافظ کي نه ورايو اٿم. سو مون کي بخش ڪجو.....“

پري کان خبروءَ جي گهوڙي جي ٽاهر ٽاهر ٻڌي سانوڻ ماڻ ٿي ويو نه ته هو پنهنجي جنون پر الاڻي ڇا چوڻ وارو هو ڇا ڪرڻ وارو هو. خبروءَ جڏهن چئي سندس هٿ پر ڏني. تڏهن سڀني ڏٺو ته پهريون ڀيرو سانوڻ جي هٿن پر اڻ لکي ڏڪڻي اچي وئي هئي. هن هڪ اونهو ڳهو ساھ کڻي، چئيءَ تي نظر وڌي! حافظ بلال لکيو هو: ”سانوڻ، اُپهرو نه ٿجان! سنڌ اڳيان آءُ ڪا وٽ ڪين آهيان، متان مون ڪارڻ، سنڌ جو سڏ موتائي ڇڏين! پانيان ٿو ته ههڙي مهل وري ڪڏهن به ڪانه ايندي: جيڪڏهن منهنجي موت سان سنڌ آزاد ٿئي ته سمجهندس ته هيءَ حياتي ته سڄائي ٿي، پر عافيت به سڄائي ٿيندي مغل مون کي لاهور نه موڪلين ها ته آءُ پاڻ درٻار پر حاضر ٿي مغلن جيڪي سنڌ سان ڪئي

آهي. ما شهنشاه اڳيان بيان ڪريان ها. سنڌ جا ماڻهو ننڊ مان چرڪ ڀري جاڳي پيا آهن: هنن جي جاڳ ڪي سجايو فقط تون ئي ڪري سگهين ٿو. آءُ توکي منٿ ٿو ڪريان ته هن وقت محل سجاڻ، سنڌ جي هڪڙي ڪنڊ کان ٻي ڪنڊ تائين جيڪا باهه ڀري آهي، ان مان سنڌ جي چوٽڪاري جو صبح ڄاڻ ته ٿيو. الله، الله جو رسول ڪندو ته جڏهن موتندس ته آزاد سنڌ کي پنهنجي اکين ڏسندس. جي نه ته ڏٺيءَ دراهائي التجا آهي ته غلام سنڌ ڏسڻ کان اڳ مون کي موت ڏيئي، پنهنجي هن گناهگار بندي جي مغفرت ڪندو. چڱو: الله کي ڀرتو سنڌ کي ڀرتو! ”

خط پڙهي، سائوڻ کي هڪ ئي وقت ڪئين خيال اچي ويا: هن جي دل هلڪي ٿي ويئي: هن جي اکين مان لڙڪ ائين ٿي وهيا ڄڻ هو ورهين کان ڪونه رڻو هو. تڏهن اکين اڃ روئي ڪثر پوري ڪرڻ ٿي گهري هن کي پنهنجي سنگتين سان اڪيون ملائڻ پر شرمساري محسوس ٿيڻ لڳي. هن جي دل چيو ته هو سنڌ جي مٽيءَ مان مٺ ڀري، ان کي چمي، پنهنجا سمورا وڃن ورجائي ته وري ڪوبه جذبو سنڌ کان مٿاهون ڪونه ڪندو. هن جي دل اهو به ٿي چاهيو هر هڪ همراه کان، پلانڊ وجهي معافي گهري ته ادا، مون کي بخش ڪر، مون کان گهڙيءَ لاءِ سنڌ وسري ويئي هئي! هن جي اندر پر جيڪو ماندڻاڻ متل هو سو جڏهن جائيتو ٿيو تڏهن هو بي اختيار اُٿيو ۽ پنهنجي همراهن کي هڪ هڪ ڪري يا ٽولن پر سمجهائيون ڏيندو ويو. پنهنجي خاص چوڀاريءَ کي رڳو ايترو چيائين: ”اٿو ته هلون، سنڌ ۾ لهي پئون. سنڌ جي ماڻهن جي دلين ۾ لهي پئون، متان محل ٽري وڃي!“

۽ پوءِ هو سنڌ ۾ لهي پيا: واڇوڙي وانگر هڪڙي واهڻ کان ٻئي واهڻ تائين، هڪڙي پٽ کان ٻي پٽ تائين، هڪڙي لڪ کان ٻئي لڪ تائين، هڪڙي پرڳڻي کان ٻئي پرڳڻي تائين! هنن جي اکين مان ننڊ ائين غائب ٿي ويئي، ڄڻ هنن جون اڪيون ننڊ جون هيراڪ ٿي ڪونه هيون. ماڻهن هنن جون ممانيون ٿي جهليون، پر هنن وٽ به گرهه ڪاٺڻ جي به وارڪائي ڪانه هئي. ڏينهن رات جا سنڌا مٽجي ويا هئا. هڪڙا وهت ٽڪجي ٿي پيا ته اُنهن کي اُتي ٿي ڇڏيائون. نوان وهت، نوان ارادا، نيون منزلون! نئين پهچ، نئين ڳالهه! نوان هٿيار نوان اوزار نوان جذبا، نوان حوصلا بڻجي ٿي ويا! راجن جا راج راتورات پنهنجا پراڻا وير وساري پاڪرين

پئجي ويا. ڪنهن راج دل من ٿي هنيو ته پيا راج هنن وٽ ميڙ ڪئي ٿي آيا! نياڻيءَ
 ميڙ! ٻيلي ڏاها ٿيو هيءَ مهل سوچڻ جي ڪانهي: هيءَ مهل ڌڪ هڻڻ جي مهل
 آهي: هيءَ مهل ملهائيندا ته مهل به امر ٿي ويندي اوهين به امر ٿي ويندا! اوادل، او
 پاڻو سارين متان، ميار ٿي پئون!

سڄي سنڌ جا پورهيت، ڪمي ڪاسبِي نئين پرڀت جي پورهئي ۾ لڳي ويا.
 لوهار ڪُهاڙيون، ڪاترون، بڙجيون، ڀالا، تراريون ۽ تير ٺاهڻ ۾ هڪ ٻئي سان
 شرطون پڄاڻڻ لڳا. واڌن گاڏيون ائين ٿي ٺاهيون ڄڻ انهن گاڏين جي چاڪن تي
 سندن پنهنجي گوءَ جو دارو مدار هو. موچي ۽ مينگهواڙ وهڻ جي سنجڻ سان گڏ
 چمڙي جا چاٻڪ ۽ خرڊ ٺاهيندي ٺاهيندي بچيل چر جي ليڙن مان غليلون ٺاهڻ
 ويهي رهيا. جبلن جي لڪن تان شاهه چور ۽ ڌاڙيل لهي پيا ۽ ننڍن نيتن کي ويڙه
 جا انگ سيکارڻ ويهي رهيا. هر ڪنهن کي هورا ڪورا هئي ته ڪيئن هٿ وٺائي.
 جمهور پيرسڻ به جوانن کي اڳين شورشن ۾ ڪاميابين ۽ ناڪامين جا ڪارڻ
 سمجهائيندا، کين نيون اٽڪلون ٻڌائڻ لڳا. ننڍن نينگرن وري هڪڙي هڪڙي
 مورچي کان ٻئي مورچي تائين، هڪڙي محاذ کان ٻئي محاذ تائين خبرون پهچائڻ
 جو ڪم پاڻ تي ٿي کنيو. رسد گاهه ڪٿي آهي، گاهه جون دنون ڪٿي آهن، وهڻ
 لاءِ ڪُڙهيون ڪٿي هيون، ان لاءِ وڻن جا چوڏا لاهي، مٿن نشان ڪڍي ٿي ڇڏيائون.
 مغلن جي عام شاهراهن جي وچ وچ ۾ ڪاهيون ڪوٽي، انهن کي ڪانن ۽ ٻڌ سان
 ايئن لٽي ٿي ڇڏيائون جو مجال آهي جو سندن وهڻ کي به ڪو شڪ پوي راتين
 لاءِ زائفتون موٽرا ۽ مشعلون ٺاهڻ ويهي رهيون. سڄو ڏينهن پنهنجي مڙسالن کي
 مهل ياد ڏياريندي رات جو جنڊ پيهڻ ۽ اڳوڻن وقتن جي سورهيون جون ڳالهيون
 ڪرڻ جا انسنا ٺاهيندي سنڌ جون سيتائون، ٻاگهيون، موملون ۽ ماروئيون سنڌ تان
 صدقو ٿيڻ لاءِ ساٿ سوڻ ڪرڻ لڳيون هيون. سڄ سڀاڻي جا ڪري سا روئ سنڌين
 جي هئي. هر ڪنهن جي اندر ۾ ڄڻ ڪو نئون سوجهر وسمائجي ويو هو!

سنڌ جي هيءَ حالت مغلن کان گجهمي ڪانه هئي، پر لکا ڪانه ٿي ڏنائون. پر
 سندن ٽپالي لٽي کان لاهور تائين هر ڳالهه شهنشاهه جي ڪُن تائين پهچائڻ لاءِ
 روز ٿي روانا ٿيا. ترخانن به پهريون ته دل هن پئي هنيو. هنن سنڌين جون ڪيترون

ٿي. شورشون ڏٺيون ۽ ٻڌيون هيون. پر هيلوڪي اُٿل شورش نه هئي: هيءُ اُٿل دريا جي اُٿل کان به وڌيڪ وسيع، وڌيڪ ٽڪي ۽ وڌيڪ ٺلهجندڙ هئي. مغل انهيءَ اُٿل آڏو بيهي سگهندا يا نه پر اها کين پڪ هئي ته سنڌ وري ساڳي سنڌ نه رهندي سنڌي جياپي جي جنگ لاءِ تيار هئا؛ جياپي جي هن جنگ ۾ جيڪڏهن هو سُرخرو نه ٿيا، تڏهن به سنڌ کي وري غلام بڻائڻ تي هڪ کان وڌيڪ پيرو سوچڻو پوندو. اهو سوچي هنن سانوڻ ڏانھن نياپا سنيما موڪلڻ شروع ڪيا. سانوڻ ڪن لاتار ڪندو رهيو. هن جو جواب اهو هو ته ڏسنداسين، سوچينداسين!

پوءِ مرزا شاه رخ پنهنجو خاص ايلچي موڪليو. ڪچهريءَ ۾ سمورن همراهن کي سانوڻ مرزا شاه رخ جو نياپو پڙهي ٻڌايو: ”اسين پنهنجي حمايت جو هٿ اوهان ڏانهن وڌائڻ وقت اهو به ڄاڻون ٿا ته سنڌين کي اسان سان شڪايتون آهن. اسان مان گهڻن برابر سنڌين سان ڏاڍايون ڪيون آهن. پر اهو تڏهن جڏهن اسان کي سنڌ جي گهڻي سڃاڻپ ڪانه هئي. هاڻ اسين اوهان کي سڃاڻون ٿا؛ اوهين اسان کي سڃاڻو ٿا؛ ماضيءَ کي دفن ڪرڻ ۾ پنهني ڌرين جو فائدو آهي. اسين هاڻ ڦٽار واپس موٽي ڪين وينداسون. اسان جو مرڻ جيئن سنڌ سان آهي. اسان جو نئون نسل هن مٽيءَ مان سرجيو آهي. اسان به سنڌوءَ جو پاڻي پيتو آهي. اسان جي بزرگن جا مڙهه مقام هتي آهن. وڏي ڳالهه ته اسين به مري هن مٽيءَ ۾ پورياسون. مغل ڌاريان آهن، غاصب آهن. اسين اوهان جا پنهنجا آهيون. اسين اوهان سان ڪلمو ڪلمي ۾ ملائي، غاصبن سان وڙهڻ لاءِ پنهنجي دوستيءَ جو هٿ ڊگھيرڻ جي آڇ ٿا ڪريون. سيوهڻ ڀرڳڻي جي ترخان حڪومت به مغلن خلاف جنگ ۾ مدد ڏيڻ لاءِ تيار آهي، بشرطيڪ هنن کي اهو يقين ٿي وڃي ته سنڌي مغلن خلاف جنگ ۾ پوئتي نه هٽندا. اسان کي اوهان جي جواب جو انتظار رهندو.“

ڪا گهڙي ڪچهريءَ ۾ ماڻ ٿي ويئي. پوءِ هڪ همراھ ڀڻڪيو: ”هي اوچتو ترخانن کي سنڌين لاءِ همدردي ڪيئن ڄاڳي پيئي آهي؟ ڀڙ، مون کي ته مٿن اعتبار ڪونه ٿو اچي، باقي جيڪا صلاح سنگت جي!“

”آهي ته منهنجو به اهو خيال، پر هن وقت جيڪڏهن ٻن محاذن تي وڙهياسون ته پورا ڪونه پونداسون. سيوهڻ کان سواءِ هنن جون جاگيرون بکر تائين آهن. کين

رڪو جواب ڏيڻ سان پاڻ نقصان ۾ ته ڪين پونداسين؟ ” جنهن همراھ هي سوال وڃ ۾ اچلائي وڌو تنهن جي سڄي عمر ترخانن سان جهيڙيندي گذري هئي. اڌواڌ همراهن جو خيال هو ته ترخانن تي اعتبار ڪرڻ ۾ جوکوئي جوکو آهي. همراهن جو پيو اڌا ان خيال جو هو ته ممڪن آهي ته ترخانن ۾ واقعي اهو جذبو پيدا ٿيو هجي ته هنن جون ٽي چار پيڙهيون جايون نپنيون سنڌ ۾ آهن. ۽ هاڻ سنڌ سان ئي سندن آئيندو سلهاڙيل آهي. جيڪڏهن سنڌ ۽ سنڌين سان وير وڌائون ته ڪا مهل اهڙي ته اچي سگهي ٿي جو هنن کي سنڌ جا وڻ ئي ڇڏڻا پون.

سانوڻ چپ چاپ سنگت جون ڳالهيون پئي ٻڌيون. هن جي جاسوسن ۽ خابرن هن تائين اهي سموريون ڳالهيون پهچايون هيون ته مرزا شاه رخ پاڻ مرزا عبدالعليءَ جي نالي ۾ حڪومت جا خواب ڏسي رهيو هو. مغل دربار ۾ پنهنجي گماشتن جڏهن کيس ڪو اميدن ڀريو جواب نه موڪليو تڏهن کان هن اهو سوچيو هو ته سنڌين کي اڳيان ڪري مغلن جي طاقت جو اندازو ڪري ان مطابق قدم کڻي. جيڪڏهن مغل زور ٿي ويا وري به پنهنجن گماشتن، ۽ خاص طرح پنهنجي محسن ملڪ نورجهان جي ذريعي شهنشاهه کي راضي ڪري وجهندو. پر جيڪڏهن مغل سنڌين جي اڳيان بيهي نه سگهيا ته آخري موقعي تي پنهنجي فوج جي ذريعي سنڌين جي خاص مرڪزن تي حملو ڪري ٿي ۾ پنهنجي عملداريءَ جو اعلان ڪري ڇڏيندو.

ٻئي طرف هن وقت ترخانن کي ڪٿو جواب ڏيڻ جو مطلب اهو هو ته هو مغلن تي راتاها ڏيڻ لاءِ ترخان سرحدون ٽپي ڪونه سگهندا. ۽ ممڪن هو ته هنن کي ترخانن سان به معرڪا ڪرڻا پون. هن کي اهو احساس هو ته هن وقت سندن طاقت ايتري ڪانه هئي جو هن وڃڻ سان مهاڏو اٽڪائي سگهن. هن پنهنجي انهن خيالن جو اظهار ڪيو ته ڳالهه سڀني کي وڻي، ۽ رت اها پيئي ته ترخانن کي رڪو جواب ڏيڻ بدران، کين رهي رهي آسري ۾ رکجي. گهڻي رد ڪندڙ کان پوءِ هنن ترخانن کي نياپو موڪليو: ”اسين اوهان سان متفق آهيون، پر اوهان جو وڃ ۾ ٽپي پوڻ فائديمند ڪونه ٿيندو ڇو جو مغلن سڌو سنئون اوهان سان ڪانه ڦٽائي آهي. ان ڪري اسان کي ساڻن وڙهڻ ڏيو. البت مغلن کي پنهنجي جاگيرداري جي

سرحدن ٽپڻ جي اجازت نه ڏيو. مغلن جي چُر پُر تي نظر رکيو ۽ اسان کي اطلاع ڏيندا رهو. جڏهن اهڙو وقت آيو جو پاڻ پر گڏجي هنن کي سنڌ مان ڪڍڻ لاءِ آخري معرڪو ٿيو ته پوءِ اوهان کي تڪليف ڏينداسون!

ايلچي جڏهن اهو نياپو پهچائي آيو تڏهن ٺٽي ۾ اها حالت هئي جو مغل سمورن ترخان اميرن کي پنهنجي پاسي ڪرڻ ۽ سندن حمايت حاصل ڪرڻ لاءِ ويهن ٽي تنهن جو زور آزمائي رهيا هئا. کين رهي رهي، وڌيڪ جاگيرن جا وعدا وعيد ڪري ڪن کي دڙڪو ڏاڍ ڪري هيسائي ته ڪن کي وڏيون وڏيون ملازمتون آچي، ڪن کي سندن ساقيخانا ۽ نيلام گهر واپس ڪري ته ڪن کي ڪنيزن ۽ ساقين جي ذريعي قائل ڪرڻ جا جتن ڪري رهيا هئا. هي نياپو ملڻ سان مرزا شاه رخ جا ماڻهو چوڌرڻ روانا ٿي ويا. هونئن جو سندن جاگيردارين جي حلن مان سنڌي هٿياربند رڳورات جي اونڌاهين ۾ لنگهي ٿي سگهيا، تن کي هاڻ جنهن به مهل سندن مرضي هجي، ترسڻ يا لنگهڻ جي اجازت ملي ويئي. ڪيترن هنڌن تي مغلن جيڪڏهن جوابي ڪاروائي ڪرڻ لاءِ جڻا ٿي موڪليا ته جيتوڻيڪ ترخانن کين منع ڪانه ٿي ڪئي، پر سنڌين کي اڳواٽ خبر پهچي ٿي ويئي. پر ترخانن اهو سڀڪجهه اهڙي نموني ٿي ڪيو جو مغلن کي مٿن اهو شڪ پنه ڪونه پيو ته هو اهو سڀڪجهه سنڌين سان ڪنهن ٺاهه هيٺ ڪري رهيا هئا. هنن رڳو اهو ٿي سمجهيو ته ترخان ڇاڪاڻ ته سنڌين جي وچ ۾ ٿا رهن، ان ڪري هنن سنڌين کي مڃرائڻ نٿي گهريو!

شاه رخ ان صورتحال تي ڏاڍو خوش هو ۽ پنهنجي اميرن کي سندس هدايت اها هئي ته سنڌين اسان کي تريءَ تي بهشت رکي ڏنو آهي. اسان جي سياست ايتري ڪامياب ٿي آهي جو سنڌي سمجهن ٿا ته اسين ساڻن گڏ آهيون. ٻئي طرف مغل به اسان کي پنهنجو دشمن ڪونه ٿا سمجهن. اسان کي وڙهي، سنڌين لاءِ پنهنجي ماڻهن کي مارائڻ جي به ڪا حاجت ڪانهي! ويٺا رنگ ڏسو ۽ پنهنجا جڻا تيار ڪندا رهو. جڏهن مغل ۽ سنڌي هڪ ٻئي کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ۾ وڙهي ڍانگا ٿيندا، ۽ ٻئي گهايل ڪُڪڙن وانگر پنهنجون ڪڙهون مڏيون جڏيون ڪري ساڻا ٿي پوندا، تڏهن اسان جا شيردل لشڪري مٿن لومڙ واري اها لوهه

ڪندا جو تاريخ جا شاهيروز شاه رخ جي عقلمندي ۽ حرقت کي سونن اکرن
پر لکندا!

ڪاڍي رات، لوهي ڪڙن ۽ سنگمرن جا آواز انسانن جي روح مان نڪرندڙ دانهون ۽ چيٽون، پهريدارن ۽ لشڪرين جا ٽهڪ به اهي هئا آواز جيڪي وريام جي خوابن ۾ گڏجي مسجي ويا هئا. مغلن سنڌ ۾ جيڪي ڪجهه ڪيو هو اهو هن پنهنجي اڪئين ڏٺو هو هن پنهنجي روح تي اهي ظلم واريا هئا: هر سنڌي جڏهن گهوڙن جي سُنبن ۾ چچرجي موندو هو هر سنڌي جڏهن ٻن هاڻين جي پُچ ۾ ٻڌجي چيريو ويندو هو جڏهن ڪنهن سنڌيءَ جي اکين ۾ تتل سيخون گهمايون وينديون هيون، جڏهن سنڌي نياڻين جي سُٽن ۾ پليون وڃرايون وينديون هيون، جڏهن سنڌي زائفائن جي عضون کي هڪ هڪ ڪري ڪپيو ويندو هو تڏهن وريام ۽ هن جهڙا ٻيا سنڌي اهو سڀڪجهه پنهنجي پاڻ تي ٿيندو محسوس ڪندا هئا. سنڌي هن، جنهن رڳو پيار ۽ محبت سڪي هئي، سو هن نفرت مِڪڻ لڳو هو. سنڌي روح جو پاڻي مرڻ لڳو هو ۽ جڏهن روح جو پاڻي موندو آهي، تڏهن نفرت جا رڻ پٽ انسان جي اندر ۾ ايئن ڦهلجڻ لڳندا آهن، جيئن دريا جي موٽي وڃڻ کانپوءِ واري وسڻ لڳندي آهي. انهن رڻن پٽن ۾ رڳو دشمنيءَ جا ٿوهر ڄمندا آهن، جيڪي ڪنهن وٽ ويڙهيءَ وانگر هر انساني گڻ، هر انساني جذبي کي سُڪائي ٺوٺ ڪري ڇڏيندا آهن. هنن مان ٻاٻوهه پيار نٿرت ۽ شراڪت جا جذبا مري ويندا آهن. صدين کان پوءِ به روح جا اهي بيابان، نفرتن جا اهي رڻ پٽ پري ساوانه ٿي سگهندا آهن.

جڏهن هن پاڻ کي لوهي سنگمرن، پير ڪڙن ۽ ڪاٺ جي ڊگهي مُعري ۾ ٻڌل، ڪنهن اوندا هي ٽمخاني ۾ ڏٺو هو تڏهن هن کي هري هري ٿي، سڀ ڳالهيون ياد اچڻ لڳيون، ۽ هن کي پاڻ کان نفرت ٿيڻ لڳي. هن هڪڙي ترخان امير تي اعجاب ڪري سانوڻ جي اعتماد کي چيهو رسايو هو ۽ سڀ کان وڏي ڳالهه ته ٿوريءَ کي

آزاد ڪرائڻ کان پوءِ وري ترخانن يا مغلن جي حرمسراڻن ۾ ريا بنديخانن جي بيدا،
 نگرِيءَ ۾ اُماڻي ڇڏيو هو. نوريءَ جو خيال ايندي ئي هن کي پاڻ مان بُچان اچڻ لڳي
 ڇا هو ايترو اندوڻي ويو هو جو قيصر بيگ جي اکين ۾ مڪاري ۽ دغا بازی به پڙهڻ
 نه سگهيو. هن جي اکين ۾ نوريءَ لاءِ هوس کي به محسوس نه ڪري سگهيو. ڇو
 سوچيندي هوندي نوري به؟ هڪڙو سنڌي هن جو واهرو ٿي آيو پر آخر ۾ وري به
 ويري ثابت ٿيو. هڪڙي ترخان امير جي بنديخاني مان ڪڍي پئي ترخان امير جي
 حرمسراءَ ۾ پهچائي آيو! شرمساريءَ جي لڙڪن کان هن جون اکيون پوسرڙ
 لڳيون. نوري جنهن ايترو ظلم سٺو هو سا وري نيت نئين ظلم جو شڪار ٿي رهي
 هوندي اوڏيءَ محل، پاسي واري بنديخاني مان ڪا انساني دانغن اُٿي، هن جي روح
 کي ڏڪائي ويئي. هيءَ دانغن پڪ ٿي پڪ نوريءَ جي هوندي شايد هنن نوريءَ کي
 به ڇيچلائڻ لاءِ هن تمخاني ۾ رکيو آهي. هن کي قيصر بيگ جا لفظ ياد اچڻ لڳا
 جيڪي هن انگوريءَ جي آخري جام پيئندي ٿل شيمي وانگر پنهنجي ڪنن ۾
 اوتجندا ٻڌا هئا. ۽ ويهن ئي نهن جو زور لڳائڻ جي باوجود ننڊ هن کي بيموشيءَ
 جي ڪُن ۾ نهوڙي ويئي هئي. نوري شهنشاهه جهانگير جي حرم ۾ داخل ٿيندي
 ۽ قيصر بيگ کي توشبخاني جي عملداري وري حاصل ٿي ويندي! هن کي وَدَ وَدَ
 ڪري نوريءَ جو معصوم مُک ياد اچڻ لڳو. هن کي نوريءَ جي ڳچيءَ تي رتايل گهاٽا
 به ياد آيو. اهو ياد ايندي ئي هن جي دل جي رفتار بنان ارادي ايتري تڪي ٿي ويئي
 جو هن سمجهيو ته اڃا ٿي سندس ڇاتيءَ جا بند توڙي ٻاهر نڪري سنڌ جو
 سمورو حسن اُن مُک، اُن گهاٽو ۾ اوتجي آيو هو ڇڻ انسان جو ڪو حسين جذبو
 ضربجي پيو ڇڻ فرشتن جهڙو ڪو معصوم احساس ڏڪجي پيو هو. هن کان تڏو
 شوڪارو نڪري ويو. اُن وقت هن کي پنهنجي بدن جا سمورا گهاٽا ۽ ايذاءَ وسري
 ويا. نيٺ هن جي ٻانهن ۽ پيرن جي مُرين ۾ ڦٽ ڪري وڌا هئا. ڪاٺ جي مُهريءَ
 هن جي ڇاتيءَ جا چوڏا لاهي ڇڏيا هئا. اُڄ کان هن جا چپ پنهنجي ئي ڏندن کي
 پڪوڙي اُڀامي پيا هئا ۽ مٿن چلڻ ڄمي ويا هئا. هن جو سنڌ سنڌ سور کان
 ڪرڪڻ لڳو هو پر نوريءَ جي ياد ايندي ئي ڇڻ ته هن جي زخمن تي ڪنهن ڀرو
 رکي ڇڏيو.

هن کي اهو منظر ياد آيو، جڏهن هنن جو قافلو ٺٽي مان ڪوچ ڪرڻ تي هو. هن کي نيٺرن ۽ سنگمرن سان جھنجھي چڏيو هئائون. ڪاٺ جي ٿلھي ٺھري کي هن جي بھلن ۾ ڏيئي، هن کي ايترو سوگھو ڪيو هئائون جو هن ٿورو به ڪنڌ مٽي ڪرڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي ته سندس ڪلھن جون ٻئي ڦٽيون ۽ پاسراڻيون ٽرڪڻ ٿي لڳيون. هڪڙي سنگمر جو هڪڙو چيڙو سندس ڳچيءَ مان ٽيندو هئي ۽ ٻڌل هو ته ٻيو چيڙو ٻنهي رکابن ۾ ويڙهيل هو. جيڪڏهن گھوڙي رڳو هٽڪاريو ٿي، تڏهن به هن کي پنهنجو ڪنڌ مروڙيو ٿي پانيو. قافلو ڪنھن جي اچڻ جي اوسيٽري ۾ سيڙيو بيٺو هو. مغل لشڪري هڪ ٻئي سان چرچا گھبا ڪندي ڪنھن سنڌي ڪنيز جي اچڻ جي ڳالھ ڪري رهيا هئا. ۽ پوءِ مغل لشڪري اوچتو ماٺ ٿي ويا. هن جيئن تيئن ڪري ڪنڌ کي ٿورو موڙي ڏسڻ جي ڪوشش ڪئي. قافلي جو معنڌار چئن لشڪرين سان گڏ پي آيو ۽ هن جي پويان ٻن مغل ٻانهين سان گڏ ٿوري هئي. هن جي اکين ۾ ڄڻ وري هڪ ڀيرو ڪنوڻ جو تجلو لهي آيو. هن جي دل ايئن محسوس ڪيو ته ڄڻ پونءِ پٺ بسم الله ٿي ڪئي.

نوري هن جي ڀرسان لنگهي، ۽ گھڙيءَ لاءِ بت بڻجي بيٺي رهي. پوءِ هن جي ڪنھن هڪ سڌ ڪوٻڌو: ”گھوڙا مٺيس! مٺن کي شل ٺھڙ پوي....!“

هوءُ اُمالڪ، لوهه پاڻي هن تائين پهچي ويئي. گھوڙي جي ٿل ۾ ٻئي هٿ وجهي، هن وريام جي اکين ۾ نھاريو هو. وريام ايئن پانيو ڄڻ صدين جو پراڻو درد انهن اکين ۾ لهي آيو هو: اهو درد ڪنھن اهڙي گھاٽو جو اولڙو هو جيڪو فقط هڪڙو مظلوم بيوس ۽ بي واھو انسان ئي محسوس ڪري سگھيو ٿي. هن جي اکين ۾ لڙڪه ايئن ٿي جرڪيا، جيئن ڪنھن آرميءَ تي پاڻيءَ - ڦوٽا جرڪندا آهن. انهن اکين ۾ نھاريندي وريام کي پهريون ڀيرو محسوس ٿيو ته ان ڪرب ۾ هڪ ذاتي درد به هو جيڪو ذاتي طرح هن لاءِ هو. اهو محسوس ڪندي ئي هن جون پنهنجون پيڙائون، پنهنجا ايڏا، پنهنجا درد هن کي بنھ وسري ويا. دل ئي دل ۾ هن دعا گھري: ”يا الله، انهن اکين کي ڪو ڏک نه ڏجانءِ، هن جي حصي جا سمورا ڏک سور منهنجي ڀلي ڪري ڇڏا!“

”مٿن ناس ٿين، هي اوهان سان ايڏو قهر چو ڪيو آهي؟ ڪهڙو ڏوهه ڪيو آهي اسان سندن...!“ نوري جي سڏڪن ۾ اهڙي بيوسي هئي، جو وريام جي دل چيو ته هو پنهنجا نيئر ٽوڙي، کيس گراٽڙي پائي، دلداري ڏي.

”اسين سنڌي جو آهيون.....“ وريام کي به چڻ ساڳي بيوسيءَ جو جواز ڳولڻو پيو.

”سنڌي هجڻ ڪهڙي مذهب ۾ گناهه آهي؟ نه نه... هي مون نڌوري نانگيءَ جي ڪارڻ ٿيو آهي.... منهنجو نصيب ته ازل کان ڦٽل آهي: منهنجي مٺي امڙ به مون ڪارڻ وارين جي بڙچين جو پڪ ٿي وئي.... ۽ هاڻ، منهنجي ڪري اوهان...!“ نوريءَ اوچنگار ڏيندي، پنهنجو منهن گهوڙي جي بڻڪن ۾ لڪائي ڇڏيو. هن جو سمورو بدن سڏڪن جي ڪري پٽي لرزيو. وريام جي دل ۾ وڏو پوڻ لڳا. هن جي سموري بدن ۾ اهڙو سور ستون ڏيڻ لڳو جنهن ۾ هن جي روح جو ايڏا شامل ٿي ويو. پوءِ هن چيو: ”منهنجي هڪڙي ڳالهه مڃينديشن؟“

نوريءَ پنهنجو منهن مٿي کڻي، وريام جي اکين ۾ ايشن نهاريو جيئن ڪو چٽيوان ٻار پنهنجي ڪنهن سگهاري مائٽ جو چيو ٻڌڻ لاءِ آيو هوندو آهي. هن جي اکين ۾ اڃا به لڙڪ هئا. هن جي ڳلن تان ڳوڙها ٽمي، هن جي پمراڻ ۾ جذب ٿي رهيا هئا. وريام ۾ هاڻ انهن اکين ۾ لڙڪ ڏسڻ جي سمپ نه هئي.

”آءُ ته اوهان جي گولي آهيان...!“ نوريءَ جي اکين ۾ اهي لفظ چوندي مهل هڪ اهڙو احساس ظاهر ٿيو جنهن جو هو چيد ڪري نه سگهيو.

”پلائي ڪري پاڻ کي ايشن بيوس سمجهي، رڳو ڳوڙها ڳاڙڻ بدران، هاڻ ڪو حوصلو به ڌارا! منهنجي هن حالت کي وساري ڇڏ! اڳيان جيڪي اچڻو آهي، ان کي منهن ڏيڻ لاءِ همت ۽ بهادريءَ جي ضرورت آهي. ظلم جڏهن سمپ جي سرحد اورانگيندو آهي، تڏهن سمجه ته ظالم جا ڏينهن اچي پورا ٿيا آهن. مغلن به سنڌين جي سمپ جي سرحد اورانگي آهي، ۽ سنڌين هاڻ، پير جملي هنن سان مقابلو ڪرڻ جو حوصلو حاصل ڪري ورتو آهي. اسان وٽ هاڻ رڳو پنهنجو ساڻه آهي يا نيئر ۽ سنگهرون! جيڪڏهن رڳو رليءَ ۾ منهن وجهي ويٺا روئنداسون ته پوءِ هي نيئر ۽ سنگهرون پاڻ وڌيڪ ويڙهجنديون وينديون. پر جي ست ڏيئي،

انھن کان آجوتیڻ جي ھمت ڪئیسون تہ اھي ساڳيون سنگھرون ظالم جي ڪنڌ
پر ھونديون. آءُ يا مون جھڙا سوين سنڌي ان راھہ پر صدقو ٿياسون تہ سنڌ تان
گھورياسون! سو منھنجي لاءِ پاڻ نہ ڏکو، پاڻ تي ٿيندڙ ظلم سان جھيڙڻ لاءِ سوچ!
جي ٿي سگھي تہ مغلن تي اھو ثابت ڪجانءِ تہ سنڌ جون جايون بہ مان مريادا لاءِ
پڙ سھائي سگھن ٿيون....!

نوري ھن شھزور جون ڳالھيون ٻڌندي ھن جي اکين پر پرنڌڙ مچ پر ڪجھہ
لولڻ جي ڪوشش ڪندي رھي. ھن ايئن سمجھيو تہ اھي اکر وريام جي واتان نہ
رھن جي اندر مان پئي آيا، جن جيڪي ھن سوچيو پئي، تنھن کي اظھار جو روپ
لھي ويو ھو. ھن جي دل اھو بہ چيو تہ انھن لفظن کي چوڻ وارن گھايل گھايل چپن
ي ھو پنھنجا ھٿڙا گھمائي، کين يقين ڏياري تہ اھي ھن جي دل پر لھي ويا آھن..
ن بنان ڪنھن ارادي پنھنجا ھٿ وڌائي، وريام جي سنگھرن پر جڪڙيل ھٿن کي
بھلي ورتو ۽ پنھنجو منھن ھن ڏانھن ڪندي ڪجھہ چوڻ جي ڪوشش ڪئي.
ان مھل پھي ڪنيزن لوھ ڏيئي، کيس چڪي ورتو ۽ کيس ايئن چڪيندي
گيءَ ڏانھن وٺي ويون.

زندگي جي پري پري وري ڪنھن جي درد پري دانھن آئي، وريام کي حال پر
پتائي آندو. ھاڻ ھن جا ڪن انھن دانھن ۽ ڪوڪن ٻڌڻ تي ھري ويا ھئا، پر ڪا
ڪا دانھن اھڙي ايندي ھئي جو ھن جو روح بہ ڪنبي ويندو ھو. ھو پنھنجي
واسن جي مدد سان فقط اھو اندازو لڳائي سگھيو ھو تہ ھن تمھاني پر ڪيترائي
ديڃا ھئا. ڪن پر ھن وانگر نئيرن ۽ سنگھرن پر جڪڙيل اسير ھئا، جن کي
ڪڏھن بہ کوليو ڪونہ ويندو ھو. ڪن پر وري اھڙا ھئا، جن کي سندن بدن کان
اد ڪري ٻاھر وٺي ايندا ھئا، ۽ جڏھن واپس ايندا ھئا تہ اڪثر لاش ۽ مڙھ ھوندا
ٿا. ڪن تمھانن پر وري عقوبت خانا ۽ اڌيتگاھون ھيون، جتي ھر قسم جا ايذاء
ڏن جا انتظام ھئا. انھن مان رڪي رڪي اھڙيون تہ دل ڌاريندڙ رڙيون ۽ دانھون ھن
پر ڪنن تي پھچنديون ھيون، جو ھن کي ايئن محسوس ٿيندو ھو جن تہ انسانن
پر گھائي پر پيڙھيو ٿي ويو ۽ سندن عضون کي ھڪ ھڪ ڪري ڪپيو پئي ويو!
لن جي عقوبت گاھن جون ھن ڪنھن ڳالھيون ٻڌيون ھيون، پر ھت پھچي ھن

اهو ڀانيو ته اهي ٻڌل ڳالهيون ته ساڀيان جي مقابلي ۾ بنهه تهج هيون. سچ انهن کان وڌيڪ هيبتناڪ هو.

هن کي اها خبر ڪانه هئي ته آخر هن کي هت چو ۽ ڇالاءِ رکيو ويو هو. هن کي رڳو اها خبر هئي ته هن تي قيصر بيگ جي نينگرن ۽ نوريءَ کي ڪٽڻ جو الزام هو. پر پوءِ هن کي لاهور موڪلڻ جو ڪهڙو مقصد ٿي ٿي سگهيو. هن جي ان ڏوهه جي سزا ته مغل عامل، رستم بيگ به هن کي ڏيئي ٿي سگهيو. ڪنهن سنڌيءَ کي قاهي ڇاڙهڻ، هاڻيءَ جي پيرن ۾ لتاڙائڻ يا کيس گهاٽي ۾ پيڙائڻ رستم بيگ لاءِ عام رواجي روزاني معمول جي ڳالهه هئي. پوءِ هن پيري هنن کيس شهنشاهه هند اڳيان پيش ڪرڻ جو چو سوچيو آهي؟ ان ۾ مغل ڪهڙي سياست ڪيڏي رهيا هئا؟ هن اهو ته سمجهيو هو ته هنن کيس سانوڻ سمجهيو هو جنهن کي هو سنڌ ۾ بغاوتن جي منڍ مهارڙ سمجهندا هئا. پر جيڪڏهن هنن چواڻيءَ هو سانوڻ کي گرفتار ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا ته پوءِ سانوڻ کي جيئرو شهنشاهه اڳيان پيش ڪرڻ ۾ ڪهڙي سياست هئي؟ ڇا مغل ترخانن جي سياست ۽ سازشن کان ايترو ڊڄي ويا هئا جو هنن سنڌين کي سانوڻ جي ذريعي ترخانن خلاف اٿارڻ جو پئي سوچيو؟ ته ڇا رستم بيگ جي عملداريءَ جا ڏينهن اچي پورا ٿيا هئا، ۽ ترخان امير لاهور جي دربار ۾ هن خلاف ڪو خلم ٻارڻ ۾ گوڙ ڪئي ويا هئا؟

۽ سنڌ جو ڇا ٿيندو؟ سنڌ ۾ هيل جا اٿل آئي هئي، سابه هميشه جيان پاڻي جو ڦوٽو ثابت ٿيندي؟ سنڌين جي سمورين اٿلن کان هيءُ اٿل وڌيڪ منظم وڌيڪ وسيع ۽ وڌيڪ پائدار ٿي پائين. جو اها هيٺين سطح کان اٿي هئي. شاگردن ڪمين ڪاسبين ۽ پورهيتن مغلن کي للڪاريو هو ۽ اهي ٿي سڀ کان اڳ ۾ هئا منظم ويڙهاند وڙهڻ وارا جڏا ۽ ٽوليون. سانوڻ، جيوڻ جو ڪٽي، نوري سمي، علو پليجي، خير و شوري، شيرل مهاڻي. وارا همراھ به هن اٿل تي حيران هئا، ۽ سانوڻ جي صلاح سان سڄي سنڌ ۾ ڪا هڪ. هڪاڻي ڪرڻ لاءِ رٿابندي ڪري رهيا هئا. هيلوڪي اٿل ٺاهي شورش ڪانه هئي، آزاديءَ جي جنگ هئي. سنڌ جو آزاديءَ جي جنگ جا ساڻياها هئا، ۽ هو هت مغلن جي بنديخاني ۾ پنهنجي عقا جي انداڻيءَ جي ڪري سنگمرن ۾ سلهاڙيل هو! شرمساريءَ جي احساس کان ه

جي اکين ۾ لڙڪ لڙي آيا: ”منهنجي جيگل جو مان مٿاهون ڪرڻ جو وقت آيو ۽ آءٌ پنهنجي عقلمنديءَ جي عيوض هت ايئن اجايو سور چرندو مري ويندس!“ هن ڏاڍيان چئي ڏنو.

هن کي وري نوري ياد آئي: ۽ هو پنهنجي جذبن جو چيد ڪرڻ لڳو. هن جئن تي سوچيو تئن سندس ڪاوڙ وڌندي ٿي ويئي. پنهنجي ڪمزوريءَ تي، پنهنجي بي عقليءَ تي، پنهنجي جذباتيت تي! جيڪڏهن هن کي نوري نظر نه اچي ها ته ڇا جيڪا سياست هن جي هن حالت جي ذميدار هئي، سا هن کي پٺلائي سگهي ها! سنڌ جون الائي ڪيتريون ٿوريون ترخانن ۽ مغلن جي هوس ۽ ظلم جو شڪار ٿي ويون، ۽ سندن نالو نشان به باقي نه رهيو. پوءِ هن چواهو جو ڪم ڪنيو؟ ان ۾ هن جا پنهنجا ذاتي احساس ۽ شخصي جذبا ته ذميدار ڪونه هئا؟ هن جي دل هزاران کان انڪار ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي رهي، پر سندس ذهن جي هڪڙي ڪُنڊ ۾ ميار منهن ڪڍي هن کي چيڙائيندي رهي. ڇا نوري سنڌ کان مٿاهين هئي، جو منهنجي ذهن مون کي پٺلائي ڇڏيو.... ۽ پوءِ هن کي وري نوريءَ جي اها صورت ياد اچي ويئي، جيڪا هن مرزا شاه رخ جي حويليءَ ۾ ڏٺي هئي! ڪائنات جو سمورو حسن، ۽ ان حسن جي پس منظر ۾ هن جي گچيءَ جو رتاييل ڳاڙهو ڳاڙهو زخمر هن جي اکين اڳيان نچڻ لڳو. ۽ عين ان وقت سنڌ جو تصور هن جي روح مان نروار ٿيو. ڪائنات جو سمورو حسن به سنڌ اڳيان تهج هو ڪجهه ڪين هو. سنڌ ڇا نوريءَ کان گهٽ گهايل هئي؟ ڇا سنڌ نوريءَ کان گهٽ مظلوم هئي؟ ڇا سنڌ نوريءَ کان گهٽ باندي هئي؟ پوءِ هن جي جذبن هن کي چوپٽيلايو؟ لڙڪ هن جي اکين کي پوسرائيندا رهيا، ۽ هو سڌڪا پري روئڻ لڳو! هن جي روح جو ايڏا، هن جي لڱن جي ايڏا، تي چائنسجي ويو ۽ هن وڏي سڌ چيو: ”نه نه ايئن ڪونهي. سنڌ تان هزارين ٿوريون قربان، سنڌ تان سوين وريار صدقي! الله سائين، مون کي هيئن نه مارجانءِ جو آءٌ سنڌ جا وڻ به ڏسي نه سگهان! مون کي سنڌ جي مٽيءَ ۾ مرهجانءِ ته جئن پنهنجي جيگل جي جھول ۾ مڪرات سولي ٿئي!“

ٻيو آڙو آسمان به ڌارين جيان اوڀرو لڳندو آهي: بلڪل ايئن جيئن ماڻهو ته سڀ ماڻهن جهڙا برابر آهن پر سنڌي ماڻهو هر ٻئي ماڻهوءَ کان نرالو آهي. هن جي جوڙجڪ ۾ الائي جي الله سائينءَ ڪهڙي جوڙجڪي آهي جو سنڌي پري کان پڌرو اها رڳو معائنن جي ڳالهه ڪانهي. اها رڳو هن جي ٻوليءَ جي ڳالهه به ڪانهي. ٻي سنڌيءَ جي من جي اوجر چڻ هن جي منهن ۾ بهڪڻ لڳندي آهي. جيئن ڪنهن ابهر ۾ معصوميت جرڪڻ لڳندي آهي. نوريءَ کي وريام جو منهن ياد اچي ويو ايڏائين جي اولڙي ۾ هن ايئن سمجهيو هو ته ان مُک ۾ اهو سڀ ڪجهه هو جيڪو هن هميشه پنهنجي تصور ۾ اڳڪٿيو هو: معصوميت سونهن، دليري ۽ صاف دلي هن وري آسمان ڏانهن نهاريو: ڏاکڻي ڪنڊ ۾ تارن جو هڪ جمڳتو ڪڏهن جهڪو ٿي ٿي ويو ته ڪڏهن وڌيڪ روشن ٿي جرڪڻ ٿي لڳو. ڪا گهڙي هو وشال آڪاس ۾ ڪجهه ڳوليندي رهي. ۽ پوءِ هن چيو: ”هو ڏس: او هو هن تاري هيٺ منهنجو وطن آهي، منهنجا مارو آهن!“

”سائڻ، اهو تون ڪيئن ٿي چئين ته انهيءَ تاري هيٺ تنهنجو وطن هوندو؟“
 قيصر بيگ جي ڪنيز هن کي عجب جي نظرن سان ڏٺو. قيصر بيگ جون ٻانهيون هن سان گڏجي آيون هيون. پهرين ته هوءِ به هنن جهڙي ڪنيز هئي، ۽ ٻي ڪنيزن هن سان بنهه پنهنجائپ وارو سلوڪ ڪيو هو ۽ هڪ ٻئي جي ڏکڻ سور ۾ پائيوار ٿيون هيون. پر جڏهن کان هنن کي ٻڌايو ويو هو ته نوريءَ کي شهنشاهه جي حرم ۾ سوکڙيءَ طور موڪليو پيو وڃي، ۽ ٻه ٻيون چڻيون هن سان گڏجن وينديون، ۽ هن جي ڪنيزن طور ڪم ڪنديون، تڏهن کان هنن نوريءَ سان بنهه مختلف سلوڪ ڪرڻ شروع ڪري ڏنو. کيس ”سائڻ“ جو لقب ڏيئي ته سڏيائون. ڪن سنڌي نه ڄاڻندڙ ڪنيزن ته هن کي ”خانم“ به سڏڻ شروع ڪيو.

هو. هونئن جو پنهنجي دردن جا داستان کولي بيان ڪرڻ ويهي رهيون هيون. هاڻي هن سان ڳالهائڻ جون به رواندار ڪونه هيون. هن کي پاڻ سمجهه ۾ نٿي آيو ته اهو ويڇو ڪيئن ۽ ڇو پيدا ٿي پيو هو ۽ هن اکين ۾ ڳوڙها آڻي کائڻ پڇيو هو:

”اديون، مون کي گهٽ ۾ گهٽ ٻڌايو ته سمي ته مون ڪهڙو ڏوهه ڪيو آهي، جواوهان مون سان اهو ورتاءُ شروع ڪري ڏنو آهي؟“

پهرين ته ڪنهن به جواب ڪونه ڏنو پوءِ هڪڙيءَ چيو: ”اسان ڪنيزن کان ڪا خطا ٿي هجي ته اسان کي معاف ڪجو! سانئڙ!“

”وري به اها“ سانئڙ! ”اوهان ته مونکي پڻيپو آچيو هو. پينر ايشن ڪنديون آهن؟“ نوريءَ کان سڏ ڪون ڪري ويو.

پنهي ڪنيزن کي الائي ڇا ٿي ويو. هڪ ئي وقت پنهي چڻين کڻي کيس پاڪر ۾ پريو ۽ پاڻ به سڏ ڪندي چيائون: ”مٺي، تون ساڳي مورڪ جي مورڪ آهين! هاڻ تون شهنشاهه هند جي حرم لاءِ سوغات آهين، ۽ تون اسان جي سانئڙ بڻجي ويئي آهين. توکي ياد آهي ته اسان توکي چيو هو ته جيڪڏهن توکي شهنشاهه لاءِ سوکڙي طور موڪليائون ته پوءِ تون رستم بيگ جهڙي بگهڙ جي چنبي کان بچي وينديئن. توکي خبر ڪانهي ته الله سائين توتي ڪيڏو نه وڏو احسان ڪيو آهي!“

”مون نصيب ڦٽيءَ جي لاءِ ته ڪو فرق ڪونهي. رستم بيگ جي ٻانهي ٿي گذاريان يا قيصر بيگ جي يا وري جنهن کي اوهين شهنشاهه ٿيون چئو. آءٌ پنهنجي مارن کان پري ماريءَ وانگر ڪوٽ ۾ قابو هونديس. ڪوٽ ڪهڙو به هجي، آءٌ ته اهائي باندي ٿي رهنديس!“ نوريءَ سڏ ڪندي چيو.

”نه چري، تون اهو تڏهن ٿي سمجهين جڏهن تو رستم بيگ جي حرم کي ۽ سندس ڪنيزن کي ڪونه ڏٺو آهي. اسان ڏٺو آهي، سو اسين سمجهي سگهون ٿيون ته خدا توتي ڪيڏو مهربان آهي!“ هڪڙي ڪنيز هن کي پاڻ کان جدا ڪندي چيو.

۽ پوءِ هن ست ڏيئي پنهنجو ڪفتان پنهنجي ڪلمن وٽان ڪيرائي ڇڏيو ۽ هن ڏانهن پٺ ڏيئي بيهي رهي. نوريءَ جيڪو ڏٺو تنهن هن کان پنهنجو حال ۽

ماضي گهڙيءَ لاءِ وسارائي ڇڏيو. ڪنيز جي گوڏن کان چيلھ تائين، ۽ خاص ڪري سندس ڇڏڻ ۽ ڏڏڻ تي ايترا ته ڪارا نيل هئا جو ڪنھن هن کي تل سيخن سان ويهي ڏنپ ڏنا هئا. انهن مان ڪي نيل اهڙا هئا جيڪي ڪٿان ڪٿان رتاييل هئا. اهي اهڙا هنڌ هئا جتي چمڙي ڦاٽي پوڻ تي ڪڙيون ٻڌجي ويون هيون وقت گذرڻ سان سڪي اُٿڙي ويون هيون. نوريءَ کي پنهنجي اکين تي اعتبار ئي ڪونه ٿي آيو: ڇا هڪڙو انسان ٻئي انسان تي، سو به ضعیف زال ذات تي اهڙو ظلم ڪري ٿي سگهيو. هن اُمالڪ ڪٿي ڪنيز کي پاڪر ۾ پريو ۽ سندس وارن ۾ منهن لڪائي اوچنگارون ڏيڻ لڳي.

”۽ جڏهن حضور مرزا صاحب پنهنجي چاٻڪ سان اسان کي نوازيندا هئا، تڏهن هُنن جي اها خواهش هوندي هئي ته..... ته..... اسين سور ۽ پيڙا کان رڙيون ڪرڻ بدران لذت ۽ فرحت جا شوڪارا پريون!“ هن اهي لفظ اهڙي طرح چيا، جنهن ۾ ڪوبه احساس ڪونه هو. نوريءَ کي رڳو اهو محسوس ٿيو ته هن جو زخمي جسم ڪن اندرين زلزلن جي ڪري سڄو ڌڙي رهيو هو. هوءَ ڳچ وقت هن کي پاڪر ۾ گرائيڻ پائيندي رهي. هن کي سمجهه ۾ نٿي آيو ته هن جي جسم جي انهن زلزلن کي ڪيئن مانو ڪري ۽ هن جي بي آواز مظلوميت جي روج کي ڪيئن چُپ ڪرائي.

”بس ڪر منهنجي پيٽ، بس ڪرا مون کي بخش ڪر جو مون توکي اهو ڪجهه ياد ڏياريو آهي، جنهن منهنجي روح کي رنجايو آهي ته توهان ته الائي ڪهڙي قيامت هوندي!“

”نوري منهنجي پيٽ، هاڻ سور سمسائي سمسائي اسان جا جذبا به مڏا ٿي ويا آهن: پنهنجي وطن کان ڏور پنهنجن مٿن عزيزن قريبن کان پريه اسين فقط اندر ئي اندر ٽمڪون ۽ ڪڙهون ٿيون. تون ته پنهنجي وطن ۾ پنهنجن کان ايترو ويجهو هوندي به ايڏي ڏور آهين، ۽ تنهنجا گهاٽا به اڃا تازا تازا ۽ نوان نڪورا آهن، سو تنهنجي لاءِ اسان جو به هڏ ٿو ڪر ڪي.....!“ ڪنيز سندس اکين ۾ نهاريندي پاڻو مان چيو. ان پاڻو ۾ وري پنهنجا پٺ موٽي آئي هئي.

هي ڪنيز به هن جي کاڌي مٿي ڪري سندس منهن ۾ ٺهاري ڇڏيو: "خدا
 مثل ڪنهن به عورت کي حسن نه ڏي: جنهن دنيا ۾ اسين ساهه پيون ڪيون اُتي
 سونهن عذابين جو سبب بڻجي ٿي وڃي. رستو بيگ جي ڪوڙڪي مان نڪري
 تنهنجا پٽ ڪٿري توکي شهنشاهه جي حرم جي پيڇري ۾ قيد ڪرڻ لاءِ ٿا
 موڪلين. هي ڪا چتر ۽ چالاڪ عورت هجي ها ته هوند خوشيءَ ۾ ڪانه ماڻي ها
 ۽ راج راڻي ٿيڻ جا سڀا ڏسڻ لڳي ها. پر تون..... تون ته اُتي به روئي روئي پنهنجو
 جيءَ جهوري وجهندي ٿو. تون پنهنجي نصيب آڏو مجبور آهين: اسين پنهنجي
 نصيب آڏو مجبور آهيون. پر اسان وٽ اهڙيون به آهن جن پنهنجو نصيب پاڻ
 خالقو آهي. اسان جي سنگلاخ وادين ۾ اڃ به اهڙيون عورتون آهن جيڪي
 پنهنجي زبان جي بدران خنجر جي نوڪ سان ڳالهائينديون آهن، جيڪي اڙنگ
 گهوڙن جي اگاڙيءَ پٺيءَ تي لانگ ورائي ظالمن سان دويدو مقابل ڪنديون آهن،
 ۽ جڏهن جياپي جي جنگ هارائڻ لڳنديون آهن، تڏهن ظالمن جي هٿ چڙهڻ
 بدران خنجر جي نوڪ پنهنجي چاتيءَ ۾ ٽنبي ڏينديون آهن..... هاڻي توکي
 فيصلو ڪرڻو آهي ته تون پنهنجو نصيب پاڻ خالقيندي ٿو يا پاڻ کي، اسان وانگر،
 ٺلهو مردارن وانگر جيئرو رهي، پاڻ کي نصيب جي حوالي ڪري ڇڏيندي ٿو!"

نوري يادگيرين جي انهيءَ ڏنڌ مان موٽي آئي، ۽ شڪايتي انداز ۾ چيائين: "تو وري مون کي سانئڻ سڏيو؟"

ٻانهي گهڙيءَ لاءِ ماڻ ٿي ويئي. پوءِ هيڏي هوڏي ڏسي چيائين: "مون توکي اڳ
 به سمجهايو آهي. هيءُ مغل محل آهي، جتي پتين کي به ڪن ٿيندا آهن. هت پاڻ
 تي به اعتبار ڪرڻ جو ڪاٽو آهي. ان ڪري تنهنجيءَ ۽ اسان جي به سلامتي
 انهيءَ ۾ آهي ته اسين ٻاهرين طور اهڙي ڏيکاءَ ڏيون ته تون اسان جي سانئڻ آهين،
 ۽ اسين تنهنجون ڪنيزون!"

۽ پوءِ هن کي ٻانهن کان وٺي آڻي پلنگ تي وهاريائين. "هاڻ ٻڌاءِ ته توهان
 ڪيئن سمجهيو ته انهيءَ تاري هيٺ تنهنجو وطن هوندو.....؟" هن نوريءَ کي
 چيڙيندي چيو.

”بس، ايئن ئي چيمر. هيڏي ساري ڪاري ڌارئين آسمان ۾ انهيءَ تاري ۾ ئي جوت هئي. ايئن پانير ته ان تاري جي جوت منهنجي ڌرتيءَ، منهنجي ديس سنڌ جو اولڙو هجي ته به شڪ ناهي. نه ته هيترا سارا تارا ايئن ايترا اونڊاها ڪيئن هجن ها!“

پانهي حيرت مان هن کي ڏسندي رهي. هن جو سنڌين سان گهٽ واسطو پيو هو پر جڏهن به هوءَ ڪنهن سنڌيءَ سان ملي هئي، تڏهن هن اهو محسوس ڪيو هو ته اچن اوجرن ماڻهن سان ملي هئي، ۽ لاشڪ اها اوجر ۽ شفاف روشني ماڻهن ۾ سنڌن ڌرتيءَ کان ڪين ملي هئي. نوريءَ جي اچڻ کان پوءِ ته هن کي هڪاري يقين ٿي ويو هو ته سنڌ جي ڌرتيءَ کي خدا ڪا اهڙي خصوصيت عطا ڪئي هئي جو ان جا ماڻهو هن جا ايڏا اچا اجرا هئا، ۽ شڪلين ۾ به هن اڃا تائين ڪو ماڻهو ڪو جهڙو ڪونه ڏٺو هو. جيڪڏهن ڪنهن جو رنگ ڪارسرو هو تڏهن به سندس منهن ۾ ڪا اهڙي مٺيا هئي جو هن جو اجر هن ۾ پيو جر ڪندو هو!

”پلا، اهو ته ٻڌاء ته تنهنجو هو سنڌي ڳيرو..... ڇا نالو ٻڌايو هيئي، ها، وريام اهو پلا ڪهڙي تاري هيٺ هوندو؟“ هن وري به کيس چيڙيندي چيو.

گهڙيءَ لاءِ نوريءَ جي اکين ۾ هڪ اهڙو رنگ آيو جنهن ۾ حياءَ، حجاب مان گڏ هڪ خوشيءَ جو ليا ڪو هو. پر پيءُ گهڙيءَ هن جي اکين ۾ اڻاهه ڏک لهي آيو. هوءَ ڄڻ سڄي ڪومائجي ويئي، ۽ ٿڌو شوڪارو پريندي چيائين: ”الائي ڪٿي هوندو؟ الائجي هن سان ڇا ڪيو هوندائون؟ تو ته ڏٺو هو ته هن کي ڪيئن کڻي سنگهرن ۾ سوگهو ڪيو هئائون.....! الله سائين، رڳو هڪڙو پيرو هن کي ڏسان، پوءِ پسامه پورا ٿين ته هن تان گهوريس!“

پانهيءَ وري کڻي پاڪر وڌس، ۽ نوري هن جي چاٽيءَ ۾ منهن وجهي ڪيترو وقت سڏڪندي رهي.

اوچتو ٻاهر ٽڪڙن ٽڪڙن قدمن جو آواز ٻڌي ٻئي چرڪجي اُٿي بيهي رهيون. ٻه ديوقامت خواجه سرا دروازو کولي، هڪڙو هڪڙي پاسي، ٻيو ٻئي پاسي ٿي بيهي رهيو. سنڌن هٿ ڪمر بندن ۾ آبنوسي خنجرن جي ملين تي هئا، ۽ پوءِ واچوڙي وانگر، ملڪءَ هند نورجهان جي خاص پانهي، اندر هلي آئي.

”ملڪء عالم ملڪء هند جن سنڌي ڪنيز کي عزت بخشڻ لاءِ تشریف فرمائي رهيون آهن!“

نوريءَ جي ڪنيز ته هڪدم فرش تي سجدي ۾ وڃائجي ويئي. نوريءَ کي سمجھ ۾ نه آيو ته هوءَ ڇا ڪري حبشين کي ڏسي هن جو سامهه اڳي ئي سڪي ويو هو. هوءَ ڪنهن بت وانگر اُتي ئي بيٺي رهي. هن زائفان کي جيڪا پوشاڪ پيل هئي، تنهن جي جرڪي هن جي اکين کي ڄڻ ڪپرو ڪري ڇڏيو. هن کي نهايت زرق برق پر نهايت شفاف ريشمي ملل جو ڊگهو پهراڻ پيل هو جنهن مان هن جو هر انگ صاف نظر پئي آيو: فقط چيلم ۾ ٻڌل هيرن جواهرن سان سان جڙيل ڪمريند وارو جسر نظر اُڪونه ٿي آيو. هوءَ ايترو تڪڙو اندر آئي هئي، جو ڄڻ واچوڙا پاڻ سان کڻي آئي هئي، ۽ انهيءَ واچوڙي ۾ هن جا اُرهه ايئن دمڪي رهيا هئا ڄڻ ڪبوتر اڏامڻ لاءِ پَر سوئي رهيا هئا. هوءَ انهيءَ اُرهه ۽ اُرهه کان هيٺ ڏسندي پنهنجي دل ۾ ڀنواڻيون پونديون محسوس ڪندي رهي. هن کي يقين ٿي ويو ته جيڪڏهن هن ڪنهن شيءِ کي نه جهليو ته هوءَ اُتي ئي ٽمڪو ڪري ڪري پوندي هن قيصر بيگ جي خانم کي به زرق برق پوشاڪن ۾ ڏٺو هو پر هي نظارو هن جي تصور کان به گهڻو اڳتي هو.

اوچتو چئن ڪنيزن جي وچ ۾ هڪڙي قداور مائي، مٿي تي ڇت پهريو هوريان هوريان اندر داخل ٿي. ڪنيزن نورجهان بيگم لاءِ هن کي جيڪي ڪجهه ٻڌايو هو سو هن ساڀيان اڳيان بند تهج برابر هو. ڇت جي پلوري هيرن جواهرن هن جي منهن کي اهڙو تهيج ۽ تجلو ٿي ڏنو جو ڄڻ ته هن جو منهن مشعل وانگر پئي ٻريو. هن جي ڊگهي ڳچي به هيرن جي هارن سان جهنجمي پئي هئي. ريشم جي لباس جي ڇتي ڇتي تي اهڙن موتين جو ڀرت ڀريل هو جيڪو اکين ۾ گهرندو ٿي ويو. پر جنهن ڳالهه نوريءَ کي چرڪائي وڌو سي هن جون اکيون هيون. هن ايتريون خوبصورت ۽ سميون اکيون ڪڏهن به نه ڏٺيون هيون. پر انهن ۾ رڳو خوبصورتي ۽ سونهن ڪانه هئي: انهن ۾ هڪ اهڙي چمڪ هئي جا ڪنهن شڪاري پکيءَ ۾ هوندي آهي. ان چمڪ ۾ شڪار جي بيوسيءَ تي سوڀ جو رنگ هو. ان ۾ زخمي چيتي واري رتو رت جلالي ڪيفيت هئي. هن کي اهي اکيون

ڏاڏيون وڻيون پر ساڳئي وقت انهن اکين کان هن کي بي انتها خوف محسوس ٿيڻ لڳو ۽ هوءِ هلڪي واءِ ۾ لرزندڙ ٻن وانگر ٽڙڪڻ لڳي.

ملڪ جي هڪڙي ٻانهيءَ هن کي ڪو اشارو ڪيو پر هوءِ ان اشاري کي پنهنجي نه سمجهي سگهي. سندس پنهنجي ڪنڀر جيڪا سجدي مان اُٿي هن کي چيو: ”مون وانگر جھڪي ملڪءِ هندي قلمن ۾ وڃائجي وڃ!“

ملڪ نورجهان ڪنڀر ڏانهن ڏسندي چيو: ”تو هن کي سندس زبان ۾ ڇا چيو؟“

ڪنڀر ڪنڌ هيٺ ڪندي فارسيءَ ۾ چيو: ”قربان وڃان، مون کيس چيو ته سجده ريز ٿي ملڪءِ عالم جي قلم بوسي ڪري!“

”هون.....!“ نورجهان ڪنڌ جي جنبش سان هن کي هٿ جو اشارو ڪري اڳتي وڌي آئي.

نوريءَ جي کاڌيءَ کي پنهنجي آڱر سان مٿي کڻي ڪا گهڙي هن جي ڊنل هرڻيءَ جهڙين اکين ۾ نهاريندي رهي. پوءِ ٿورو هٽي، هن جي سموري سراپا کي ڏٺو.

”هيءَ واقعي غضب جي حسين نينگري آهي!“ ملڪ پڻ ڪيو.

”اوهان جي ته قلمن جي خاڪ ۾ برابر به ڪانهي!“ ڪنڀر ڪنڌ مٿي کڻي کان سواءِ چيو.

”هن کان پڇ ته هوءِ خوش آهي شاهي حرم ۾ داخل ٿيڻ تي!“

ڪنڀر نوريءَ کي ساڳي ڳالهه سنڌيءَ ۾ چئي ته نوري اچي سڏڪن ۾ پئي.

باهه لڳي شاهي حرم کي، شل زمين مون کي جاءِ ڏي ته آءُ ان ۾ غرق ٿي وڃان.....!“

ڪنڀر ترجمو ڪندي چيو: ”چوي ٿي ته ملڪ عالم جي قلمن ۾ جاءِ ملي ته ان کان وڌيڪ ٻي ڪهڙي خوشبختي ٿي ٿي سگهي!“

نورجهان هلڪو ٽمڪ ڏنو. ”تو کي ڪوڙ ڳالهائڻ نٿو اچي. اسين هن جي سڏڪن مان ئي سندس دل جو حال ڄاڻي ويون آهيون. هيءُ حُسن ترڪ يا مغل حُسن ڪونهي جيڪو آسمانن ڏانهن اُڏامن گهرندو آهي. هيءُ حُسن اهڙو حُسن آهي جيڪو پنهنجي مٿيءَ ۾ مان گهرندو آهي..... تون اسان سان اچ!“

جهڙي طرح واچوڙي وانگر هو آيون. تنهن ئي وري واچوڙي وانگر هو هليون ويون. دروازي کان ٻاهر نڪري نورجهان پنهنجي هڪڙي آگر مان هڪڙي منڊي لاهي ڪنيز کي ڏيندي چيو: ”هيءَ پاڻ وٽ رک. ماه بيگم باقي تون هن کي سمجهائي ڇڏج. پر سڀڪم ڪجو قبل، عالم تي ڀروسو ڪونهي ته ڪيڏيءَ محل کين هيءَ جنت جو ميو وڌيڪ پئجي وڃي.....!“

ڪنيز وري سجدي ۾ ڪري پئي. نورجهان جي وڃڻ کان پوءِ ماه بيگم ملڪ جي خاص ڪنيز هن کي ڳچ وقت ڪي ڳالهيون سمجهائيندي رهي.

۱۹۹۹ جي رات اوندهه کان به وڌيڪ پٺلائيندڙ هئي: هيٺ ڏنڌ هو ان کان
 ٿورو مٿي، مٿيءَ جو اڏو ڳاڙو شاهي ڪڪر ٿي نظر آيو ۽ ان کان به مٿي تارن تائين
 رات جي اصل اوندهه ٽهليل هئي، جنهن مان تارا نظر نه آيا ٿي، پر ايئن ٿي پانيو ته
 سندن روشني ڪنهن ڪوڙڪي پر گرفتار هئي، ۽ رڪي رڪي ٿي منهن ڪڍيائين.
 جيستائين نظر ٿي ويئي، تيستائين اوندهه جا مختلف چانورا ٿي نظر آيا، ڇڻ
 اوندهه کي به پنهنجو ڪو جسم هو جو آسمان پر مٿي ۽ منهن پر ابتو تنگيل هو.
 شايد رات ۽ اوندهه جي ڪردار جو اهو اولڙو لاهوري ماڻهن جي پنهنجي ڪردار پر
 به هو: ٻاهر هڪڙو اندر ٻيو، پنهنجن سان هڪڙو ڌارين سان ٻيو، پنهنجي ٿي اندر
 واري سان هڪڙو پر ٻاهريون ٻيو ٻيو!

”يڙ، ههڙي رات ته نه ڏٺيسون، نه ٻڌيسون!“ ڏاٽر ڏني پنهنجي منهن پٽڪندي

چيو.

”ڏاٽر ڏنا، ظلم جون راتيون اهڙيون بد صورتون نه هونديون ته ٻيون ڪهڙيون
 هونديون!“ جانوءَ سندس سر وٺايو.

”ادل، شڪر ڪر جو هي ڏنڌ آهي، نه ته هيستائين ٻن چئن چونڪين سان ته
 مامرو ڪرڻو پوي ها!“ دوسوءَ پنهنجا هٿيار سنڀاليندي چيو.

”سو ته ڏسي وٺون ها، پر هاڻ هن اجگر جهڙي ڪوٽ جو دروازو ڪيئن
 کلندو؟“ جيون ڇڻ پنهنجي پاڻ کان سوال پڇيو.

”دروازو کلڻ ته ڏاڍو ڏکيو آهي. پر ڪوٽ جي پريٽين پر، لشڪرين جو هڪڙو
 مورچو ٺهيل آهي. هيٺ دريا پر پيڙيون بيٺل آهن. لاشڪه مغلن پنهنجي ڪن
 خاص مقصدن لاءِ اهو مورچو ٺاهيو آهي ته جيئن ڪنهن کي پڇاڻڻ پر سولائي ٿئي.

يا شايد ٺاهيو ٿي اسان لاءِ اٿن. سواچو مون سان: آءُ سڄو واءُ سواءِ وٺي ويو آهيان!“
جڪري پنهنجون ڪانيون ۽ سرائيون گيدي ۾ رکندي چيو.

ڪوٽ ڪافي وڏو هو. جڏهن ڦري آيا، تڏهن ڏٺو ته ۾ مورچي جا بُرج به ايئن ئي
پانيا جن ڪي ماڻهو ٻانهون مٿي ڪريو پيا آهن. جڪري چيلم مان رسو کولي،
سرڪسائي ٺاهي اُچل ڏني. سرڪسائي هڪڙي ڪنگري ۾ سوگهي ٿي ويئي.
هن پنهنجي همرهن کي ترسڻ جو اشارو ڏيئي، فصيل تي بانٻڙا پائي ايئن چڙهي
ويو جن ته اها هن جي روزاني ڪرت هئي. ڪوٽ جو ڪنگرو اورانگهي، هو بنا
آواز مورچي جي پٺيان لهي پيو ۽ ڏيڍيءَ جي اوٽ وٺي بيهي رهيو. ڪل چار
پهريدار هئا. ٻه جڻا هڪڙي پاسي، ٻه جڻا ٻئي پاسي چونڪي ڏيئي رهيا هئا: موت
۾ چارئي جڻا مورچي جي دوچتئيءَ وٽ، هڪٻئي کي ڏسي، بند مٿ پنهنجي سيني
تي رکي، سلام ڪري وري پنهنجي چونڪيءَ تي هليا ٿي ويا.

هو چپ اوندهه ۾ لهي پيو: اڳيان ويندڙ سپاهين جي پويان پهچي، ٻنهي هٿن ۾
خنجر جهلي آيا ڪيا: ٻنهي لشڪرين جي ڪلهي ۽ گچيءَ جي ڪوري ماس ۾
خنجر ڪنوڻ وانگر لڳي ويا! ٻئي جڻا ريم ڪري ڪپيل بند جيان سڌا ٿي سڌا
پٺيءَ ۾ اچي ڪريا، ۽ اُتي ئي ڪنل ڪبو تر وانگر ڦٽڪي ڦٽڪي ٿڌا ٿي ويا. هن
ڇڪ ڏيئي، خنجر ڪڍي ورتا، ۽ ٻين ٻن سپاهين طرف هلڻ لڳو. پنهنجي ساٿين
جي ريم ٻڌي ٻئي لشڪري پنهنجي چڪر پوري ڪرڻ کان اڳ تڪڙا تڪڙا
موت ٻئي آيا. اڃا جڪري کان ويهارو قدم تي هئا ته جڪري سرائي وات ۾ وجهي
ڦوڪ ڏني: هڪڙي ۽ پوءِ ٻي. ٻئي لشڪري پنهنجي پنهنجي اک وڃائي، اک مان
سمنون تير ڪڍڻ جي ڪوشش ۾ ڏانهن ڪرڻ ويهي رهيا. جڪري جو هٿ به پيرا
مٿي ڪڍيو ۽ ٻئي ٿڌا ٿي ويا. هن وري به ڇڪ ڏيئي پنهنجا تير سندن اکين مان
ڪڍي ورتا. پوءِ ڏيرج سان هلندي هن اچي رسيءَ کي هلڪي ڇڪ ڏني.

اشارو ملندي ئي سمورا همرام رسيءَ جي مدد سان مٿي پهچي ويا. جڪري رسو
ويڙهي وري چيلم سان ڪمر بند ۾ هڻي ڇڏيو.
”هاڻ ڪيڏانهن؟“ ڏاٽر ڏني جڪري کان پڇيو.

”هيٺ! هن پيجري مان ڀانئجي ٿو ته هتان لهي لشڪري پنهنجي ڪمين گاهه پر ويندا هوندا، جتي هنن جا ٻيا همراھ پنهنجي چونڪيءَ جي واري لاءِ تيارِي ڪندا هوندا. منهنجو اندازو آهي ته ويهارو کن همراھن جو هوندو. اتي ئي ڪٿي، تمخانا شروع ٿيندا هوندا.....!“ جڪري ايشن چيو ڇڻ هو اڳي ئي اُتان ٿي آيو هو. پر هن رڳو جبلن جي غارن جي حساب تي ڏکيو هنيو هو.

هو ٽڪڙا ٽڪڙا هيٺ لهڻ لڳا. اوندهه پر لسن پٿرن جي ڏاڪن تان لهڻ به جان جو جوکو هو سو هو هٿ هٿ ۾ ڏيئي، آهستي آهستي هيٺ لهڻ لڳا. هنن جا حواس پھري سجاڳ هئا. سندن هڪڙو هٿ پنهنجي همراھ جي هٿ ۾ هو ته ٻيو هٿ خنجر جي مُنڙي تي هو: مڃاڻ ڪو.....!

جڏهن اڌ جيترا ڏاڪا لڌا ته ڏنڌ منجهان هنن هڪڙي وڏي فانوس جي پيلي پيلي روشني ڏني.

”هي ته شاهي فانوس ٻاريو وينا آهن. آهن به الائجي گهڻا ڇڻا؟“ جانوءَ چيو. ”هاڻي منهنجو وارو آهي، جانو!“ موليڏني پنهنجي پھراڻ مان هڪڙي دٻلي ڪڍي ان کي کوليندي چيو: ”ٻڌو هن مان چپتي پري هٿن ۾ چڱيءَ طرح هلي ڇڏيو ۽ پوءِ پنهي هٿن سان منهن کي به هڪ ڏيئي ڇڏيو. جيڏي مهل آءُ پنهنجي جادوگري ڏيکاريان ۽ چوڌاري دونهن ٿعلجي وڃي ته اوهان جا هٿ ۽ منهن بنهه انهيءَ فانوس وانگر چمڪڻ لڳندا. اهو انڪري ٿو چوان جو ايشن نه ٿئي اسين هڪ ٻئي جي خنجرن جو ٻڪ ٿي وڃون!“ موليڏني کين سمجهائي ڏيندي وري پنهنجي پھراڻ مان هڪ ڊگهو سِڱ ڪڍيو. اهو سِڱ ڪنهن ڪُنڍي مينهن جو ٿي ڏٺو. ان کي هڪڙي پاسي کان ڦوڪون ڏيڻ شروع ڪيائين ته گهڙيءَ کان پوءِ ان مان چڻنگون نڪرڻ لڳيون.

پوءِ هن هڪ دٻلي ڪڍي ان مان اچي اتي جهڙي ڪنهن شيءِ جون ٻه چار چپٽيون سِڱ جي منهن ۾ وڌيون. سِڱ اندر ٽڙڪاٽ ۽ چڻنگون نڪرڻ لڳيون ته هن ان کي فانوس ڏانھن اُچل ڏني. گهڙي نه گذري ته فانوس جي روشنيءَ کي ڇڻ ته ڪو جن پوت ڳمي ويو: ان جي بدران چوڌاري اچو اچو دونهن ٿعلجندو ويو ۽ ڏهاڪو مڙسن جو اٿوڙ ڇڻ ۽ ڪنگھڻ، ڪنگھڪارڻ ۽ اوڪارڻ جا آواز اچڻ لڳا.

هو تڪڙا تڪڙا هيٺ چونڪيءَ ۾ لهي پيا: ڄڻ مغلن جو موت پيلن هٿن ۽ پيلن منهن سان منجهن لهي پيو. مغلن رڳو پنهنجي سامهون پيلي منهن سان ڪو جسم ڏٺو ۽ اوچتو ڪو پيلو هٿ مٿي ڪڍيو ۽ خنجر بڻجي وڃڻ جيان ٿي ڪڙيو. هنن کي پڪ هئي ته هيءَ ڪا غيبت هئي جا مٿن اچي ڪڙڪي هئي. موت کان وڌيڪ هو انهيءَ غيبت جي ڊپ کان دانمون ڪرڻ لڳا. مرڻ کان به اڳي هنن جا هيٺان جنات جي ڊپ کان هڃي ويا، ۽ هنن کي بچاءَ ۾ پنهنجا هٿيار به ياد ڪونه آيا!

”يَر، هي ته ڪا ڪاسائيءَ واري ڪار ڪئي اٿئون!“ ڏاٽر ڏني ڪجهه لڳي ٿيندي چيو.

”۽ هنن جي چاچن مامن جو سنڌ ۾ ڪوس ڪيو سو ڪهڙي حساب ۾!“
جانو جو ڪٿي چڙ مان چيو.

”پر سنڌ جي مغلن جو حساب هنن کان وٺڻ مون کي به ڪونه ٿو آڻي!“
جڪري به شوڪارو پريندي چيو.

”ادل، پاڻ لشڪرين ۽ فوج جي سپاهين کي بَڪُ بڻايو آهي. هنن جي حاڪمن ته اسان جي معصومن، مسڪينن، بي پهچ نياڻين جي رت سان هٿ رنگيا آهن.....!“ جيون به ورچجي چيو.

”نهيو ڇڏيو انهن ڳالهين کي، اجهو ٿي فجر جي ٻانگ اچي ۽ سڄو ڪوٽ جاڳي پوندو.....“ ڏاٽر ڏني وري انساني جذبن کان حقيقتن جي ڪوٽ ۾ موٽي آيو. چونڪيءَ مان ٻاهر نڪتا ته سامهون ئي سامهون ته مخاني جو دروازو نظر آين. دروازو اڌ کليل هو ۽ هيٺ ويندڙ ڏاڪا صاف نظر ٿي آيا.

”توهين هيٺ هلو ته آءُ پنهنجي واپسيءَ جو ڪو بندوبست ڪري اچان. ڪوٽ جو مُڪ دروازو به شايد فجر جي ٻانگ تي کوليندا، ۽ پاڻ کي سواري به ضروري آهي!“ جانوءَ صلاح ڏني.

”آءُ به توسان گڏيو ٿو هلان. هڪڙي کان وري به ٻه چڱا!“ جيون صلاح هنيس.
”نه پاڻو اندر الائجي گهڻا پمريدار هجن، سو تون هنن سان هُج ته پلو. منهنجي ڳڻتي نه ڪر. گهوڙا کڻي مغلن جا هجن، ڏٺي آهي به سڃاڻن ٿا!“ جانوءَ

کلي چيو ۽ پنهنجي اندازي موجب گهوڙن جي ڪڙھ جي ڳولا ۾ هڪڙي پاسي
لھي پيو.

ڏاٽر ڏٺو ۽ سندس ساٿي تمخاني ۾ لھندا ويا پر ڏاڪا کڻن ٿي نہ.
”يٽر، متان هتي ڪا اهڙي گل تہ ڪانھي، جنھن سان ڪو دروازو کُلندو
هجي. ايترو هيٺ تہ تمخانو بہ ڪونہ ويندو آھي!“ هن کي ٻُڌ جي بت وارا تمخانا
ياد آيا.

”ڳالھ سچي ٿو ڪرين، هيٺ تہ رڳي اوندهه آھي، نہ آدر نہ آدر جي ذات.....!“
جڪري پھرين ڪاٻي پاسي ۽ پوءِ ساڄي پاسي ڀت ۾ هٿوراڙيون ڏيڻ شروع ڪيون:
”يٽر، ڏاڍي ڳالھ ٿي.....“ موليڏني هٿ هاريندي چيو.

”هلو تہ وري مٿي هلون: پڪ ٿي پڪ هن تمخاني جا گل پرزا مٿي چونڪي ۽
۾ هوندا!“ جڪري ڪجهه سوچيندي چيو.

جئن هو مٿي چڙھڻ لاءِ تڪڙو تڪڙو بہ بہ ڏاڪا مٿي چڙھيا، تہ هڪ دروازو
هڪ وڏو چيڪٽ ڪري بند ٿي ويو! ڏاڪن تي ٻاٽ اونداھي ڇانئجي ويئي!

ساموئيء جا پٽ، سنڌ جي تاريخ جيان، هر سنڌيءَ لاءِ هڪ عجيب چڪڙو ۽ هڪش جو ڪارڻ رهيا آهن: اهي ئي پٽ هئا، جتي سنڌين، عربن، تغلقن، بزنوين، غورين ۽ پوءِ ترڪن سان وڏا مامرا ۽ مقابلا ڪيا هئا. هت ڪوپن ۽ ڪونڊن ثابت ڪيو هو ته جيڪڏهن سنڌي پنهنجيءَ تي اچن، پنهنجا ويڇا بساري، فقط سنڌ جي ازلي ابدی رشتي ناتي پر به ته ٻارنهن بڻجي، وڙهن ته ڪوبه اريون هنن جي اڳيان بيهر ۽ مقابلو ڪرڻ جو سٺ ڪونه ساريندو. هت هر سنڌيءَ جي وڏڙن جا هڏا، هن ڌرتيءَ جي مٽيءَ کي مان ڏيئي، آزاديءَ جي گلن جو ان بڻيا هئا، هر سنڌيءَ جي بزرگن پنهنجي رت سان ريڄ ڏيئي، ايندڙ نسلن جي نوٽڪاري جا فصل اُپايا هئا. هن پٽ جي مٽيءَ جي سڳند پنهنجي متوالن کي ريان ٿي پڪاري وٺندي هئي. جڏهن به ڪو سنڌي واتهرڙو بڻجي هتان لنگهندو هو هن جا قدم اُتي بيهي ويندا هئا، سندس نرڙ پر ان مٽيءَ کي سجدي ڪرڻ جي رزو اُٿندي هئي، ۽ هو اُن مانائيتيءَ مٽيءَ مان لپ پري ڪا گهڙي ان پر گهوري ساريندو هو جڏهن ان پر آزاديءَ جي آهوتيءَ کي ڳوليندو هو. سندس اکين اڳيان اريخ جا اهي ورق ورنڊا هئا جن تي آزاديءَ لاءِ سنڌين پنهنجي رت سان اتهاڻي قلمبند ڪيو هو.

سانوڻ هڪڙي نظر ساموئيءَ جي آسمان تي وڌي ۽ ٻي نظر هن پنهنجن مراهن ۽ ساٿين جي لشڪر تي وڌي جيڪي هڪڙي ئي سڌ تي ڪٿان ڪٿان جهمي پمٽا هئا: سندن جسر تازن معارڪن ۽ راتاھن پر مليل گهاوڙن سان ڀينگاريل هئا، ۽ سندن روح هڪ ئي عبادت لاءِ سجده ريز هئا: سنڌ لاءِ سر ڏيڻ ي عبادت، سنڌ کي آزادي ڏيارڻ جي عبادت! تنبو ۽ خيما هئا جي آسمان جي ڪڙي ڪنڊ کان ٻي ڪنڊ تائين، سنڌ جي ٿر جي ڀٽن وانگر، سمنڊ سمان ٿي

پانيا. هن ايئن پانيو ته چڻ سنڌ جو آسمان به هنن جي آجيان ۽ مان ۾ هٿن سلامي
هو. هوا جا انهن خيالن ۾ هو ته پري کان گهوڙن جي ٽاٻڙ ٽاٻڙ جو گھڙيل آواز هنن جي
ڪن تي پيو. هاڻ هن جا ڪن اهڙا هري ويا هئا جو هن کي اڳي ئي ڀرون پئجي
ويندا هئا ته نياپو آئيندڙ پنهنجا هئا يا اوڀرا ۽ سندن نياپو خير جو هو يا نه هنن جي
خبر ورتن اصل نياپي کان گھڻو اڳ کيس ان نياپي بابت چٽائي ٿي چڏيو.

”جيئي سنڌ!“ ايندڙ همراهن وٽس پهچي سلام ورايو.

”سدا جيئي!“ سانوڻ پڻ ڪيو.

”سنگهار پاڻيءَ جا سلام پهچن.....!“ هڪڙي نوجوان اڳتي وڌندي چيو.

”ادل، تون تماچي ته ڪين آهين، شيرل جونينگر!“ سانوڻ به قدم اڳتي ايندي

چيو ۽ پوءِ هن کي سڃاڻيندي کيس پاڪر ۾ پري چڏيائين.

”اهو ساڳيو.....!“

سانوڻ سڀني سان پاڪر پاڻي مليو ۽ خوش خير عافيت کان پوءِ چيائين: ”پلا

ڪريو خبرون چارون.....!“

خبرون مڙئي خير. مغلن جا ويهارو بتيلا، هٿيارن سان ۽ توپن جي گولن سوة

اسان واري پٽن تائين پهتا هئا. ڪل چار سو کن لشڪري هئا. اسان جي همراهن

سنڌوءَ جي پيٽ ۾ هنن لاءِ جاءِ پيدا ڪري وڌي البت هن توپن ۽ سوڪن پالن ۽

ترارين کان سواءِ ٻيو هٿيار بچائي ڪونه سگهياسون. توپون ۽ گولا ڪاهي آي

آهيون. چاچي سنگهار ٿي چيو ته اهي هٿيڪا ڪري پهچايو: مڙئي ڪم اچي

ويندا. ٻيو مڙئي خير!“

سانوڻ ڪا گھڙي هن نوجوان کي گهوريندو رهيو. هن جي دل ۾ هن لاءِ اٿا

پيار اچي ويو ۽ هن وري وڌي ڪٿي کيس پاڪر وڌو.

”شيردل جي اولاد مان مون کي اهائي اميد هئي!“ هن کيس مني ڏيندي چيو.

”چڱو هاڻ موڪلائي ڪانهي!“ تماچي هن پيار کان مرڳو شذر ٿيڻ لڳو

هنن اڃا ته ڪا اهڙي ڳالهه ڪانه ڪئي هئي. جنهن تي سانوڻ جهڙو سرواڻ هو

جي واکاڻ ڪري

” ايئن ڪيئن ٿيندو؟ مانيءَ ٽڪر کائڻ پوءِ وري ڪچهري ڪبي..... نول،
 همراهن کي لنگر تي وٺي وڃ ته جيئن هنيانءَ سڄو ڪن. وهڻن کي به ڏاڻو ڏيو!“
 ” ڪچهريون پيون ٿينديون، پر ڪنهن پڪيءَ ٿي ٻوليو ته ڪجهه پيڙا پيا به
 لهوڙا پيا اچن، سوانهن جو به ڪو ٻلو ڪرڻو آهي!“ تماچيءَ سانوڻ جي اکين کان
 بچندي چيو.

” سنگهار پاڻهي انهن جو ٻلو ڪندو. توهان کي ٿڪ پيڇڻ کان سواءِ وڃڻ جي
 موڪل ڪانهي. پنهنجن وٽان بکيو موٽڻ هونئن ئي سٺو سوڻ ڪونه ٿيندو آهي!“
 تماچي ۽ سندس همراھ لاچار نول سان گڏجي لنگر ڏي روانا ٿيا. ٻه همراھ
 سندن گهوڙن کي ڏاڻو ڏيڻ لاءِ ڪاهي ويا. سانوڻ هنن کي ويندو ڏسي، دل ٿي دل ۾
 دعا ڪئي ته الله سائين، همڙا سرويچ شل سلامت رهن ته پوءِ پيڙا ٿي پار آهن.
 گذريل ٻن ڏينهن کان هن کي جتان ڪٿان اهي خبرون پهتيون، نه رڳو دريا مغلن
 جو قبرستان بڻجي ويو هو پر سنڌ ۾ جيڪي به لڪ ۽ لنگه هئا، اتان هن کي اهي
 ئي خبرون مليون ته اهي به مغلن جا مقام بڻجي رهيا هئا.

لاکن ۽ مھرن ملتان کان ايندڙ مغل فوج تي راتاها ڏيئي سندن سمورا گهٽ بند
 ڪري ڇڏيا هئا. بکر ۾ مورچي بند مغل لشڪر جڏهن هيٺ لٿو ته چاچڙن ۽ سھتن
 هنن کي پوئتي موٽائي ڇڏيو. جيڪي گهٽ بدلائي هيٺ لٿا ته کين شورن ۽ سومرن
 اهڙو سوگهو ڪيو جو قرآن ميڙ ڪري پنهنجي جان بچائي پوئين پير ويا. خود ئي
 جي آس پاس مغلن جي ڇانوڻين تي جوکين، جتن، سمن ۽ پليجن سڌا سنوان
 حملا ڪري باهيون ڏيئي، اڪوڙي ڇڏيو ۽ هو ٽولا ٽولا ٿي اچي ٺٽي سھڙيا هئا.
 جڏهن مغل چئن ئي پاسن کان هن شورش کان سراپجي ٺٽي پهتا، تڏهن پهريون
 ڀيرو رستم بيگ کي اهو احساس ٿيو ته هيل سنڌي کين ڪيڙ کان سواءِ ڪونه
 مڙندا. هن لاهور قاصد موڪليا، ۽ پاڻ سمورو لشڪر تيار ڪري سانوڻ سان سڌو
 منهن مقابل ٿيڻ جو تياريون ڪرڻ لڳو. جنگ جي نويت وڳي ته سنڌي به مورچي
 بند ٿي ويهي رهيا.

سانوڻ هڪ نظر پنهنجي ساٿ تي وڌي ٺٽي کان ساموئيءَ واري پنڌ ۾ هن کي
 اها پڪ هئي مغل ڍورا ڪونه ٿيندا جيسين کين ٻاهران ڪمڪ نه پهچي. ڍوري

جي مٿئين ڪپ تي مغلن پوري ساز سامان سان صف بندي ڪئي هئي. سانڍ پنهنجي سموري ساٿ کي چئن حصن ۾ ورهايو هو. ٻه حصا اهڙي طرح مورچي ۾ هئا، جو جيڪڏهن پٺيان حملو ٿئي ته ان لاءِ ٻه هٿيار رهن. اڳيان ٻه حصا اهڙي طرح ورهايا هئا جو جڏهن ويڙهه شروع ٿئي ته مغلن کي وچ ۾ ڪري وڙهه ۾ هن لاءِ وقت ڄڻ هڪ ئي هنڌ بيٺي رهيو هو. هن کي ڪنهن به سٽل ڪونه ڏٺو. ڏينهن رات جو فرق متڃي ويو هو. هن کي گرھ کائڻ جي به واندڪائي ڪانه هئي. هڪڙي چيڙي کان ٻئي چيڙي تائين هن جي ڪميت ائين ٿي آئي ويئي ڄڻ هڪ جو ساهه انهن ٻن چيڙن ۾ ورهايل هو. ساڄي کاٻي، ڏکڻ اتر، اولهه اوڀر جا سڌا ميسارجي ويا هئا: هن کي هر وقت اها اڻ ٽل هئي ته هر جڳي جا معنار الائجي پنهنجي ممرهن جي کاڌي پيئي ۽ آرام جو خيال رکن ٿا يا نه هو پاڻ مختلفا لنگرن تي وڃي بيهندو هو ۽ ممرهن کان کاڌي خوراڪ جون پڇاڻون ڪندو هڪ همراه ڪلي چوندا هئس: ڀانئجي ٿو ته سانوڻ جي پنهنجي لنگر ۾ هڏوپٽ رڌو ڪونهي، جو هيڏانهن هوڏانهن جهوتون پيو ڏئي!

جڏهن مغلن پهريون حملو ڪيو تڏهن ائين ٿي پايو ڄڻ ته ڌرتي ڏهڻ لڳ هئي. هزارين گهوڙا، جڏهن مظفر خان جي اڳواڻيءَ ۾ ڪنهن سمنڊ جي وير وانگر چڙهي آيا، تڏهن گهوڙيءَ لاءِ سانوڻ جي دل هڃندي ويئي: هن تربيت يافتہ ماڻه گهوڙي سوارن جي دستي جي اڳيان الائجي ڪيترا لشڪر هيٺ کان ٿي هڪجي پيش پيا هئا. گهوڙن جي سڻبن جي ٽاپڙ ٽاپڙ اهڙي ترتيب ۽ منظم نموني هڪ خوفناڪ گجگوڙ بڻجي ويئي، جو ائين ٿي پايو ڄڻ ته ڌرتيءَ جو هنيانءُ ڦاٽي تي هو. رڪي رڪي مغلن هڪ آواز ٿي نمر وڻي هنيو ڄڻ ته فتح اڳي ئي هنن جي تقدير ۾ لکيل هئي. سانوڻ جي ڪميت جا ڪن به انهيءَ آواز تي، ڪنهن کاٻي ڪڏهن ساڄي پئي ڦريا، ۽ سندس بدن ۾ هڪ عجيب هلچل ۽ اچل کي سان محسوس ڪندي سندس اڳچيءَ تي ٽٽڪيون هڻي، ماڻو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ڪميت کي شڪ نه پئي آيو.

جڏهن مغل دوري جي مٿئين ڪپ تان اڌ وڙهائجي هيٺ لهڻ لڳا، تڏهن سانوڻ هٿ مٿي کڻي ڪو اشارو ڪيو. هن جو هٿ اڇا مٿي ٿي هو ته کانپائين:

پٽ، پٽ جا هزارين آواز ايشن اٿيا ڄڻ ته سِرڻين جي شاهي لشڪر هڪ ئي وقت پڙڪو کائي اڏام لاءِ پنهنجون ڪنڀڙا ٽيون وڃائڻ شروع ڪيون هيون. ڪاٺياڻين مان ڳوڙهن جو مينهن مغل گهوڙيسوارن تي وسيو. تڏهن نه مغل لشڪري نڪي سندن گهوڙا انهيءَ لاءِ تيار هئا. سوين مغل اُچل کائي جئن ئي گهوڙن جي ڏنڊ طرف ٽڙيا. تنهن سندن گهوڙا به ڳوڙهن جي ڌڪ کان، اڳيان سُنڊ مٿي کڻي آيا ٿي ويا: پونين ٽنگن سندن ساٿ نه ڏنو ۽ هڪ ڊگهي ڊنل هٽڪار سان، پنهنجي سوار کي هيٺ اڇلائيندي پاڻ سنڀاليندي جئن پڙڪو کاڌائون ته پنهنجي ئي سوار کي چچريندا ويا. مغلن جي دانهن ۽ گهوڙن جي هٽڪار آسمان ۾ پڙاڏا وجهي ڇڏيا.

سانوڻ جي ٻئي اشاري تي، ٻه ٻه سو سنڌي گهوڙيسوار انهيءَ گهمسان ۾ پنهي پاسن کان لهي پيا: هنن جي هٿ ۾ فقط پالا هئا. ڪريل مغل اُٿن، تنهن کان اڳ پالا سندن نرڱهتن، ڇاتين يا پٺين کي ڌاريندا ويا. چچرجي نڪرندڙ انساني دانهن جا نوان پڙاڏا زخمي گهوڙن جي هٽڪارن سان ملي سموري مغل فوج کي اهو چٽاءُ ڏيندا ويا ته هيلوڪي ويڙهاند سندن آخري ويڙهاند هئي، ۽ هو وري سنڌين سان ڪڏهن مد مقابل ڪونه ٿيندا! مظفر خان پنهنجي بهترين تربيت يافتہ گهوڙيسوارن جي هن شاهي دستي جي ان شامت جي امڪان تي به ڪونه سوچيو هو. هن جيڪي به جنگيون وڙهيون هيون، تن ۾ هن جي انهيءَ دستي جو ڏهڪاءُ ئي ڪافي ثابت ٿيو هو. پر هيءُ شڪست هن جي سپهه سالاريءَ جي سموري ساک ٻهاري ويئي. ڪاوڙ ۽ شرمساريءَ مان هٿ مڙيندي هن پنهنجي مُک پيادل دستي کي اشارو ڪيو.

ان دستي جو هر مغل سپاهي پنهنجي خونخواري ۽ بهادريءَ لاءِ مشهور هو. هر هڪ سپاهي زرمه پوش هو: هڪڙي هٿ ۾ ڍال ۽ ٻئي هٿ ۾ تارار کڻي، هر سپاهي ٻئي سپاهيءَ سان ايشن قدم ملائي اڳتي وڌيو ڄڻ سڄي دستي جو هڪڙو ئي جسم هو جنهن هڪڙي ئي وقت تي هڪ ئي ٻر انگهه ٿي ڪٽي. سو سو سپاهين جي اڳيان سندن مهندار هو جنهن کي ڍال ته ساڳي هئي، پر سندس هٿ ۾ تارار جي بدران پالو هو.

مغل چئن صفن ۾ اڳتي وڌيا: هر صف ۾ سؤ سؤ سپاهين جا چار جڻا هئا. رڪي رڪي هنن هڪ ئي وقت نعرو ٿي هنيو: تيز ترڪ گامزن! تيز ترڪ گامزن! مغلن جي انهيءَ صف بنديءَ کان راجپوت، روهيلا ۽ پٺاڻ ايترو هيٺيل هوندا هئا جو انهن دستن کي ڏسندي ئي هو قلعن جا دروازا بند ڪري پنهنجو پاڻ محاصرو ڪرائي ويهندا هئا. سانوڻ هڪڙي نظر انهن صفن تي وڌي ۽ دل ٿي دل ۾ هڪ آرزو تري آيس ته جيڪڏهن سنڌي اها صف بندي سگهي پون ته هنن کي غلام بڻائڻ جي ڪنهن کي به همت ڪانه ٿيندي.

جڏهن مغلن ۽ سنڌين جي وچ ۾ ٽي سؤ کن وڪن جو مفاصلو رهجي ويو تڏهن مغلن جي رفتار ۾ تيزي اچي ويئي، ۽ هو اڳتي وڌڻ لاءِ ڊڪڻ لڳا. سانوڻ ڌڙڪندڙ دل سان مغلن کي ڪنهن باز وانگر نظر ۾ رکندو آيو ۽ عين اُن گهڙيءَ، جڏهن مغلن سندس مقرر ڪيل سنڌو ٽپيو تڏهن هن هٿ مٿي ڪٽي اشارو ڪيو. ميدان جي ٻنهي ڇيڙن تي بيٺل سنڌي شمسوارن هڪ ئي وقت پنهنجن گهوڙن کي هڪل ڪئي. گهوڙن جي پڇن ۾ ڊگها رسا ٻڌل هئا. جئن پوءِ تئن گهوڙن جي رفتار تيز ٿيندي ويئي، ۽ پوءِ مغلن کي ايئن محسوس ٿيو جڻ ته زمين هنن جي پيرن هيٺان ڪسڪندي ٿي ويئي. ڊگهيون شاهي توڙيون هنن جي پيرن هيٺان چڪجنديون ويون، ۽ مغل جييسين پاڻ سنڀالين ۽ سمجهن ته زمين ڪيئن سندن پيرن هيٺان ڪسڪڻ لڳي هئي، تنهن کان اڳ هو چئن پنجن پُرهين جيڏين ڪاهين ۾ ڪرندا ويا. ڪاهين جي تري ۾ تيرن کان به ٽڪا ستر پالن جيان ٽنبيل هئا: اهي ستر ڪرندڙ مغلن جي سترن، ڇڏن، چيلهين، ۽ پاسراڻين ۾ ڪپندا ويا. سندن دانهون ۽ ڇيٽون انهن ڪاهين مان ايئن اُٿيون جڻ ته قبرن ۾ مڙدا جاڳي رڙيون ڪرڻ لڳا هئا. عين اُن وقت سنڌي گهوڙيسوارن جا دستا ڪاهين ۾ ڪرڻ کان بچي ويل مغلن تي وڃ جيان اچي ڪڙڪيا. مغلن جا هوش اهڙا خطا ٿي ويا هئا، جو پنهنجي بچاءَ ۾ وڙهڻ بدران، هنن پوئتي موٽ کڏي ۽ پنهنجون سموريون روايتون وساري ڪٽي کڙين تي زور رکيو. انهيءَ پاڇ ۾ هنن پوئتي نهاريو به ڪين. نڪي سنڌين کين ڪا اهڙي محلت ڏني. مغل لڙاري جي سنگن جيان ڪرندا ويا. سمورو ميدان مغلن جي مڙهن ۽ لاشن سان اُٽجي ويو ۽ جڏهن آخري مغل ڪريو يا سنڌين جي مقرر

ڪيل سنڌي کي ٽپي ويو تڏهن سنڌين به پنهنجن گهوڙن جي واڳ ورائي، پوئتي
موت کاڌي

هڪڙي هڪڙي معنڊار سانوڻ کي پنهنجي پنهنجي دستي بابت حال احوال
ڏنو.

”منهنجا ويهارو کن همارو ڪري پيا، ڪجهه ڦٽجي پيا آهن.....!“ هڪڙي
معنڊار پنهنجي واري تي ڏڪارو ٿي چيو.

”ادل، پانيان ٿو ته تنهنجا ساٿي ڪجهه اُٻهرا هئا؛ پر خير، سنڌ تان صدقو
ليا.....!“ ٻئي همارو هن سان همدردي ڪندي چيو.

”ادل، پانيان ٿو ته مغل اڇوڪي رات وري اسان سان هٿ چراند ڪونه ڪندا!
ٻئي همارو ڳالهه کي نئون موڙ ڏيئي ڇڏيو.

”مظفر خان پنهنجي ڏاڙهيءَ ۾ چڪ وجهي، رستم بيگ جي اڳيان پنهنجي
ڪوتاهين جو اعتراف ڪندو هوندو ۽ رستم بيگ جي وات مان گف پئي وهندي
هوندي. هنن جو سمورو گهمندو ڊهي پيو آهي.....!“ هڪڙي ساٿيءَ پنهنجي راءِ ڏني.

”منهنجا مٺا، مغلن کي اڇوڪي ويڙهاند چرڪائي ڇڏيو آهي. ان ڪري هو
سڀاڻي وڌيڪ چالاڪيءَ ۽ نئين ترتيب سان حملو ڪندا. پانيان ٿو ته فجر جي
انگ وقت هو ڪو نئون حملو ڪندا.....!“ سانوڻ اهڙي نموني ڳالهه ڪئي جنهن جو
يندڙ حملي کي پنهنجي اکين سان ڏسي رهيو هو.

”پوءِ ڀلا ڪهڙي صلاح آهي؟“ هڪڙي همارو اُتساهه مان چيو. هن جو
سمورو منهن رت جي چنڊن سان رتائجي ويو هو.

”يارل، تون ٻنهي گهمرن ۾ وڙهيو آهين؛ تون ته ڀلائي ڪري وڃي ڪو ساهه
ٻٽ. فجر جو چونڪيءَ تي وري تنهنجي جڻي جو وارو به ته آهي.....!“ سانوڻ ڀاڀو
مان چيو.

”۽ ڍولڻ، تون به وڃي چيلم سڌي ڪر؛ تون به ٻنهي چڪرين ۾ هئين.....!“
”۽ بخشا تون به.....!“

پر سانوڻ جي ڳالهه کي سڀڪو لنوائيندو ويو. هنن کي خبر هئي ته سندن
سرواڻ راتين جون راتيون ڪونه ستو هو. ڍولڻ کان رهيو نه ٿيو. چيائين ”سانوڻ

پاڻو اسان کي چيلو منئين ڪرڻ جي صلاح ته ڏئين ٿو پر پنهنجو به ڪو خبر
اٿئي، ڪين نه؟“

”مون ڪهڙي ڪوڙ هڻي آهي؟ مٿان بيمو رڳو پئي ٿوئي لڳن
پريائير.....“ سانوڻ کلندي چيو.

”جيئين تون به گهڙي پهر آرام نه ڪندين، تيسين اسين به.....“ يارل ڪنڊ
ضدي ٻار وانگر چئي ڏنو.

سانوڻ ڪا گهڙي ماڻ ٿي ويو. پوءِ هڪ ڊگهو اونهو ساھ کڻي چيائين
ننڍون به پيا ڪندا سون. پر منهنجي ته مرضي آهي ته مغل فجر جو اسان ڏي اچ
اچو ڪي رات اسين سندن مهمان ٿيون.... منهنجا به سنڌ ويٺي ويٺي سُڪي
آهن!“

”آءُ به ائين ٿو چوان.....“ ڊولڻ اُچا ترو ٿي چيو.

”آءُ به چوڻ وارو هوس ته مغلن تي هڪڙو وار پيو به ٿئي!“ يارل به سُرو ٿايو.
پوءِ صلاح بيٺي ته سمهڻيءَ کان پوءِ مغلن تي ٻن پاسن کان راتاهو ڏج
سانوڻ مکيه چانوڻي جي پاسي، ۽ ڊولڻ جا دستا ان جي پئي پاسي جتي رسد گاه
گهوڙن جون ڪڙهيون هيون.

”چڱو هاڻي وڃي ڪجهه تازا توانا ٿيو. سمهڻيءَ کان پوءِ وري گڏباسون.....
سانوڻ اُٿندي چيو.

شاهي حرمسراڻن ۾ جڏهن رات ايندي هئي، ۽ هڪ هڪ ٿي فانوس ٻرندا هئا، تڏهن ڪنيزن ۽ ٻانهين جون دليون وسامڻ لڳنديون هيون. هنن کي اڳيان جبل جيڏي رات ڪاري راڪاس وانگر لڳندي هئي. هر ڪنهن کي گذريل رات جا چڪ ۽ چمنڊيون ياد اينديون هيون، ۽ سندن مائٽن انهيءَ تصور کان ٿي پوسرڻ لڳندو هو. الاڻجي ڪنهن جي شامت ايندي؟ جن شزادن کي ساقين سان پاڻ وندرائڻ جي غير هوندي هئي، انهن حرمين جون ٻانهيون وري به ڪجهه سامت ۾ هونديون هيون. پر انهن کي وري شزادين ۽ بيگمن جا سور مٽا پوندا هئا. اڪثر بيگمون ورهين جا ورهيه پنهنجي مڙسن سان ڪونه سمهنديون هيون. انهن مان ڪن لاءِ ڪنيزن کي ڪي اهڙا جوان ڳولي آڻيا پوندا هئا، جيڪي ڪجهه اشرفين ڪمائڻ خاطر ان لاءِ تيار هوندا هئا ته سندن اکين تي ڪاري پٽي ٻڌل هوندي ۽ رات گذرڻ کان پوءِ وري ان شهر جو منهن نه ڏسندا. پر مغلن ۾ چغلخوريءَ جي اهڙي وبا لعليل هئي جو ڪابه شزادي يا بيگم گهڻو ڳوٺ جو ڪم ڪرڻ لاءِ تيار نه ٿيندي هئي. اهڙي صورت ۾ ڪنيزن ۽ ٻانهن کي مردانا ڪپڙا پائي، شزادين سان سمهڻو پوندو هو ۽ سڄي رات باهه جي مچ ۾ ڪباب ٿيڻو پوندو هو.

پر اڄوڪي رات ٻين راتين کان مختلف هئي. سموريون ڪنيزون ۽ ٻانهيون، شزاديون، بيگمون ۽ اميرزاديون اڃ رات هار سينگار ۾ هڪٻئي کان سرسي حاصل ڪرڻ لاءِ آيون هيون، جواڻو شهنشاهه هند سنڌي ڪنيز وٽ اچڻو هو ۽ ملڪءِ عالم نورجهان بيگم جو اهو حڪم هو ته اڄوڪي رات شهنشاهه کي ايتري انگوري پيارڻي هئي، ۽ ايترو مصروف رکڻو هو جو شهنشاهه کي سنڌي ڪنيز جو وجود ئي وسري وڃي. اهو موقعو اهڙو هو هر ڪنيز ۽ ٻانهي، هر شزادي

۽ اميرزادي انهيءَ آسري کي اکين ۾ سجائي ڇڏيو ته شهنشاهه متان رات وٽس گذارڻ لاءِ ريجمي پوي

”هي اڃ هنن ٻانھين کي ڇا ٿيو آھي، جوايڏا ھار سينگار پيون ڪن؟“ نوريءَ معصوميت مان پڇيو.

”اڃ شهنشاهه کي ھت اچڻو آھي، توکي ڏسڻ ٿو اچي!“ ھن جي ڪنيز مختصر جواب ڏنو.

”آئي گھوڙا ٺٺيس!“ نوريءَ جي دل دھلجي ويئي. ٻانھيءَ ھن کي جيڪي ڳالھيون ٻڌايون ھيون، تنھن وقت کان ھن جي ھن جي مونجھ وڌندي ٿي ويئي. ھڪڙي پاسي وريام جي ڪا سڌ ڪانه ٿي پئي ته ڪھڙي حال ۾ آھي ته ٻئي پاسي اھو ڪٿڪو ته کيس صدقي جي پڪريءَ وانگر شهنشاهه اڳيان پيش ڪيو ويندو.

”منھنجو جي چيو مڃين ته آئي تون به ڪي ساڻ سوڻ ڪر، سانڻ! اھڙي تقدير ڪنھن پاڳ واريءَ جي ھوندي آھي، جو تخت ڏئي ھن وٽ پاڻ ھلي اچي!“ ڪنيز کيس وري ھڪ ڀيرو سمجھائڻ جي ڪوشش ڪئي.

”اھي پاڳ ٻين کي نيٺ ھجن: مون مسڪين کي پنھنجي حال تي ڇڏي ڏي...!“ نوريءَ جي اکين ۾ لڙڪا اچي ويا.

”ايئن روئڻ مان مھل ته ڪانه ترندي منھنجي مڃ، ڀلا جي پيون ته شهنشاهه جي آجيان ڪرڻ لاءِ ڪو وڳو ته چڱو ڀاءُ نه ته نورجهان بيگم منھنجي جيئري ڪل لھرائي ڇڏيندي...!“

”تو مون سان وڃن ڪيو هو ته....“ نوري پاڏائيندي ڪنيز ڏانھن ٺھاريو.

ڪنيز ڪا گھڙي پنھنجي آڱر ۾ پيل منڊيءَ کي گھوري ندي رھي. ھن کي سمجھ ۾ نه پئي آيو ته ھوءَ ڇا ڪري جيڪڏھن نورجهان بيگم جو چيو نٿي ڪري تڏھن به سندس حشر کيس ساريو پيو ھو. سندس ڪل لھرائي، ان ۾ ٻھ ڀري کيس ڪنھن پٽ ۾ لڻبي ڇڏيندا. جيڪڏھن شهنشاهه نوريءَ کي ھتي نه ڏٺو ته شايد اُتي جو اُتي سندس خاص مصاحب کيس ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيندو. ھن کي نوريءَ سان برابر ھمدردي ھئي پر ھن کي ھيءَ ڏيکي نينگر بند سمجھ ۾ نٿي آئي جيڪا پاڳ کي ايئن لتون پئي ھئي. جيڪڏھن شهنشاهه مٿس ھر ڪجي وڃي

تہ کیس پٽ راڻي ڪرڻ کان ڪونه گسندو ۽ پوءِ ملڪءِ عالم به سندس وار ونگو ڪري نه سگهندي پاڻ هن جي گولي تي گذارڻ جا جتن ڪندي پر هيءَ سنڌي نينگر ته ڪا ڳالهه ٻڌڻ جي به روادار ڪانه هئي: هي محل ماڙيون، هي ريشم هي اطلس هي تخت ۽ تاج، هي نولڪا هار ۽ هيرا جواهر ته هن لاءِ ڪا معنيٰ ئي نٿا رکن: جيڪڏهن ڪا هورا ڪورا اٿس ته رڳو وريام لاءِ جيڪو شاهي تمخاني ۾ موت جو مزمان هو ۽ هاڻي موت کان ڪوهين ڏور شايد پنهنجي وطن وريو هوندو. پوءِ هن کي به وريام ياد اچي ويو....

جڏهن نوريءَ کي اها خبر پيئي ته وريام کي شاهي دربار ۾ پيش ڪري موت جي سزا ڏني ويندي تڏهن کان ته هوءَ بنهه اونڌي منجهي ڪري پار ڪڍڻ ويهي رهي. ڪاٺ پيڻ کان بنهه بس ڪري ڇڏيائين: روئي روئي اڪيون سڄائي ڇڏيائين: ”الا، هن مٺيءَ دل کي ڇا ڪريان. اصل وسرير ئي نٿو....“ هن جي سمجهائڻ تي چيو هئائين.

”پر هن سان ته تنهنجو ڪو سڱ به ڪونهي: متان دل ته ڪانئس ڪانه ڦرائي ويئي آهين....“ هن رڳو کيس ڪلاٺ ڪاڻ چيو هو.

”هن سان ته منهنجا پٽي سڱ آهن: تون ڪيئن سمجهندي ٿي اسان جي سڱن کي. سڀ کان وڏو سڱ ته اهو آهي ته هو سنڌي آهي، مينڌ لاءِ سِر ڏيڻ جو قسم ڪنيو اٿس. مون کي مٿن ترخانن کان بچائڻ پر به پيو ڪوبه سڱ ڪونه هو. آءُ برابر هن جي ماتئيائي ڪانه هيس، نه ئي ڪو ٻيو ناتو هوس. سواءِ انهيءَ جي ته هڪ سنڌي نياڻي ڌارين جي پنجوڙ ۾ ڪوئن ۾ قابو هئي. مون کي بچائيندي بچائيندي تنهنجي آقا جي اڀمن کي بچائي ويو....“ نوريءَ ٿڌو ساڻه ڪڍندي چيو هو.

”ها، سا ته ڳالهه آهي، پر هوءَ دل ڦرائڻ واري ڳالهه ڪائي وئين؟“ هن وري کيس چيڻ لاءِ چيو.

هوءَ گهڙيءَ لاءِ ماٺ تي ويئي: پوءِ ڪنڌ هيٺ ڪري چيو هئائين: ”اهي دل ڦرڻ ڦرائڻ واريون ڳالهيون ته توهين ٿيون ڄاڻو. مون کي ته اها به خبر ڪانهي ته دل ڪيئن ڦري آهي يا ڦرائبي آهي.... ها، منهنجي دل رڳو اهو ئي چوي ته جيڪڏهن الله سائين هن جي مراد پوري ڪري ته آءُ ڪانئس رڳو اها مراد گهرنديس ته سڄي

عمر هن جي گولي ٿي گذاريان، بلڪل ايشن جيئن منهنجي امڙ باپي سائينءَ جي گولي ٿي گذاريندي هئي. اٿندي وهندي ستي يا جاڳندي هن کي باپي سائينءَ کان سواءِ ٻي ڪا ڳالهه ٿي ياد ڪانه هوندي!.... پر منهنجي اهڙي قسمت ڪٿي: هاڻ ته رڳو اها آس اٿم ته رڳو هڪڙو پيرو کيس ڏسان سمي، پوءِ جي موت اچي وڃي ته سمجهنديس ته.... ته.... ” ۽ پوءِ هوءَ وري اچي سڏڪن ۽ اوچنگارن ۾ پئجي ويئي. هن کي سنڌين جي انهيءَ ورونهن جو ڪو تجربو ڪونه هو. هيءُ ڪهڙو نينهن هو جيڪو نوريءَ کي وريام سان ايشن وڪوڙيو بيٺو هو جو چڻ هوءَ پاڻ ڪجهه به نه آهي، هن جو سڄو وجود وريام جي نالي سان ئي ڪا معنيٰ رکي ٿو. نه سمجهڻ جي باوجود هن کي سنڌن انهيءَ نينهن سان ريس ٿيڻ لڳي. انهيءَ ريس ۾ ڪوبه حسد ڪونه هو. هن سوچيو جيڪڏهن انسانن ۾ اهڙو پيار اهڙو نينهن ممڪن آهي، ته پوءِ تاتارين، قنڌارين، ارغونن ۽ مغلن جي وحشي ظلم ۽ بيداد جي باوجود، انسانذات ۾ اعتبار قائم رهي سگهي ٿو. هن کي ان نوريءَ تي به پيار اچي ويو: اهڙن نچ نبار سچن جذبن تي پيار اچي ويو.

” ڀلا جي تنهنجي وريام کي شاهي قلعي جي تمخاني مان بچائي ڏيڪاريان ته موت ۾ ڇا ڏينديئن؟ “ هن ڪجهه سوچيندي چيو.

” ته پوءِ.... ته پوءِ، آءٌ سڄي ڄمار تنهنجي گولي ٿي گذارينديس. مون وٽ ته رڳو پنهنجو پسامه آهي، سو جيڪڏهن تنهنجي ڪم اچي وڃي ته وڏا ڀاڳ سمجهنديس.... پر ڇا، اها ٿيڻي ٿي سگهي ٿي!....! “ هوءَ وري مايوس ٿي ويئي. سندس هر ٿيءَ جهڙين معصوم اکين ۾ رڳو هن جا وڇوڙا لهي آيا.

شهنشاهه هند لاءِ موڪليل خاص ڪنيز جي خدمتگار ڪنيز جي حيثيت ۾ سموريون مغل ٻانهيون ٻيون هن جي اڳيان پويان ڦرنديون هيون. هنن نوريءَ کي اکئين ڏٺو هو ۽ هنن کي اهو ته يقين ٿي ويو هو ته جيڪڏهن شهنشاهه نوري کي ڏٺو ته پوءِ پڪ ٿي پڪ هن جو ٿي ٿي رهندو ۽ ڪهڙي خبر ته نڪاح وجهي کيس پنهنجي نئين ملڪ بڻائي ڇڏي. هن جي لاءِ ته سندس انارڪلي نئين سر جيئري ٿي پوندي سو ڪنيزن سان هن اهي وچن ڪرڻ ۾ ڪو اهم نه سمجهيو ته جيڪڏهن نوري سان راءِ راضي ٿيو ته هوءَ ساڻن اهڙو پير پيريندي جيڪو هنن جي

صور پر به نئي اچي سگهيو. پوء پنهنجي سر جو سانگو لاهي هن نورجهان بيگم
هي خاص ٻانهيءَ کي هيٺاهيون مٿاهيون ٻڌائي، ان لاءِ تيار ڪيو ته شاهي تمخاني
هڪڙي نوجوان جي جان بخشي ڪرائي ڏي.

اها ٻانهي هن کان به وڌيڪ همت واري نڪتي. ۽ هوءُ هن کي ساڻ ڪري
ناهي محل جي تمخانن مان گهٽون ڏياريندي شاهي قلعي جي عقوبت خاني جي
مخاني ۾ وٺي آئي. جتي ڪوبه پهريدار گڏين، سو ملڪءِ عالم جي منڊي ۽ مهر
سي، هٿ ادب جا ٻڌي هنن کي روڪڻ لاءِ معافيون گهرندي، کين اڳڀرو ڪندو
هيو.

هن جڏهن مغل عقوبت خانا ڏٺا، تڏهن کيس وري اهي سڀ پيدا ياد اچي ويا،
هيڪي تاتارين ۽ ترڪن هن جي ڪٽنب سان ڪيا هئا. ۽ هوءُ ۽ سندس
ڪيتريون هر وطن نينگريون بازارن ۾ نيلا مٿيون هيون. هن ارغونن، ترخانن ۽
غلن جي ستمگري جا ڪئين داستان ٻڌا هئا: پر هن عقوبت خاني ۾ انسانن جي
حالت ڏسي، هن جا لڱ ڪانڊارجي ويا. هن زنجيرن ۾ جڪڙيل انسانن کي ڏٺو
جن جي زخمن ۾ ناسور پيدا ٿي، ڪيٿان پئجي ويا هئا، هن سنگهرن ۾ سوکها
جوان ڏٺا، جن جي اکين ۾ تتل سيخون گهمائي، کين ڏينهن جي سُمائيءَ ۽ نور کان
محروم ڪيو ويو هو ۽ سندس اکين بدران رڳو ماس جا لوڙڙا ۽ چڱهه هئا، جن مان
پيلي پيلي پاڻيڪ وهي، سندن ڳلن تي سُڪي، ٿڙب ٿڙب ٿي ويئي هئي. هن ڳڀرو
جوان ڏٺا، جن جا عضوا ڪپي، کين اگهاڙو ڪري اُبتو تنگي ڇڏيو هئائون.
مختلف عقوبتخانن مان ڇيٽن ۽ رڙين جي پڙاڏن هن کي ڪنڀائي ڏوڏي ڇڏيو ۽
هڪڙو پيرو وري هن جي روح ۾ ستل نفرت جاڳي پئي: هي مغل انسانڌات جا
ناٿل، آخر ڪيستائين آزاد قومن جي انسانن کي ايئن چيپائيندا رهندا.

هو پڇاڻينديون پڇاڻينديون وريام جي تمخاني ۾ پهتيون، ۽ جڏهن شاهي
ٻانهيءَ سنڌي نوجوان جو ڏس پڇيو ته پهريدار ڪنڌ هيٺ ڪري بيهي رهيو.
”ڪٿي آهي هو نوجوان؟ ڪڇين ڇو نٿو؟ ڇا هن کي ماري ڇڏيو؟“ هن رڙ
ڪندي چيو.

” نه خانم نه، هن جا ڪي ساٿي، هن کي هتان ڪڍي ويا آهن؛ پر ويند
ڪيڏانهن؟ اسان جا ماڻهو سندن پٺيان آهن. ملڪهءَ عالم کي خاطري ڏيارجو
هن کي تر ت گرفتار ڪري سندن خدمت ۾ پيش ڪندس!“

هن جي دل چاهيو ته هوءَ وڏا وڏا ٽمڪ ڏيئي پنهنجي خوشيءَ جو اظهار
ڪري سندن وري اهو ثابت ڪري ڏيکاريو آهي ته هوشينهن جي پيڇري مان
آزادي حاصل ڪري سگهن ٿا. نوريءَ کان هن جيڪي ٻڌو هو تنهن کي هنن ثابت
ڪري ڏيکاريو ۽ هن جي دل مان اها دعا نڪتي: ”الله سائين، تون مظلوم سندن
جو ساٿي ٿجانءِ!“

هو ٽڪڙيون ٽڪڙيون محل ۾ موٽي آيون، ۽ جڏهن هن نوريءَ کي سربسته
ڳالهه ڪري ٻڌائي، ته نوريءَ اُٿي کڻي پاڪر وٽس. سندس اکين مان ڳوڙها لڙي
سندس چوليءَ کي پسائيندا رهيا، پر سندس منهن جي چمڪ مان هوءَ هن جي دا
جو حال سمجهي ويئي. گهڙيءَ لاءِ نوري هن کي پاڪر ۾ پيڙي سندس چاٽيءَ،
منهن لڪائي، لڙڪ لڙيندي رهي، ۽ پوءِ سڌڪا پريندي چيائين: الله سائينءَ ني
منهنجي به ٻڌي: شل الله سنڌ جا وڻ ڏيکاري، مونکي نه ڏيکاريائين ته آ
گهريس!....“

هوءَ وري حال ۾ موٽي آئي. شهنشاهه هند ڄاڻ ته آيو. هن نوريءَ کي اڃان ه
جي آجيان لاءِ به تيار ڪونه ڪيو هو ۽ نه ئي هن نورجهان جي حڪم موجب
شهنشاهه جي انگوريءَ ۾ منڊيءَ ۾ پيل دوا ملائي هئي. ماهه بيگم کيس سمجهائ
ويئي هئي، ته اهو محلول پيڻ کان پوءِ شهنشاهه اگهور نند ۾ پئجي ويندو ۽ پوءِ ه
پاڻهي کيس کڻائي ويندي. هن هڪڙي نظر وري نوريءَ تي وڌي: هي فرشتن جهڙ
پاڪ ۽ معصوم حسن فقط ان لاءِ هڪ عياش بادشاهه جي عشرت جو سامان
ٻڙجندي جو اهو حسن غلام آهي! ڇا غلاميءَ جو اهوئي نصيب آهي؟ آءُ به غلام
آهيان، هيءُ به غلام آهي. هن جو مون تي ڪوبه حق ڪونهي، منهنجي اندر جه
نفرت ڪيڏانهن ويئي؟ جنهن شخص جي ظالم ابن ڏاڏن جي ڪري مون جهڙيو
هزارين معصوم نينگريون بازارن ۾ نيلا ٿيون، ۽ غلاميءَ جي زنجيرن ۾ جڪڙيو

ويون، تنهن کي آءِ، هي غلام پر ملڪوتي حسن، ايئن پيش ڪري ڏيان ڄڻ آءِ به
ظلم جي ڪٽڻ ۽ ڏوتي آهيان!“

هن کان چرڪ نڪري ويو: ان بغاوت جي چڻنگن جو هن ڪڏهن به قدر نه
ڪيو هو. پر هاڻ اهي چڻنگون پڻ پٽ بڻجي هن جي روح کي ساڙي رهيون هيون.
هوءَ اٿي، نوريءَ کي هٿ کان وٺي، کيس سينگارڻ ويهي رهي. نوري حيرت مان هن پر
ايندڙ تبديليءَ کي ڏسندي رهي.

”سيگهه ڪر شهنشاهه اچڻ وارو هوندو دير ٿي ويندي!“

هن ان سينگاريل نوريءَ کي ڏٺو ته وري هن جي همت جواب ڏيئي بيهي رهي.
نه نه هي حسن ته خدا جي تخليق آهي، ان کي موت جي پاڪر پر ڏيڻ جو مون کي
ڪهڙو حق آهي: هيءَ سنڌي نينگر هن راڻيءَ جي پوشاڪ ۾ ته ڪائنات جي
ملڪ ٿي لڳي، جنهن جي اڳيان ته نورجهان بيگم جهڙيون راڻيون به ٻانهيون ٿيون
لڳن! الا، هن جون اکيون ته.... انهن ۾ روشني انهيءَ صبح جي روشني آهي، جنهن
جو قسم پاڻ الله سائينءَ ڪنيو آهي. هن جو مُڪُ ته.... جنت جي حورن جا مُڪَ ڄڻ
ته ان مُڪَ اڳيان ڪابه حيثيت نٿا رکن! ۽ هيءَ پيشاني، هي ڳل، هيءَ ڳچي، هي
جسم هي سراپا.... هن جي پنهنجي جسم ۾ هن ڏانهن نهاريندي ئي ڪيتريون ئي
برقي لهرون ڊوڙي ويون. سلام آهي سنڌ جي مٽيءَ تي، سلام آهي سنڌوءَ جي پاڻيءَ
کي جنهن همڙي حسن کي خلقيو آهي: ۽ پوءِ هن کي سنڌ جي ڌرتيءَ، سنڌوءَ جو
پاڻي ياد آيو جنهن ۾ هن غلام هوندي به آزاديءَ جي سگند محسوس ڪئي هئي،
جتي جا اڙنگ جوان ڏسي هن کي پنهنجي آزاد وطن جا آزاد اڙنگ جوان ياد ٿي
آيا، جتي انسانن ۾ ماڻهيو اڃا تائين، غلاميءَ جي عذابن جي باوجود، سدا حيات
هوا!

”ٻڌ نوري، منهنجي پيڻ! اڄ هڪ غلام پيڻ پيءُ غلام پيڻ کي غلاميءَ مان
ڇوٽڪارو ڏيڻ لاءِ خواب مان جاڳي پئي آهي: جيڪڏهن تون به مون وانگر غلام
ٿي گذارڻ چاهين ته آءُ اڃا به تنهنجي مدد ڪرڻ لاءِ تيار آهيان، پر مون تنهنجي
اکين ۾ ڏٺو آهي ته ان غلاميءَ کان تون موت قبول ڪندي، ۽ مُرڪندي مري
ويندي! پلي ته شهنشاهه عالم تي اهو ثابت ٿئي ته سنڌ جي نوريءَ لاءِ غلاميءَ

بدران موت وڌيڪ شانائتو آهي..... اچي، منهنجي پيٽ، هي زهر جو پيالو: آءُ منهن
هن پاسي ٿي ڦيرايان ته جئن منهنجي جذبي ۾ تنهنجو معصوم منهن ڏسي، ڪو
گمنور حمر نه جاڳي پوي.....! ”هوءَ الائجي فارسيءَ ۾ چا چا چوندي ويئي. سندس
اکين مان لڙڪ نيسارا ڪري پئي وهيا. زهر جو پيالو هن جي هٿن ۾ پئي لڙيو. هن
جو سڄو بدن پئي ڪنبو.

نوريءَ هن ڏانهن نهارڻ کان سواءِ، پيالو هن کان ورتو ۽ ڳٽ ڳٽ ڪري پي
ويئي. سندس اکين ۾ مڙڪ موتي آئي.

”آءُ تنهنجا ٿورا ته قيامت ۾ به لاهي ڪين سگهنديس..... پر مونکي پڪ آهي
ته اسين ٻئي جهان ۾ به گڏجي هن مانڊاڻ جي خلاف مڙڪنديون، هرڪنديون
سون!“

نوري وڏي اچي پلنگ تي ويهي رهي. زهر سندس نڙيءَ کان هيٺ لهندي ٿي،
هن جي نسن نسن ۾ قهقهندو ويو. سندس اکين ۾ نوان پاڇولا لهي آيا. هن ائين پانيو
ڇڻ ته هيءُ سندس محسن پيٽ هن کان پري هٽندي ٿي ويئي. هن پنهنجي هٿن کي
اڳتي وڌائيندي چيو:

”منهنجي مٺي پيٽ، اڄ منهنجو هٿ جملي ويو ته آءُ تنهنجي احسانن جي
هنج ۾ پنهنجا پساهه پورا ڪريان! مون کي تو مان پنهنجي امڙ جي سڳند ٿي
اچي..... ٻڌ، وريام مون لاءِ ضرور ايندو: کيس چئج ته سنڌ کي سندس ضرورت
آهي: موتي وڃي ۽ سنڌ تان صدقو ٽٽي: ايئن نه ٿئي ته آءُ ٻئي جهان ۾ لائين ٿيان!

نوري جي اکين ۾ وريام لهي آيو ۽ هن پنهنجون اکيون ان تصور کي محفوظ
ڪرڻ لاءِ بند ڪري ڇڏيون. ۽ گهڙيءَ کان پوءِ هن هڪ اونهو ساهه کنيو ۽ سندس
پساهن جي ڏور تي پئي. هن جا هٿ ڪنيز جي هٿن ۾ ڍرڪي پيا. هن جي منهن
تي اڃان تائين اهڙي مڙڪ هئي، جنهن کي محسوس ڪرڻ لاءِ، هن سندس چپن
تي هٿ ڦيرائي، کڻي پنهنجي اکين تي رکيو.

اوچتو تڪڙن تڪڙن قدمن جو آواز ٻڌي هوءَ اُٿي ادب سان، ڪنڌ ٺماڻي
بيهي رهي. ٻه حبشي خواجه سرا، اندر اچي، اگهاڙين ترارين سان، دروازي تي بيهي
رهيا!

شهنشاهه جهانگير سموري مغل شان سان، جڏهن اندر آيو ته ڪنيز جي دل ۾
ڊپ اچي واسو ڪيو ۽ هوءَ ڏڪندڙ جسر سان، هن جي قدمن ۾ وڇائجي ويئي.
جهانگير هن ڏانهن ڪوبه ڌيان نه ڏنو ۽ وڏي اچي پلنگ وٽ بيهي رهيو.
”سبحان الله، سڄي ساراھ ان رب لاءِ جنهن مهر و حسن خلقيو آهي..... پر ڇا
آءُ ايڏي وڏي انعام جو لائق آهيان.....!“ جهانگير پڻ ڪندي چيو.

هن هٿ جي اشاري سان، خواجه سرائن کي ٻاهر وڃڻ جو حڪم ڏنو. جئن ئي
هو ٻاهر ويا، هن هٿ وڌائي، نوريءَ جو هٿ پنهنجي هٿ ۾ کنيو ۽ پوءِ موت جي
ٿڌاڻ محسوس ڪري هن کان هڪ ڊگهو چرڪ ٺڪري ويو ۽ هن هٿ ڇڏي ڏنو.
هن جي وات مان اهڙو چچريل آواز نڪتو جيڪو ڪنهن هوندي ٻار جي هٿ مان
رانديڪو ڪسجڻ تي نڪرندو آهي.

”ڪنيز هي ڪهڙو مذاق آهي اسان سان..... قسم آهي اسان کي پنهنجي
بزرگن جي شان جو اسين پنهنجي هٿن سان، هن لاءِ جوابدار شخصن کي راهه عدم
موڪلينداسون.....!“

”قبله عالم هيءَ ناچيز ٻانهي ئي ان لاءِ جوابدار آهي.....!“ هن گهمي آواز ۾
چيو.

جهانگير ڪاوڙ ۽ غضب ۾ پلنگ وٽان موت کاڌي ۽ پئي هٿ ڪنيز جي
ڳچيءَ ۾ وجهي، رڙ ڪندي چيو: ”آخر، توکي اها همت ڪيئن ٿي؟ توکي اسان
کان ڊپ به نه ٿيو؟“

”حضور هن ٿي چيو ته هن جي وطن کي مغلن غلام بڻايو آهي، پر هن جي
روح کي شهنشاهه جهانگير به غلام بڻائي نٿو سگهي! هن مون کي انهيءَ رشتي جو
ياسطو وڌو جيڪو فقط غلامن جي انسانن ۾ هڪٻئي جي مان مرڻ لاءِ آنا جو
رشتو هوندو آهي، ۽ ان واسطي جي تقاضا فقط هڪڙي هئي ته آءُ هن کي موت جي

ننڊ بخشي ڇڏيان! باقي رهيو اوهان جو غضب، سو مون جھڙين کان وڌيڪ ٻيو
ڪير ٿو ڄاڻي!

جهانگير جي ڪنن ۾ هن جو هڪڙو هڪڙو لفظ ٺٽ نوان پڙاڏا پيدا ڪندو
ويو. هن جا هٿ هن جي ڳچيءَ تان ڍرا ٿي ويا..... ۽ پوءِ هو وري وڏي اچي پلنگ جي
ڪنڊ تي ويهي رهيو ۽ نوريءَ جي منهن ۾ گهوريندو رهيو. پوءِ هو اُمالڪ اٿيو ۽
چادر جو پلاند چڪي، هن نوريءَ جي منهن تي وجهي ڇڏيو ۽ تڪڙو تڪڙو ٻاهر
نڪري ويو!

اونداهي تمنخاني جي هيبت گهڙيءَ لاءِ ڌاٽرڏني جا حواس خطا ڪري
چڏيا.

”يتر، اسان سان ڏاڍي ٿي، اسان کي ته ٻاهرئين دروازي جي اندر توڙي ٻاهر ڪو
مغل نظر ڪونه آيو پوءِ هي دروازو ڪيئن بند ٿيو؟“ ڌاٽرڏني ڄڻ پاڻ سان
ڳالهائيندي چيو.

”پانيان ٿو ته اسان جو پير ڪنهن اهڙي ڏاڪي تي پيو جنهن تي زور اچن
سان دروازو خود بخود بند ٿي ويو هوندو ۽ پهريدارن کي به اطلاع ملي ويو هوندو ته
ڪو اڻ ڄاتل ماڻهو اندر داخل ٿيو آهي....“ جڪري ڪجهه سوچيندي چيو.

”پلا پوءِ؟“ دوسوءَ به ڄڻ پاڻ کان سوال پڇيو.

”پوءِ وري ڇا؟ ضرور هنن ئي ڏاڪن ۾ يا پٽ ۾ ڪا ڪل هوندي، جنهن سان
ڪو گهٽ يا لنگهه کلندو هوندو.... منهنجي خيال ۾ ٿوريءَ دير ۾ مغلن مان ڪو
خبر چار وٺڻ ضرور ڪٿان ايندو پوءِ ماشا مولا! تيسين ويهي ٿا ٿڪ پيئون. باقي
جيڪڏهن اسان هٿوراڙيون ڏيڻ شروع ڪيون ته پوءِ مرڳو ڪٿي، زمين ئي پيرن
هيٺان نڪري وڃي، ۽ اسين ڪنهن ٻئي اوڙاهه ۾ وڃي ڪرون!“ جيون صلاح
ڏني.

چارئي ڄڻا، ٿوري ٿوري پنڌ تي، مختلف ڏاڪن تي، سنڀالي ويهي رهيا. جيون
جتي ويٺو اتي پٽ جي پويان هن جي ڪنن ڪو آواز جهڻي ورتو. هن چمڙي جي
هڪڙي وڏي بجھي مان ڪڍي هٿيڪي ڪئي، ۽ ڪنهن اڇاتي حملي لاءِ تيار
ٿي ويٺو. سندس ڀرسان، ٻه ڏاڪا هيٺ دوسوءَ کي به هن ڄاڻ ڪري چڏيو.

گهڙي نه گذري ته اوچتو جيون جي پاسي واريءَ پٽ مان هڪ وڏو پٿر هڻي ويو
۽ ٻه مغل، اگهاڙيون ترارون کنيو اندر ڏاڪڻ ڏانهن ڌوڪيندا آيا. جيون به هنن لاءِ

اڳئي تيار هو. هڪڙي مغل جئن ٿي پٺ ڏني، ڇمڙي جي وڌي هُن جي ڳچيءَ ۾ لاهي وانگر ويڙهجي ويئي، ۽ هڪڙي جهٽڪي سان هُن جو مٿڪو ڀڄي پيو. هُن رڙ ڪري پنهنجا هٿ ڳچيءَ تائين آڻڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هُن جا هٿ هوا ۾ هٿوراڙيون ڏيندا رهجي ويا. ترار هُن جي هٿ مان نڪري ڏاڪن تان ڪڙڪڙ ڪندي هڪ ڏاڪي تي خاموش ٿي ويئي.

ٻيو مغل جيسين پاڻ سنڀالي تنهن کان اڳ دوسو مٿس اوچتو اچي ڪڙڪيو ۽ هُن جي نڙگهت کي گذري جي فار وانگر ڪڍي ويو. هُن ايڏي ڏانهن ڪئي جوان جي پڙاڏي سان سڄو تمخانو لڙي ويو.

”يڙ، تون سڄو هئين..... اچو ته هليون!“ ڏاٿر ڏني هڪل ڪئي، لنگهه ٽپي اندر ٿيا. سامهون ٿي سامهون ڍڪي تي ٻه مغل سپاهي آهليا پيا هئا. جڪرو ڪنڊو جيان مٿن ڪڙڪيو ۽ هُنن کي اها سمجهڻ جي مهلت ڪانه ڏنائين ته هيءَ آفت ڪٿان نازل ٿي. جڪري پنهنجو خنجر هُنن جي ٿي ڪپڙن تي صاف ڪندي وري ڪمر بند ۾ هڻي ڇڏيو.

هُنن هڪڙي تمخاني کان پئي تمخاني تائين جيڪي ڏٺو تن سندن پيٽ ۾ ولوڙا وجهي ڇڏيا. ظلم ڏسي هو جوان ٿيا هئا. ترخانن ۽ مغلن سنڌين سان جيڪي ظلم ڪيا هئا، سي هُنن اکئين ڏٺا هئا، پر هُنن، عقوبت خانن ۾ جيڪي ڏٺو تنهن هُنن جو انسانذات مان ايمان لوڏي ڇڏيو. هت هُنن اهڙو لقاءُ ڏٺو جيڪو خواب ۾ به ڏيڄاري ڇڏي هتي هُنن اهڙا جوان ڏٺا، جن جي بدن تان تازي گل لاهي ويئي هئي، ۽ سندن رتائيل جسمن مان رت بدران ڪا پيلي پاڻيٺ ٽمي رهي هئي. هُنن جمهور پيرس ڏٺا، جن جانڪ ۽ چپ ايئن ڪپيل هئا، جو هُنن جي چاڙين ۽ ڏندن پويان سندن اندريان نڙگهت پئي نظر آيا. هُنن ڪيترن انسانن کي اهڙيءَ حالت ۾ ڏٺو جنهن ۾ ايئن ٿي پانيو چڙ سوئي سان سندن جسمن ۾ پور - وچوٽيءَ تي ڪنهن ويهي سوراخ ڪيا هئا. ڪن کي اکين بدران رڳو وڏا وڏا چڱهه هئا. ڪي ابڙا تنگيل هئا ته ڪن جي ٽنگن کي ٻن زنجيرن ۾ چڪي، چيرڻ لاءِ، اهي زنجيرون چرخين تي چڙهيل هيون. ڪن کي ايترو ته ماريو هئائون، جو هو سڃاڻپ کان ٻاهر هئا ۽ سندن بدن سُجڻي اُپامي پيا هئا. انسانن جي ڪنجهڻ ڪرڪڙ يا

دانهن بدران هنن اهڙا آواز پنهنجي ڪنن ۾ تتل شيهي وانگر اوتجندا محسوس
ڪيا ڄڻ ته ننڍڙين چيلين کي واري واري سان ڪنهن سير پئي وڌي
ڌاٽرڌني کان پاڻ سنڀالڻ مشڪل ٿي پيو ۽ هو پيٽ کي جهلي اُتي ئي آت
ڏيئي اُتيون ڪرڻ ويهي رهيو.

”ڌاٽرنا، مڙس ماڻهو ٿي، اچ ته وريام جي ڪا سار لهون!“ جڪري کيس ڪلهي
۾ ٻانهن ڏيندي چيو.

”يَر، هي مغل ته رڳجهن کان به ليڪو ليڪو لنگهي ويا. هنن ته مرزا باقيءَ
جهڙن ڳورپتن کي به مات ڏيئي ڇڏي آهي..... آخر الله سائينءَ هن ظلم کي ايڏي در
ڪيئن ڏني آهي؟!“ دوسوءَ ٿڌو ساھ ڪڍندي چيو.

انهيءَ نظاري هنن کي به ڄڻ چتو ڪري وڌو: ڪنهن مغل سپاهيءَ تي نظر
پوندي ئي، هو چارئي ڄڻا مڇريل درندن وانگر مٿن اچي ٿي ڪڙڪيا. هنن تي به
ڄڻ ڪوانڌ طاري ٿي وئي. ايئن تمخانا ٽپندا، هو وريام تائي پهتا. ڪا گهڙي
چارئي ڄڻا پنهنجي هن يار کي ڏسندا رهيا. سنگهرون ۽ مهريءَ جي ڪاٺ ۾
جڪڙيل هن يار کي ڏسي، هنن جي دل چيو ته اتي ئي ويهي دل کولي پار ڪڍي،
اوچنگارون ڏيئي روئن، ۽ تيسين بس نه ڪن، جيسين وريام پاڻ کين ماڻ نه
ڪرائي.

ڌاٽرڌني ۽ جڪري جڏهن وريام جون سنگهرون ۽ نيئر ڪولڻ شروع ڪيا،
تڏهن وريام جهيڙي آواز ۾ چيو: ”ڌاٽرڌنا، منهنجي سنڌ جو ڪهڙو حال آهي؟“
هنن جي دل ۾ چڱو پئجي ويو. وريام کي هن معل به جيڪڏهن ڪجهه ياد هو
ته رڳو سنڌ هئي.

”۽ اوهان مان ڪنهن سلام چو ڪونه ورايو؟“ وريام ڏورا پوڏيندي چيو.
”جيئي سنڌ، منهنجا مٺا، سدا جيئي سنڌ!“ ڌاٽرڌني کيس پاڪر ۾ پريندي
هڪ ڊگهو سڌ ڪو پريندي چيو.

”دوسو هي ڌاٽر ڌني کي ڇا ڪيو اٿو جو رَنن وانگر پيو سڌ ڪا پري؟“ هن
ڌاٽرڌني کي چيڙڻ خاطر چيو.

۽ پوءِ جڏهن هنن مان هر هڪ وريام کي وَڌ وَڌ ڪري پاڪر وڌا ۽ گراٽريون پاتيون ته سندن گچ ڳري پيا. وريام به بنهه ٻارن وانگر ڏندڪي پيو.

يتر، مون ته ايئن سمجهيو هو ته هاڻ سنڌ جي مٽي به نصيب ڪانه ٿيندي. شاباس اٿو جو....!“ وريام وڌيڪ ڪجهه چوڻ ٿي چيو.

”بس بس، هاڻ گهڻو ٿي ٿيو. اسان جو ساهه اڳي ئي پيو منجهي، وري اهي ڳالهون ڪري اسان کي هيٺون ڪرا!“ جيون ڪنڌ هيٺ ڪندي چيو.

هو هلڻ لاءِ تيار ٿيا ته وريام کين روڪي ڇڏيو. ”هنن مان گهڻن لاءِ اسين گهڻو ڪجهه ڪري ڪونه سگهنداسون. پر جيڪي اڃان سڄي لڳين آهن، انهن جا بند خلاص ڪريون ته من هنن مظلومن جي مهاڀي، اسان جي سنڌ جا بند ڪلي پون....!“ وريام آهه ڀريندي چيو.

”ڏٺي مڙئي چڱي ڪندو. هيل سنڌ ۾ جيڪا ويڙهاند پئي هلي، تنهن جو مثال پنهنجي تاريخ ۾ ڪونهي. سانوڻ سڄيءَ سنڌ کي جنگ جو ميدان بڻائي ڇڏيو آهي، ۽ مغلن سان اها ڪار ڪئي اٿس، جواج ڪي سپان مغل لاهور موٽڻ لاءِ منتون ڪندس!“ جڪري اتساهه مان چيو.

وريام اڳتي هلڻ بدران، اُتي ئي بيٺي رهيو. هن پنهنجي يارن جي اکين ۾ گهوري ناريون ڄڻ انهن ۾ کيس ڪنهن شئي جي ڳولا هئي.

”يتر حيف اٿو: سانوڻ پيو سنڌ لاءِ وڙهي، ۽ اوهين مون کي بچائڻ لاءِ پنڌ پيا آهيو! اوهان کي سنڌ کان به آءٌ وڌيڪ مڻو آهيان: سنڌ جي آزاديءَ کان به منهنجي آزاديءَ کي مٿاهون سمجهيو.... ڏاترڏنا، جڪرا، دوسو ۽ جيون! تون به! اهڙي ياريه اهڙيءَ سنگت کي ٻن ڏيوها. آءٌ ڪهڙو مٿان ٿي لٿو هوس: اڃا حافظ بلال لاءِ اچوها ته به ڪا ڳالهه هئي!“

هنن جا ڪنڌ هيٺ هئا. هو چوڻ به ته چا چوڻ! ڏاترڏني کي ته اڳي ئي پرون پيل هئا ته وريام جو اهو ويڻ کيس وڌي ويندو. ”وريام سنڌ کي تنهنجي وڌيڪ گهرج آهي. سانوڻ، ڪو هڪڙو ماڻهو ڪونهي، تيئن وريام به ڪو هڪڙو ماڻهو ڪونهي. اوهين سنڌ جا اهڃاڻ آهيو....!“ ڏاترڏني پنهنجي بچاءَ جي ڪوشش ڪندي چيو.

”واه واه ڏاڏي عقل جي ڳالهه ڪئي اٿئي، ڏاٽرنا! آءُ به اهو ٿو چوان.“ جڪري
سُر وٺائيندي چيو.

”دل ۾ نه ڪجو پر اوهان اڳهه ٿي، رڳو ياري نڀائڻ آيا آهيو. ذاتي طرح آءُ هن
ياريءَ تي جيترو به ناز ڪريان، سو ٿورو آهي. پر جتي سنڌ جو سوال هجي، اتي
ياريون دوستيون نڀائڻ اجائي ڳالهه آهي. سنڌ کي رڳو سانوڻ يا وريام جي ضرورت
ڪانهي، هر هڪ سنڌيءَ جي ضرورت آهي، جيڪو سندس آزاديءَ لاءِ سِر گهوڙ
لاءِ تيار هجي....!“

”بروير، سچو آهين. اسان برابر ڀليل آهيون.... اسان کي بخش ڪجانءِ!“
ڏاٽر ڏني ڪنڌ هيٺ ڪندي پٺڪو ڪڍيو.

وريام وڌي ڪٿي کيس پاڪر پاتو. ”ڏاٽرنا، رڳو اها دعا ڪر ته اسين سگهو
سنڌ پهچون، متان دير ٿي وڃي، ۽ هٿ مڙهندا رهجي وڃون!“

هو تڪڙا تڪڙا اتان نڪتا، ۽ مختلف تمخائن ۾ اسيرن جا نيٽر کوليندا،
کين آڻت ڏيندا، سندن دل وڌائيندا، کين مُڪ دروازي جو ڏس ڏيندا ويا. ڏاٽر ڏني
وريام کي ٻڌايو ته جانو شاهي دروازي تي وهڻ جو انتظام ڪرڻ لاءِ پويان آهي.
”چڱو توهين هلو ٻاهر، پر پنهنجي سنڀال ڪجو. ڏينهن چڙهي آيو آهي.
مغلن ۾ چؤٻول شروع ٿي ويو هوندو ته هي هيترا سارا اسير ڪيئن آزاد ٿي نڪتا، ۽
سندن پهريدارن ۽ سپاهين کي ڇا ٿيو. هروڀرو جهيڙو نه ڪجو. باقي جي سِر تي
اچي ته پوءِ جهڙي مهل ڏسو ٿيئن ڪجو!“ وريام ڏاٽر ڏني جي ڪمر بند مان خنجر
ڪڍندي پنهنجي ڪمر بند ۾ هڻندي چيو.

”۽ تون؟ ڪيڏانهن نسبت آهي؟“ ڏاٽر ڏني کي وريام جي دل ۾ متل طوفان
جي ڄاڻ هئي، پر تڏهن به پڇڻ کان رهي نه سگهيو.

”تون ڳڻتي نه ڪر! وري مغلن جي ڦر ڪونه چڙهندس. مون کي ڪو نياپو
ڏيڻو آهي. آءُ ٽپهريءَ تائين نه پهتس ته اوهين روانا ٿي وڃجو!“ وريام پنهنجي
يارن کان نظرون بچائيندي چيو ۽ تڪڙو تڪڙو هڪڙي پاسي نڪري ويو.

✱

مغلن جو شان، شوڪت ۽ باهريون ڏيڏو اهڙو هو جو عام ماڻهوءَ کي ٻيو
ڪجهه سوچڻ جو موقعو ئي ڪونه ملندو هو. هڪڙي پاسي باغ باغيچا، چوڌوڻ، ۽
چؤبرجيون، ٻارنهن دريون ۽ محراب ته ٻئي طرفان مسجدون ۽ مسافر خانو، ڪوهه ۽
لنگر خانو. ماڻهن ۾ اهو مشهور هو ته هاڻ ته اسلامي دؤر دوران آهي. شريعت جا
صاحب قاضي مقرر ٿيل هئا، ۽ غريبن کي انصاف ڀلڻ وجهڻ جا سمورا انتظام
موجود هئا. خود شهنشاهه پنهنجي شاهي محل جي در تي انصاف جو وڏو گنبد
ٽنگائي ڇڏيو هو ۽ ڏينهن رات انصاف جا طلبگار اهو گنبد وڃائي، شهنشاهه کان
ذاتي طرح، روبرو انصاف حاصل ڪري ٿي سگهيا. ملڪ ۾ علم ورن جي به ڏاڍي
عزت هئي، ۽ کين انعام اڪرامن سان نوازيو ويندو هو. هڪڙي شاعر مغل
حڪومت جي اسلام جي خدمت بابت نئون شاهنامو لکيو ته کيس خلعت پارائي
وئي، ۽ شهنشاهه پنهنجي هٿن سان، فردوسيءَ وانگر، کيس اشرفين جي خريزن
پراڻي ڏني. شينهن ٻڪري هڪڙي ئي گهاٽ تي پاڻي پي رهيا هئا. مجال آهي
ڪنهن امير يا نواب جي ته پنهنجي رعيت سان ڪا زيادتي ڪري، البت فقط
هڪڙي ڳالهه رعيت تي به لازم هئي ته هو مغل حڪومت يا مغل اميرن جي مڪمل
اطاعت ڪن، ساڻن سينو نه ساهين. روز وڏن شهرن ۾ پڙهو گهمايو ويندو هو ته
اسلامي حڪومت جون سرحدون وسيع کان وسيع تر ٿينديون وڃن، ۽ اسلامي
حڪومت جي باغين کي بهادر مغل فوج چيپائي ڇڏيو آهي.

ساقی خانن، طوائف گهرن ۽ غلامن جي نيلام گهرن جو چار جيئن پوءِ تيئن
وڌيڪ ٿيل جنڊو ويو. مغل شهمزادن، اميرن ۽ اميرزادين جون بگيون ۽ رت شهرن ۾
”هتوپري هتوپري شاهي سواري ٿي لنگهي.“ جي اعلانن سان، ايئن ٿي ڊوڙيا ڄڻ
ته ڪنهن گوڙ ۾ شامل هئا. ڪئين ماڻهوانهن جي ڦيٽن هيٺان چچرجي مرندا هئا.
هنن کي ڪا جفل پل ڪانه هئي. ڪنهن وٽ ڪا چڱي وٽ ڏنائون، ڪا سڀني

نينگر نظر آين. ته پئي ڏينهن اها سندن حرمسراڻن جي زينت بڻجي ويندي هئي. جيڪڏهن ڪنهن شڪايت طور پڙڪ ٻاهر ٿي ڪڍي ته راتو رات هنن جو جڻ ٻچوڙ ٿي ويندو هو. مٺي به ماڻ ته ٿئي به ماڻ، هڪ عام دستور هو. ماڻهو زندهه رهڻ لاءِ چاڀلوسي، خوشامد، فريب، رياڪاري ٿند ٿير سڳي پيا هئا. قاضين، مولوين، مفتين، دربارين، محافظن کي وڏيون ڏيڻ عام رواج هو. سوداگرن سان حصا پتيون ڪرڻ سان امير امراءِ شاهي دربار ۾ کين خلعتون ۽ رعايتون وٺي ڏيندا هئا. جاگيرداريون ايئن وڪامنديون هيون، جيئن عام وڪر وڪامندو هو. رڳو ان جي منڊي شاهي محل ۽ حرمسراڻن جي اندر سڃايل هوندي هئي. نولڪا هار هيرا جواهر، اطلس ۽ ڪيمخواب جي عيوض ڪنهن جي پڳ لهندي هئي. يا پڳ ٻڌي هئي. راڻين، شهمزادين ۽ اميرزادين جي عشقن جا داستان ٻڌي سوداگرن وڻج واپارين ۽ پوءِ - ڍاڻن جون نينگريون به ليلي بڻجي مڃئون ڳولينديون وتنديون هيون.

۽ عام انسان اهو سڀ ڪجهه ڏسي، نئين سچ نيون عقويتون سمجھ جي تياري ڪندا هئا. جهانگير جي تخت نشينيءَ کان پوءِ مغل ٻيڊهي جو هڪ نئون نظارو ماڻهن کي ڏسڻ ۾ آيو: سو هو ديوان عام ۾ شهنشاهه جي کُلي ڪچھري اُتي گھنڊ وڄائڻ وارن عام فريادين کي انصاف پلٽ پوندو هو. باغين کي سزائون ملنديون هيون، نت نين فتحن ۽ ڪاميابين تي مبارڪن ڏيڻ وارن کي خلعتون پارايون وينديون هيون ۽ شهمزادن جي سالگرهن تي قبول پوندڙ تحفن ۽ سوکڙين جا اعلان ٿيندا هئا. ماڻهو انهي روشني ڏسڻ لاءِ هزارن جي تعداد ۾ اچي ميڙاڪا ڪندا هئا! اڄ به ديوان عام ۾ کُلي ڪچھريءَ جو ڏينهن هو. صبح کان وٺي هٿام ماڻهن جا شاهي قلعي جي ديوان عام ۾ اچي ڳاھت ٿيڻ لڳا هئا. ماڻهن ۾ چوپول هو ته اڄ ڪجهه سنڌي باغين کي دربار ۾ پيش ڪيو ويندو ۽ ڪن ترخان اميرن کي حڪم عدولي ڪرڻ تي پڻ سزائون ڏنيون وينديون. امير امراءِ، راڻيون، بيگمون، اميرزاديون ۽ شهمزادا، وقت کان اڳي پهچي رهيا هئا، ۽ پنهنجي پنهنجي خاص مسندن تي براجمان ٿي رهيا هئا. بالآخر شهنشاهه هند، ظل الاهيءَ جي سواري به اچي پهتي. ظل الاهيءَ سان گڏ ملڪءِ عالم نورجهان بيگم به پنهنجي ڪنيزن

جي گهيري پر طائوسي تخت تي اچي ويئي. هنن جي پويان چٽ جهليندڙن سان گڏ خواجه سرائن جو هڪ جڻواگهاڙين ترارين سان موجود هو. شهنشاهه جي اشاري تي، دربار جي معتمد اعتماد الدوله اڄ جو فرمان پڙهي ٻڌايو.

”ظل الاهيءَ جي پاڇي پر رهندڙ سمورين قومن تي سلامن کان پوءِ اڄ جي کلي ڪچهريءَ ۾ سنڌ جو مسئلو ظل الاهيءَ جي سماعت ۽ باغين لاءِ سزا جو منتظر آهي. سنڌ جي صوبيدار رستم بيگ مرزا جو مراسلو پڙهڻ جي اجازت جو طلبگار آهيان!“

ماڻهن ۾ اوچتو ماٺ ٿي ويئي. ماڻهن تائين اهي افواهه پهچي چڪا هئا ته سنڌ ۾ مغلن جا ڏينهن اچي پورا ٿيا هئا، ۽ اهو ڏينهن پري ڪونهي. جڏهن مغلن کي هزيمت ۽ شڪست ڪاٽي، سنڌ ڇڏي پوندي ماڻهو اسلامي حڪومت جي انهن باغين بابت خود شهنشاهه جي وatan فرمان ٻڌڻ لاءِ آتا هئا. شهنشاهه هٿ جي اشاري سان اجازت ڏني، ۽ اعتماد الدوله پڙهڻ شروع ڪيو:

”ظل الاهيءَ تي واضح هجي ته جڏهن کان اعليٰ حضرت شهنشاهه هند جلال الدين اڪبر جنت مڪانيءَ جي زور بازوءَ سان سنڌ کي مغل سلطنت اسلاميه ۾ شامل ڪيو ويو آهي تڏهن کان سنڌ جي سرڪش باغين ڪيترا پيرا شور شون ڪري سنڌ جي رعيت کي مملڪت تيموريه جي فيضان کان محروم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ هر پيري سندن سرزنش ڪري کين ته تيغ ڪيو ويو آهي. پر هن پيري ڪن نام نهاد عالمن جي چُرچ تي باغين وري شورش ڪئي آهي جنهن کي ظل الاهيءَ جي فرمانن موجب مڪمل طرح ختم ڪرڻ لاءِ اسلامي لشڪر جي جانبان مڪمل انتظام ڪيا آهن. پر بدبخت سنڌي ڪافي سخت جان ثابت ٿيا آهن، ۽ اهو اعتراف ڪرڻو پوي ٿو ته جيڪڏهن ٿرت ظل الاهيءَ جي ڪمڪانه پهتي ته سنڌين جو فتنو خراب صورتحال اختيار ڪري سگهي ٿو...“

سموري ميڙ تي ماٺ ڇانئجي ويئي. رعبدار لقبن القابن ۽ فارسي زبان جي مبالغه کان ماڻهو واقف هئا، ۽ هنن کي پهريون ڀيرو اهو احساس ٿيو ته سنڌ مغلن

جي هٿن مان نڪرڻ واري هئي. جن اميرن ۽ سوداگرن جا سنڌ ۾ خاص مفاد هئا، تن جي منهن جو رنگ پيلو ٿيندو ٿي ويو ۽ هو پاڻ ۾ مٿس ڀس ڪرڻ لڳا. ۽ پوءِ اعتماد الدوله آخري حصو پڙهندي چيو: ”اسين خاص طرح سان باغين جو هڪڙو سرڪرو اڳواڻ، حافظ بلال، جيڪو پاڻ کي عالم دين به سڏائي ٿو خدمت اقدس ۾ موڪلي رهيا آهيون (جن لاءِ شاهي فرمان موجود آهي ته مٿس ظل الاهيءَ جي اجازت کان سواءِ هٿ نه ڪنيو وڃي)، ته ظل الاهيءَ جن پاڻ سندن سزا تجويز ڪن. ان کان سواءِ هي به گوش گذار ڪريون ٿا ته ظل الاهيءَ جا معتمد ۽ تائيمدار ڪجهه ترخان امير پڻ سلطنت تي موريه لاءِ پڻ مشڪلاتون پيدا ڪرڻ لڳا آهن. ۽ هنن خسرو خان چرڪس جي سربراهيءَ ۾ ميرزا عبدالعليءَ جي نالي ۾ شورش ڪرڻ جي جرئت ڪئي، تن کي پڻ سزا جي استحقاق لاءِ خدمت اقدس ۾ موڪليو ٿو وڃي!“

مراسلو ختم ٿيو ته شهنشاهه تخت تان اُٿي بيهي رهيو. سمورن دربارين جو سامهه مٿ ۾ اچي ويو. خاص طرح سان ترخان اميرن جو منهن لهي ويو. ”خسرو خان چرڪس، مرزا عبدالعلي ۽ سندس سمورن ساٿين کي هڪدم شاهي قلعي جي عقوبت خاني تائين پهچايو وڃي، ۽ کين اهڙي عبرتناڪ سزا ڏني وڃي، جو وري ڪنهن کي احسان فراموشيءَ جي جرئت نه ٿئي!“

جهانگير جو آواز ڇهڪ ڇهڪ جيان گونجيو. دربارين ۾ سرگوشيون شروع ٿي ويون. اوچتو ملڪ نورجهان بيگم اُٿي بيهي رهي، ۽ شهنشاهه کي بانهن کان وٺي، کيس وري اُٿي تخت تي وهاريائين، ۽ کيس ڪن ۾ ڪجهه چيائين.

جهانگير هٿ مٿي کڻي وري چيو: ”ملڪ جي سفارش تي اسين مرزا عبدالعليءَ جي ننڍيءَ عمر جي ڪري کيس معاف ڪريون ٿا. پر خسرو خان چرڪس جي سزا تي هڪدم عمل ٿئي!“

ڪجهه سپاهي ڪٽمڙي ۾ بيٺل خسرو خان چرڪس کي گهليندا دربار کان ٻاهر وٺي ويا. اعتماد الدوله هڪ چوڌار کي اشارو ڪيو. چار سپاهي ديوان عام جي ساڄي پاسي واري دروازي کان هڪ قيديءَ کي وٺي آيا.

شهنشاه قيديءَ کي ڏٺو ته وري اُتي بيهي رهيو ۽ هن جي وات مان نڪتو:
”بلال تون؟“

حافظ بلال ڳچ وقت شهنشاه سان اکيون ملائي بيٺو رهيو. ملڪ نورجهان به حيرت مان هن شخص کي ڏسندي رهي، ۽ هن جي منهن تي ڪجهه ڏسي سندس هٿ تخت جي مٿين ۾ ٽپي ويا. ان وقت هڪڙي چوڌار زور سان چيو: ”بدبخت، جي سر جو خير گهرين ته هڪدم سجدو ريز ٿي وڃ!“

حافظ بلال تي انهن لفظن جو عجيب اثر ٿيو. هن جي چپن تي هلڪي ٺٺڪ ٿي اچي ويئي، ۽ هن وڏي آواز سان چيو: ”جيڪڏهن ظل الاهيءَ جو حڪم هجي ته هيءُ بندو الله کان سواءِ کيس به سجدو ڪرڻ لاءِ تيار آهي!“ هن جي فارسيءَ ۾ اهڙي طنز هئي، جو خود مغل سردار ۽ ايراني درباري حيران ٿي ويا.

”تون دربار ۾ گستاخي ڪري رهيو آهين، بلال! اسان کي قسم آهي مٿن آسمانن جو ته جيڪڏهن اسان کي تنهنجي پراڻي رفاقت جو خيال نه هجي ها ۽ استاد محترم جو لحاظ نه هجي ها ته اسين هينئر جو هينئر پنهنجي هٿن سان تنهنجي سسي ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏيون ها! تو اسلامي حڪومت کان سنڌين کي بغاوت تي اُڀاريو آهي، ۽ خدا جي خلق جي خون وهائڻ جو ذميدار آهين. اسين توکي ڪا سزا ڏيون، ان بدران تون پنهنجي پاڻ لاءِ سزا مقرر ڪر. اها رعايت اسين توکي ان لاءِ ٿا ڏيون، جو اسين تنهنجا دوست رهيا آهيون. هر سبق رهيا آهيون، ۽ تون اسان جي استاد محترم جو فرزند آهين، جيتوڻيڪ تو هن جي فرزنديءَ جي توهين ڪئي آهي!“

شهنشاه ڪاوڙ کان سھڪڻ لڳو هو: پنهنجي تلوار جي مٿي تان هٿ هٽائيندي وري وڃي تخت تي ويٺو.

”اي جلال الدين اڪبر جا پٽ، آءٌ پنهنجي هر بيان، هر ڪلام کي بسم الله الرحمان الرحيم سان شروع ڪرڻ جو عادي آهيان. پر اڄ دل ٿي چوي ته ههڙي دربار ۾ الله جو نالو نه ڪٿان، چوڻو هو پنهنجي جھانن جو پالڻهار ۽ رب العالمين آهي، پر هي جھان جتي مغل حڪمران هجن يقيناً هن جي نالي تي تهمت ٿيندي!“

حافظ بلال جي لفظن ۾ الائجي ڇا هو جو دربار ۾ اهڙي ماڻ ڇانئجي وئي جو
ڪنهن ڪنگمڪار تي ڪئي ته به ماڻهن کي ڏکي ٿي لڳي، ۽ سڀني هن ڏانهن
شوڪي ٿي نهاريو. ماڻهن کي ائين ٿي محسوس ٿيو ته ڄڻ ته لفظ هنن جي ڪنن
بدران هنن جي دلين تي نازل ٿي رهيا هئا، ۽ انهن لفظن ۾ ڀيوبه ڪجهه هو جيڪو
هو سمجهڻ کان قاصر هئا. ڇا اهو ڪو ٿيڻيءَ جو ڀڀ هو؟ ڪو نئون عرفان هو؟
نئون ادراڪ هو؟ ماڻهو فيصلو نه ڪري سگهيا.

”ان ڪري الله جي نالي بدران شروع ڪريان ٿو سنڌ جي نالي سان جيڪا
ڏاڍي مهربان آهي، جنهن جي مهر کان خدا توجهن سمورن ماڻهن کي محروم رکڻ
جي سزا ڏني آهي: جنهن جي ڌرتي ۽ جنهن جي مٽيءَ مان خود مني فرسل کي
جنت جهڙي ٿڌي هير گهڻندي محسوس ٿي هئي. ڪا ته ڳالهه هئي جو الله جي
محبوب کي به سنڌ مان سڳند آڻي هئي. ڪا ته ڳالهه هئي جو سمورن ظالمن کي ان
مهربان سنڌ جي ٿڃ کان محروم رکيو آهي. ها، ظالم سندس رت ضرور پيئندا رهيا
آهن، پر هنن کي سندس ٿڃ ۽ مقدس پاڻي نصيب ۾ نه آهي! افسوس آهي
جهانگير تون هڪڙو شخص آهين جنهن لاءِ مون الله سائينءَ کان دعا گهري هئي ته
تو کي سندس شفقت ۽ مهر نصيب ٿئي، پر اها تنهنجي تقدير نه هئي. بيشڪ الله
پاڪ سمورن انسانن جي تقدير کان واقف آهي ۽ هو نعمتون ۽ برڪتون انهن کي
نصيب ڪري ٿو جيڪي ان جا مستحق آهن. تون ان جي بدران ٻين وانگر هن جو
رت پيتو آهي. خدا توکي معاف فرمائيندو!“

”۽ اي جهانگير، تنهنجي هڪڙي ٻي به بدقسمتي آهي ته ظلم ۽ وحشي
حڪومت کي تون اسلامي حڪومت سڏي، الله جي غضب کي دعوت ڏيندو رهيو
آهين. ياد ڪر اهي ڏينهن جڏهن تنهنجو استاد محترم ۽ منهنجو سنڌي پيءُ
تو کي اهو سبق ڏيندو هو ته اسلام ڇا آهي، سلامتي ڇا آهي، عدل ڇا آهي، احسان
ڇا آهي! مون ٻڌو آهي ته تون انصاف لاءِ ڪو گهٽ به ٻڌايو آهي ته جيئن فريادي
تنهنجي ضمير کي بيدار ڪري توکان انصاف جا طلبگار ٿين!“

”پر واقعي الله سائين ڪن ماڻهن جي دلين تي مهرن هڻي ڇڏيون آهن،
سندن اکين تي پردا ۽ ڪنن ۾ تاڙيون وجهي ڇڏيون آهن. جيڪڏهن ائين نه هجي

ها ته سنڌ جو فرياد ضرور ٻڌن ها! ياد رک ته سنڌ جي فرياد عرش کي ڪنبائي ڇڏيو آهي: ستن آسمانن ۾ اهو فرياد ٻُري رهيو آهي. فرشتا به الامان ۽ الحفيظ چوندا وڃن. انهيءَ فرياد کان ته متان الله جو قهر جوش ۾ اچي، هن سموريءَ ڪائنات کي پسر نه ڪري ڇڏي! پر نه ٻڌو ته تون ٻڌو! پوءِ آءُ ڪيئن نه چوان ته تنهنجي دل تي الله جي طرفان مهر لڳل آهي!“

لفظ تئل شيمي وانگر سمورن ماڻهن جي روحن تي ڪرندا رهيا. گھڻن ماڻهن جي اکين مان نه چاهيندي به لڙڪ لڙي پيا هئا. ڪن شهزادين جا سڌڪا به ٻڌڻ ۾ پئي آيا!

”رهي ڳالهه سزا جي! سو مون ته پاڻ کي اڳي ئي سزا ڏيئي ڇڏي. توکي خبر ڪانهي ته سنڌي هجڻ ڪيڏي وڏي سزا آهي! اسين سنڌي چوندا آهيون ته اسين ميڻ مان ٺهيل آهيون، ۽ ميڻ بتيون بڻجي سموريءَ دنيا کي سوجهرو پيار عافيت، سچائي ۽ ماڻهو پهچائيندا رهيا آهيون. پر ان جي سزا اها آهي ته اسين سڙندا وڃون ٿا رهون. سو تون ڪهڙي سزا ڏيندين؟ ڇا ميڻ جيان وڃون ٿا ڪا سزا آهي؟“

”اسين سزا جا مستحق ته تڏهن کان آهيون، جڏهن کان اسان ۾ ماڻهو آيو آهي. آءُ، منهنجو بابو مرحوم ۽ پيا به ڪيترا برابر وڌيڪ سزا جا مستحق آهن. جو اسان اهو سمجهيو ته ڦٽاري بگھڙن، ارغونن ۽ ترخانن جي مقابلي ۾ مغل ڇڱا آهن ڇو جو هو شايد وڌيڪ تهذيب يافته آهن يا شايد ان ڪري جو جلال الدين اڪبر جي پيٽ ۾ سنڌوءَ جو پاڻي هو. ان جي سزا اسان کي ضرور ملڻ گهرجي ته اسان بگھڙن جي سوڻن ماساتن کي بگھڙ نه سمجهيو. اسان کي سزا ضرور ملڻ گهرجي ته اسان شاهه بيگ يا مرزا محمد باقيءَ کان جلال الدين اڪبر ۽ سليم جهانگير کي بهتر سمجهيو جيتوڻيڪ ٻنهي ۾ ڪو فرق ڪونه هو. شاهه بيگ جي چولي ۾ جلال الدين اڪبر آيو ۽ مرزا باقيءَ جي چولي ۾ جهانگير ويٺو آهي!“

ماڻهن جو ساهه روڪجي ويو. اکر وڃ جيان ڪنوندا ويا. هنن جي روح کي لهائيندا ويا. عجيب ڳالهه اها هئي ته ڪنهن کي به ڪاوڙ نه ٿي آئي. شرمساريءَ

جو هڪڙو عجيب احساس هو جيڪو ڪنهن ڪوهيڙي جيان ماڻهن کي
ويڙهيندو ويو.

”تون چوندين ته آءٌ انصاف ڪونه ٿو ڪريان! ممڪن آهي ته ائين هجي.
شاھ بيگ سنڌي نياڻين جا ٿڻ ڪپايا، مرزا باقيءَ سندن سڻن ۾ پليون وجهايون،
۽ جهانگير ٻئي ڪم ڪيا: هڪ ئي وقت سندن ٿڻ ڪپايا ۽ پوءِ چولن ۾ رت ڇڻڻ
لاءِ جهنگلي پليون وجهايون! مرزا باقيءَ سنڌين کي هاڻين جي پيرن هيٺان چيٽاڙي
ماريو: جهانگير سنڌين کي ٻن شمزور گهوڙن جي پُچن ۾ ٻڌي چيرائي ڇڏيو!
ارغونن ۽ ترخانن سنڌين کي عَشَرَ ۽ خُمس جي نالي ۾ ڦرلٽ ڪئي، ۽ هاڻ جهانگير
سنڌين سان عدل جي نالي ۾ اڏواڏ جو حصيدار آهي.“

”ارغونن ۽ ترخانن سنڌين کي زوريءَ فارسي ٿي پڙهائي ته سنڌي به سندن
اسلام جي خدمتن کي سمجهي سگهن. گهٽ ۾ گهٽ هنن سنڌي پڙهڻ کان منع
ڪانه ٿي ڪئي. مغلن سنڌي پڙهڻ کي ڪُفر جو درجو ڏيئي، سنڌي مدرسن کي ٽي
بند ڪري ڇڏيو آهي. جيڪي مدرسا باقي آهن، تن جا ممتصر مون وانگر
جهانگير جي درٻار ۾ پيش ٿين ٿا ته اسين مملڪت اسلاميه تيموريه خلاف سنڌين
کي بغاوت لاءِ ٿا اڀاريون! ارغونن فارسي نه پڙهڻ تي اسان جون زبانون ٽي وڌيون، ۽
جهانگيري عدل ۽ انصاف تحت اسان جون زبانون سنڌي پڙهڻ جي ڏوهه ۾
ڪڍيون ٿيون وڃن!“

”ها، برابر، ممڪن آهي ته آءٌ مغلن سان انصاف نه ڪندو هجان! اهو انصاف
مون جهڙن بدبختن اڳي به ڪونه ڪيو ۽ اسان مغلن کي ارغونن کان بهتر سمجهيو
جيتوڻيڪ هو شايد انهن کان بهتر نه پر بدتر هئا! سو ان ڏوهه لاءِ به اسين سزاوار
آهيون.“

درٻار تي سُڪوت ۽ سناتي جو عالم هو. سڀني جي دل ۾ هو ته جهانگير هن
کي خاموش چوڻ ٿو ڪرائي. ساڳئي وقت سندن دل جي هڪ ڪنڊ ۾ اها آرزو
هئي ته هو ڳالهائيندو رهي، سندن روحن کي ايئن سنگسار ڪندو رهي.

”اي هندوستان جا بادشاهه، تون اسان کي ان کان وڌيڪ ڪهڙي سزا ڏيندين
ته اسين تنهنجا غلام آهيون. غلامي سڀ کان بدصورت، سڀ کان سنگين سزا

آهي. جيڪڏهن اعتبار نه اچي ته هنن حبشين کان پڇي ڏس، هنن ڪنيزن ۽
 ٻانھين کان پڇي ڏس! سندن روح پر ايڏا زخم آهن، جو جيڪڏهن بيدار ٿيا ته
 اوهان مان هڪڙي هڪڙي مغل ڪي، هڪڙي هڪڙي ارغون ۽ ترخان ڪي، ايئن
 چيري ڦاڙي ڇڏيندا، جيئن تيمور بابر، شاه بيگ ۽ ٻين هنن جي ابن ڏاڏن ڪي
 چيريو ڦاڙيو هوا ڊڄو انهيءَ ڏينهن کان جڏهن غلامن پر غلاميءَ خلاف نفرت جو
 جبل ڦاٿي، سندن روح ڪي ڌاريه اٿيون اٿيون ڪري ڇڏيندا!

سنڌين جي روح پر به هاڻي پرندڙ جبل ڦاٿي پيو آهي. سندن روح به اها اها ٿي
 ويا آهن. سنڌي جيڪي ماڪيءَ کان مٿا مٿو هٿا سي اڄ زهر کان به ڪڙا ٿي پيا
 آهن. سنڌي جن سڄيءَ انسانڌات ڪي تهذيب سان نوازيو هو سي اڄ غير مهذب
 ٿي رهيا آهن. سنڌي جن ڪي پيار کان سواءِ ٻئي ڪنهن جذبي جي ڄاڻ ڪانه
 هئي، تن پر هاڻ نفرت جا اوڙاهه ڏکي پيا آهن. سنڌي جيڪي هر آئي جو آڌرپاءِ
 ڪندا هئا، سي هاڻ پنهنجن کان به ڇرڪڻ لڳا آهن. سنڌي هاڻي غلاميءَ مان اهڙا
 عاجز ٿيا آهن جو ڪنهن به نالي تي غلامي قبول نه ڪندا، پوءِ ڪٿي اها غلامي
 اسلام جي نالي پر هجي يا ويندي الله جي نالي پر! هنن لاءِ هاڻ هر ڌاريون اوڀرو آهي.
 هو هاڻ ڪنهن جي لاءِ به مهر ۽ چڱائيءَ جا جذبا رکڻ جي عياشي نٿا ڪري
 سگهن؛ هاڻ هو انسانن منجهان محض سامهوارا بڻجي رهيا آهن. ڇا انهيءَ کان
 وڌي سزا ڪنهن قوم ڪي ڏيئي سگهجي ٿي!

”۽ جهانگير، آءُ نه رڳو تنهنجو باغي آهيان، پر هر ڌارئين جو باغي آهيان
 جيڪو سنڌ ڪي غلام بڻائڻ جو سوچيندو آءُ ان اسلام جو به باغي آهيان جيڪو
 مغل - اسلام جي نالي پر خدا جي خلق سان بيداد ڪندو وڃي. سو اٿ، پنهنجي
 جهانگيري عدل جو مان رک، مون ڪي سزا ڏي ڪهڙي سزا تجويز ڪندين منهنجي
 لاءِ؟ آءُ واجب القتل ته ان ڏينهن کان آهيان جنهن ڏينهن کان سنڌي هجڻ جو
 احساس مون پر ڪڙ موڙي جاڳي پيو هو. پر قتل ته نهايت معمولي سزا آهي.
 منهنجو موت ته منهنجي لاءِ چوٽڪارو ثابت ٿيندو. هي منهنجون اکيون، هي
 منهنجو روح هاڻ وڌيڪ وقت سنڌ ڪي غلام ڏسڻ نٿا گهرن، سواها ته تنهنجي مون
 مٿان نيڪي ۽ احسان ٿيندو جيڪڏهن مون ڪي موت جي سزا ڏين: منهنجي رڳو

هڪڙي آخري خواهش آهي، روح جي آرزو آهي، پنهنجي سموري وجود جي التجا آهي ته مون کي سزا ڏي، موت جي سزا ڏي، موت جي سزا، پر هتي نسا مون کي سنڌ جي ڌرتيءَ تي تياس تي تنگيءَ! ايئن مرزا باقيءَ آخوند صالح کي تياس تي تنگيو هو! گهٽ ۾ گهٽ سنڌ جي ڌرتيءَ جي هنج ته ملندي: مرڻ وقت ماءُ جي جيجل جي هنج نصيب ٿئي ته ان کان وڌيڪ پيو ڪهڙو با برڪت موت ٿي سگهندو! سو سيگه ڪر، متان... متان....!

ماڻهن پوءِ هڪڙو سڌو ڪو ٻڌو. هنن ايئن محسوس ڪيو ڄڻ ته آسمان کان سڌو نڪري ويو ڄڻ ته خدا کان سڌو نڪري ويو هو! ماڻهن کان اوچنگارون نڪري ويون. ڪيتريون شهادتون ۽ اميرزاديون منهن ويڙهي، اندر طرف پڳيون ۽ پوءِ ماڻهن ڏٺو ته جمانگير اُٿي بيٺو: هن جي اکين ۾ لڙڪ هئا. هو به سڌو ڪا پري رهيو هو ۽ هيٺ لهي هن کڻي حافظ بلال کي پاڪر وڌو.

”بلال، اسان کي معاف ڪر! اسان کي خبر نه هئي ته اسين ايڏا بدبخت آهيون. اسان پنهنجي هن مستيءَ ۾ اهو سمجهندا آياسون ته اسان رعيت کي امن ۽ سلامتي ڏئي آهي، پر اسين بر ملا اعتراف ٿا ڪريون ته اسين تنهنجا ڏوهاري آهيون، اسين سنڌ جا ڏوهاري آهيون. اسين سواءِ ان جي ٻيو ڇا ٿا ڪري سگهون ته سنڌ کي آزادي ڏيون. اعتماد الدوله هڪدم فرمان جاري ڪيو وڃي ته عيسيٰ خان ثاني سيوهڻ مان هڪدم ٺٽي پهچي، سنڌين ۽ اسان ۾ صلح ڪرائي، ۽ رستم بيگ پنهنجي فوج سان لاهور پهچي، ۽ حافظ بلال جنهن لاءِ چوي سنڌ جي صوبيداري ان جي حوالي ٿئي!“

۱۹۱۹ جي روح ۾ گهرام متل هو: هن ايئن محسوس ڪيو ڇڏ هو پن شمع زور
گهوڻن جي ڀڄڻ ۾ ٻڌل هو ۽ پئي گهوڙا هڪهڻي جي ابتڙ چڪي هن کي چيري به
اڌ ڪري رهيا هئا. هڪڙي طرف سنڌ هئي. ٻئي طرف نوري هئي. سنڌ کي هن جي
ضرورت هئي، پر نوريءَ کي به ته هن جي ضرورت هئي! متان مون کي ته نوريءَ جي
ضرورت ڪانهي؟ اهو سوال هن جي ذهن ۾ پونڪپ جيان ڌڏڻ لڳو!

هو تمخانا ٽپندو محل سراءِ جي هيٺان اچي پهتو هو. جيڪڏهن محل اندر
پهچي به ويو تڏهن به نوريءَ کي الائي ڪٿي رکيو هوندائون. هڪڙي پهريدار کان
خنجر جي نوڪ تي هن سڀ پار پتا ته پڇيا هئا پر مغل محل سراءِ کي اندران هن
ڪڏهن ڏٺو ڪونه هو پر وري به دل کي اهو ڏيڏيندو رهيو ته انڌن وڃي ملتان لڏو
سو آءُ به پنهنجي منزل تي ضرور رسندس. پنهنجي پويان هلڪو ڪڙڪو ٻڌي هر
ڇپ هڻي بيهي رهيو. ڪا ڪنيز پنهنجي ٻار سان سرگوشيون ڪري موٽي رهي
هئي. اهوئي موقعو هو هن سوچيو. هو ٻليءَ پير هلندو اچي مٿان ڪڙڪيو.
ڪنيز جو ساهه سڪي ويو. ”آقا رحم خدا جي واسطي مون تي رحم ڪرا!“
”ڊڄ نه آءُ توکي ڪوبه ايذاءُ ڪونه ڏيندس. رڳو مونکي سنڌي ڪنيز جي
حجري تائين پهچائڻ ۾ مدد ڪرا!“

ڪنيز گهڙيءَ لاءِ دل من هنيو پر پوءِ پنهنجي پويان اچڻ جو اشارو ڪري
اڳيان ٿي. ڪيترائي مرحلا ٽپي. هوءَ هن کي نوريءَ جي حجري تائين وٺي آئي.
”هاڻ ته مونکي ڇڏ. اهو خنجر ته هٽاءِ!“ ڪنيز منت ڪندي چيو.
پر هن رڳو هٿ جي اشاري سان کيس اندر هلڻ جو اهڃاڻ ڏنو. سامهون پلنگ
تي ڪا زائفان اچي چادر تائيو ستل هئي. ۽ هڪڙي ڪنيز نماز پڙهي رهي هئي

هن کي ڏسي. هن سلام ورايو. هن جي اکين ۾ اڻاهه درد جو دريا چوليون هڻي رهيو هو. لڙڪ سندس ڳلن تي سُڪي ويا هئا.

”وريام توکي ڏاڍي دير ٿي وئي!“

”ڇو چاٿيو؟“ هن ڪجهه به سمجهندي چيو.

هوءَ به قلم کڻي پلنگ تائين آئي. ۽ نوريءَ تان چادر هٽائي ڇڏيائين. وريام نوريءَ ڏانهن ڏٺو: ان مُرڪ کي ڏٺو جيڪا هن جي چپن تي برف جيان ڄمي وئي هئي. هن سندس بند اکين ڏانهن ڏٺو. هن ايئن محسوس ڪيو ڄڻ ته جيتوڻيڪ هن جون اکيون بند هيون پر هوءَ کيس ڏسي رهي هئي. ۽ سندس اکيون کليل هجڻ جي باوجود انڌيون هيون. هن جي روح اندر ڪا شيءِ پڄي پورا پورا ٿي وئي. ۽ هو گهڙيءَ لاءِ پلنگ جي ڪُنڊ تي ويهي رهيو.

”هن جي آخري خواهش اها هئي ته تون سنڌ موٽي وڃ. سنڌ کي تنهنجي ضرورت آهي. چيائين. چئجائن ته سنڌ کي ڀرتين!“ هن اکيون کڻي ڪنيز جي منهن ۾ نهاريو جنهن جي اکين ۾ درياھ هلي رهيو هو.

”۽ ٻڌ وريام: مغلن تي ڪوبه اعتبار نه ڪجانءِ! نوريءَ جو سَنهن آهي توکي. مغلن تي اصل ڀروسو نه ڪجانءِ، متان نوريءَ کان پوءِ سنڌ به وڃائي ويهين!“

هو اُٿيو. چوڌرڻ هر شيءِ مان نوريءَ جي مُرڪ لڀاڪا پائيندي نظر آئي. هن کي پنهنجو احساس پاڻ سمجهه ۾ نٿي آيو. نوريءَ جي مَرڻ جو اعتبار ڪرڻ هن جي وس کان به ٻاهر هو. هن کي اعتبار نٿي آيو ته انهن اکين ۽ انهيءَ مُرڪ وارو ماڻهو ڪو لاش به ٿي سگهيو. پر هن نوريءَ جا لفظ سڃاتا. ”سنڌ کي ڀرتين!“

هن جي روح جي رڻ ۾ درد جا ٿور هر ڄمي پيا. هن جون اکيون به پوسرڻ لڳيون پر هن کين منع ڪري ڇڏي. ”نه روڻو نه آهي!“ اکين جو روج ٻاهر اچڻ بدران هن جي روح ۾ رڻڻ لڳو. ”نه روڻو نه آهي!“

۽ جڏهن شاهي قلعي جي دروازي تي پهتو ۽ پنهنجي همراهن سان مليو ته رڳو ايترو چيائين: ”هلو ته هلون: امن جي ڌرتيءَ ڏانهن جتي جنگ اسان جو انتظار ڪري رهي آهي.“

سندھ ۾ گلابن جي موسم هئي. ڪڻڪون پڇي راس ٿيون هيون. سندھ جا مھڻا پکي به سندھ واسين وانگر سرها هئا: ڇم ڇم لائي ڏني هئائون. ڪونجن جون قطارون ڪنهن ڏورانهين ديس لاءِ اُسميون هيون. وڻن تي پور ڏسي منجهي پيون هيون، ۽ سندھ جي مھڻي آڪاس ۾ پئي ڦيريون پاتائون. سندھ سڄي ڦلارجي پئي هئي. ماڻهن ۾ عجيب اڙپنگ جذبا ۽ ادما جاڳي پيا هئا. مغلن جتان ڪٿان ٽپڙ ٻڌڻ شروع ڪيا هئا. دريا جي پيٽ ۾ به پيڙا لهوڙا اچڻ بدران اوڀارا چڙهڻ لڳا هئا. انهن کي ڪنهن به ڪجهه نٿي چيو. جيڪي قافلا اتر پئي ويا، تن کي به ڪنهن ڪجهه ڪونه ٿي چيو. نٿي ۾ مغل سوداگرن پنهنجو مال ۽ مڌيون وڪڻڻ لاءِ سنڌين سان ڳالهائڻ شروع ڪيو. پر سنڌي اهو سودو ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا. ڪن ترخانن کي ڪوئيون سوديون هيون. الائجي ڇو ترخان به ڊنل ڊنل هئا. سنڌين کي سامهون اچڻ کان لهرائڻ لڳا هئا. نٿي ۾ افواهه هلي رهيا هئا ته رستم بيگ کي به ڪوچ ڪرڻ جو فرمان مليو آهي.

ساموئيءَ جي ميدان ۾ به مغل چانوڻين ۾ بنهه ماڻ هئي. ايشن ٿي پانيو ڇڻ ته هو دل هن هڻي رهيا هئا ته سنڌين کي صلح جي آڇ ڪجي يا نه سندن ايترو نقصان ٿيو هو جو وڌيڪ ماڻهو مارائڻ به اجايو هو. ڳالهه رڳو اها هئي ته جيڪڏهن لشڪر پوئتي موٽ ڪاڌي ته سنڌي نٿي تائين کين لڻندا ويندا. هنن هڪ ٻه ڀيرو ايلچي موڪلي خبر چار وٺڻ جي ڪوشش ڪئي هئي ته سنڌي ڪهڙن شرطن تي صلح ڪندا. اتان فقط هڪڙو جواب ٿي آيو. ”مغل سنڌ ڇڏي وڃن. رستم بيگ مغل سلطنت پاران آڻ مڃي ۽ شڪست کي تسليم ڪري.“

سانوڻ هڪ ڀيرو وري سموري ميدان جو چڪر هڻي آيو. هن جي ڏاڙهي وڌي ويئي هئي: هن کي سونهاري ڏاڍي ٿي نهي. همراهن کي ساڻس رڳو اها شڪايت

هئي ته هن کي هفتا ٿي ويا آهن پر آرام نٿي ڪيائين. نه ئي هڪ هنڌ ٽڪي ڪي
به گرهه ٿي کاڌائين. هڪڙي چيڙي کان ٻئي چيڙي تائين ويندو ايندو رهي ٿو.
”يار ايئن ته تون پاڻ کي اگهو ڪري وجهنديين!“ يارل کيس منٿ ڪندي
چيو هو.

”ادل، هاڻ اگاهائيءَ جو وقت ويو: هاڻ ته سنڌ سگهي ٿي آهي، سو آءُ ڪٿي ٿو
اگهو ٿيان!“ هن کلي ڳالهه تاري ٿي ڇڏي
اڃ به جڏهن سنگت گڏ ٿي، ته پهرين سڀني اهاڻي ڳالهه ڪئي. پر هو وري به
لنواڻي ويو. ”اڃ ته سنڌ جي ڳالهه ڪريون. سڀاڻي ڏٺو ويندو! منهنجي صلاح آهي
ته هاڻ مغلن ۾ دم نه رهيو آهي. يڪو نغارو وڃائي، مٿن حملو ڪريون ۽ آخري
فيصلو ٿي وڃي!“

سڀني جي اها راءِ هئي، ۽ فيصلو اهو پيو ته ٽاڪه منجهند جو جڏهن سج
نيزي تي اچي، تڏهن نوبت وڃائجي. اڳيان سانوڻ جو جتو هوندو جنهن ۾ هزار کن
همراه هوندا. کاٻي ساڄي کان پيا جتا هوندا. پر پُٺ خالي نه ڇڏبي. اتي وارا
همراه سامهون تيار رهندا متان..... متان ترخان ڪا حرڪت ڪن.

هو اڃا اثر تي هئا ته گهوڙي جي ٽاپڙ ڪنن تي پين. سندن ئي خبرو هو.

”جيئي سنڌ!“

”سدا جيئي!“

”جيئنڊا، ڏي خبر!“

”سانوڻ، ڳالهه سمجهه ۾ نٿي اچي پر مرزا عيسيٰ ترخان ثاني لشڪر سان پيو
اچي. اڌ واڌ ترخان آهن، پيو اڌ مغلن جو آهي. ترخان سيوهڻ کان لٽا آهن. مغل
بکر جا ٿاڏ سجن!“ جيئنڊي هٻڪندي چيو.

”انهيءَ ۾ سمجهه ۾ نه اچڻ واري ڪمڙي ڳالهه آهي. ترخانن سمجهيو آهي ته
مغل پورا ٿيا پيا آهن. سنڌين ۾ شايد وڙهڻ جو دم ڪونه رهيو هوندو سو موقعو
اهوئي آهي ته سنڌ تي وري قبضو ڪريون!“

”سو ته برابر، پر.....“ جيئنڊو وري به منجهي پيو.

”پٽر ڇا؟.....“ سانوڻ ٿورو ورڇي چيو.

”جهندو اچو ڦڙڪائيندا اچن. حافظ بلال گڏ اٿن!“ جيئندي ڪي اڃا به پنهنجي ڳالهه تي يقين نٿي آيو.

”هان! سو وري ڪيئن؟“ سڀني کان دانهن نڪري ويئي.

”پيلي، ڳالهه ته ڏاڍي ڳري ٿي. پر خير، نورل پويون محاذ مضبوط رکجو. اڳئين محاذ مان به پنج هزار کن همراھ پوئين محاذ تي موڪلجو. اصل ڪنهن به قيمت تي، عيسيٰ ترخان جا ماڻهو پنهنجو سنڌو نه ٿين: جيڪو ٿئي، سو وري جيئرو نه موٽي!“ سانوڻ سختيءَ سان چيو.

هو به منجهي پيو. حافظ بلال تي شڪ ڪرڻ تي هن جي دل اصل مڃي ٿي نه پر حقيقت اکين پر پئي گهوريو. هن نٿڙي سنڌ جي مٽيءَ مان ٻُڪ ڀري، کيس چمي، پنهنجي وارن پر وهائي ڇڏيو. ”الله سائين، منهنجي مٽيءَ سنڌ کي امان پر رکجانءِ!“

ٿوري دير به ڪانه گذري ته حافظ بلال به اچي لٿو. سانوڻ ڪا گهڙي سندس اکين پر نهاريندو رهيو. سندس اکين مان اعتبار هليو ويو هو. هو اڳتي نه وڌيو ته حافظ بلال جي دل روئي ٿئي.

”سانوڻ، ڀائو مون پر ٿو شڪ آئين؟“ حافظ جي روح مان رڙ نڪري ويئي.

”حافظ معاف ڪجانءِ، پر هاڻ اسين اُتي پهتا آهيون، جتي ٿوري چُڪ به سنڌ کي وري غلام بڻائي ڇڏيندي! سو پلائي ڪري، ٻڌاء ته تون مغلن ۽ ترخانن سان ڪيئن؟ سانوڻ ڪوشش ڪئي ته رُڪو نه ٿئي. پر رُڪائيءَ کي روڪي نه سگهيو.

”آفرين آهي توتي، سانوڻ! آءُ توکي ميار ڏيان ته ٿل ڪنوڻي مران..... تنهنجو شڪ بجا به آهي، ۽ ضروري به آهي.....! پر.....“

پوءِ هن سڄي مٿ کي مريستي ڳالهه ڪري ٻڌائي.

”عيسيٰ خان رڳو مرزا رستم بيگ کان سنڌ امان جي حوالي ڪرائڻ جو پروانو لکائي ڏيندو. لشڪر هن ان ڪري آندو آهي ته متان مغل شهنشاهه خلاف بغاوت ڪن جشن ڦٽار پر ٿيو هوا!“

ادو اڌ ماڻهن اٿي حافظ کي پاڪر وڌا، پر الائي ڇو سانوڻ جي پاڪر ۾ اها
گرمجوشي ڪانه هئي.

”تون چئين ٿو ته پوءِ اعتبار ڪرڻو ٿو پوي؟“ سانوڻ اڃا به بي دليو ٿي چيو.
صلاح اها بيبي ته ڏهاڪو همراھ سانوڻ ۽ حافظ بلال سان گڏجي، اڌ پنڌ تي
رستمر بيگ ۽ مظفر خان وارن سان گڏجائي ڪندا. عيسيٰ خان ترخان جي اڳيان
رستمر بيگ سنڌ جو پروانو لکي ڏيندو. پوءِ مغل لاهور وڃڻ جون تياريون ڪندا ۽
عيسيٰ خان ترخان مغلن سان گڏجي موٽي ويندو. سانوڻ پنهنجا همراھ چونڊي
ڏورو ٽپي مٿي آيو ته هڪڙي پاسي کان رستمر بيگ ۽ مظفر خان ٿي آيا ته ٻئي
طرفان عيسيٰ خان پنهنجي جهمندي سان ڪجهه ماڻهن سان پئي آيو.

سلام دعا کان پوءِ ڳالهيون هليون. سانوڻ جو چوڻ هو ته مغل ٺٽي موٽي نه وڃن.
رستمر بيگ جو چوڻ هو ته مغلن جا مال ملڪيتون ٺٽي ۾ هيون، انهن کان سواءِ هنن
جو حويليون به هيون، سندن حرم ۽ ڪنيزون هيون، تن کي پويان ڪونه ڇڏيندا.
ڳالهه ته برابر جائز هئي، پر سانوڻ اصل نه مڙيو. نيٺ عيسيٰ خان وڃ جو رستو
ڪڍيو ته مغلن جا فقط ٻه دستا ٺٽي ويندا، ۽ عيسيٰ خان جا لشڪري کين قافلن
ٺاهڻ ۾ مدد ڪندا.

”اوهان جا گهڻا لشڪري ويندا ٺٽي؟“ سانوڻ عيسيٰ خان کان پڇيو.
عيسيٰ خان سانوڻ جي گهور کان اڪيون بچائيندي چيو: ”گهڻا نه، فقط جيترا
ضروري هوندا: اجهو هيترا!...“ هن هڪ طرف اشارو ڪيو.

هن جي اشاري تي هزار کن گهوڙي سوار پالا هٿن ۾ برق رفتاريءَ سان هنن
ڏانهن وڌندا آيا. حافظ گهوڙن جي ٽاپڙ ٽاپڙ ٻڌي اٿي بيهي رهيو ته سامهون هڪڙي
ترخان پالو سندس پيٽ ۾ ٽنبي ڏنو. مغل ۽ ترخان سنڌين تي پالا ٽاڻي بيهي رهيا.
”سانوڻ، پاڻ سان دولا ب ڪيو اٿن..... سنڌ تي قربان ٿي وينداسون پر سنڌ
کي مغلن يا ترخانن وٽ وري غلام بڻجڻ نه ڏينداسون!“ وريام رڙ ڪئي.

هڪڙو ٻيو پالو عيسيٰ خان ترخان جي نڙگهت ۾ کڻي ويو. سانوڻ ۽ سندس
همراھ به هٿيار ڪڍي پنهنجي سامهون بيٺل مغلن ۽ ترخانن سان مقابل ٿيا. مغلن

سمجھيو هو ته ترخان شمسوارن کي ڏسي سنڌي هيسجي ويندا. پر هيلوڪا سنڌي هيسجن وارا ڪونه هئا.

سانوڻ کي ڄڻ ته ڇن پئجي ويو. هن جو ڀالو ايئن ٿي ڪڙڪيو ڄڻ ته منجهس ڪنوڻ لهي پئي هئي. سانوڻ جا همراھ به مڃيل جنگجو هئا. وريام ۽ سندس همراهن کي ڏسي، هنن جي دل ٻيڻي ٿي ويئي. ترخانن جا شمسوار جيئين پهچن، تنهن کان اڳ رستم پيگ ۽ عيسيٰ خان سان آيل سمورا مغل ۽ ترخان ڪري پيا هئا. وريام سانوڻ جي ساٿين کي ٻيله چڙهڻ جو اشارو ڪري گهوڙن کي موڙو ڏنو. هرڪو سنڌي وريام جي ڪنهن نه ڪنهن ساٿيءَ جي گهوڙي تي ٻيله چڙهي پيو ۽ پوءِ ترخان سوارن جي نظرن جي اڳيان هوڊورو لهي پيا. هو اڃا پنهنجي پاسي لٿا ته جنگ جي نوبت وڳي.

”سانوڻ، آءٌ ته يڪو فيصلو ڪري وڃمون. تون مغلن وارو پاسو مڻيال، اسين پوئين پاسي ترخانن کي ٿا پڇون. هونئن ئي لاٻارن جا ڏينهن ويجهما آهن!“

”بسم الله، دلبر بسم الله: جيئي سنڌ، جيئرا رهياسون ته آزاد سنڌ پر ساه ڪٽنداسون، نه ته پرتاسون سنڌ کي!“ سانوڻ حجت ڪري چيو.

۽ پوءِ رڻ ۾ راڙو ٿيو. سنڌي هڪ پاسي مغلن سان وڙهيا ته ٻئي پاسي ترخانن سان. سانوڻ، وريام نورل، جڪرو جيوڻ، يارل، سنگهار تماچي ۽ سوين هزارين سودا ايئن وڙهيا ڄڻ ته اڄ نه وڙهيا ته پوءِ ڪلڻهاب ٿي پوندا. مغل ۽ ترخان ايئن ٿي ڪريا ڄڻ ته منجهن لاٻارو پئجي ويو هو....

۽ پوءِ سج لهڻ تي سڄو آسمان خون جو رنگ وٺي بيهي رهيو: ان شفق ۾ سنڌ جو ست رنگو انڊلڻي جهنڊو ايئن ٿي جهوليو ڄڻ ته سنڌين آسمان تي جهنڊو ڪوڙي چڙيو آهي.

"مرڻ مون سين آءُ" جهڙو ناول لکڻ تي سراج کي مونسو سلام

سراج جنهن پنهنجي ذات جي لذت، پنهنجن هڪ جيڏن لڪارن ۾ واکاڻ ۽ زماني جي سرڪار آڏو پاڻ وٽائڻ جو بليدان ڏئي هن پنهنجي ماتريومي سنڌ جو پاسو ڪيون ۽ جواني ۽ جاهز رنگ پاسيرا رکي اڻڪائين جو رڻ پٽ جهڳڙيو...

"مرڻ مون سين آءُ" به ته هڪ پڙلاءُ آهي جنهن پڙلاءُ جي لاري لڳي سنڌ سراسر سنڌوءَ ڪناري اُپ سان اڪيون اڙائي جيون سنڌ تان گهري ويل سنڌ جي سائين ۽ جي سانت سلهاڙيل تپسيا جو پڙاڏو بڻجي هميشه لاءِ سنڌ مٿان ڪريل جي ڪوڪ بڻجي ويو آهي...

۽ اڄ جو هي سنڌ سنوارڻ لاءِ ساهه اُپا اُپا ڪجن تات ان سڄي ڏيک ويڪ منجهه انهن لکڻين جو ئي سڀ کان وڏو ۽ سگهارو هٿ آهي...

جنهن هي پيار رت ۽ پتوڙ جو پورهيو پڙهيو آهي سي پلي پٽ ڄاڻن تات هامت ست جو نظام جي اصل پيڙهه لکت ۾ آيل اکرن تي ئي رکيل آهي...

۽ جنهن انگاس جي پيڙهه پڪي سان ئي آڪاش سان پڪندي آهي.

۽ اڄ اسان سنڌي جنهن سنڌ پرستيءَ کي ڏسي گد گد ٿيون تاسان ڪا اڳتي ۾ ناهي ٿي پئي يا پاڻ هر تو ناهي ٿي پئي ان ۾ اسان جن چئن چڱن وڏڙن جي رت ست جو ريج به آهي ته شهيدن جا بليدان پڻ آهن.

مان توچوان ته سنڌ کي لڳار "پڙاڏو سوئي مڌ" ۽ "مرڻ مون سين آءُ" جهڙن رت توڻي ڪنڌڙن وارن/ليڪن جي هر پل گهرج آهي منهنج يچوڻ جي نج پڇ معنا سنڌ ڪٿا جي هن تحريڪ ۾ سنڌ جي ساهس جا ڏيک سهيڙي ان ۾ نئون رت ست سموهي اڄ جي ڪنلا تاريلن لاءِ اريڻ ڪرڻ اڄ جي اُتم گهرج آهي جنهن جو پورائو اسان اڄ ڏٺين کي بنا ڪنهن وٽي ۽ جي ڪري پنهنجي ياڱي جو ڪارج ڪري ڏيکارڻو پوندو

اهو ئي ڪارج اسان کي صدين جي سڃاڻپ ۽ مهانتا ۽ مريادا ورائي ڏيندو... جيئي سنڌ

سنڌي انعام

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره: ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488